

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(62) 2017

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Василь НІМЧУК

**Заступник
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар

Оксана ПРИСЯЖНЮК

Петро БІЛОУСЕНКО

Ганна МАРТИНОВА

Ангеліна ГАНЖА

Віктор МОЙСІЄНКО

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

Іван САБАДОШ

Ірина ГНАТЮК

Мар'ян СКАБ

Ніна ГОРГОЛЮК

Світлана СОКОЛОВА

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Микола СТЕПАНЕНКО

Василь ГРЕЩУК

Наталія ХОБЗЕЙ

Андрій ДАНИЛЕНКО

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Марія ЧІЖМАРОВА

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Микола ШТЕЦЬ

Ніна КЛИМЕНКО

Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 5 від 25.04.2017 р.*

Редагування

Марії Сулими

Комп'ютерне верстання

Наталії Яременко

Підписано до друку 30.06.17. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 14,88. Обл.-вид. арк. 13,58. Тираж 295 прим. Зам. 4943.

Оригінал-макет виготовлений та тираж видрукований
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2'373.43

Ніна Клименко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ВИЯВИ КАТЕГОРІЇ ДЕМІНУТИВНОСТІ
В НАУКОВОМУ СТИЛІ**

У другій частині статті¹ йдеться про семантичні перетворення слів, до складу яких входять суфікси, що формально є виразниками зменшувально-пестливих значень. Одні з цих слів містять ознаки демінутивності: *приквітничок, чашолистки*. В інших відбулося метафоричне перенесення значень: *стрілка, човник*. Деякі з них, фіксуючи зменшення розміру, розширюють значення твірного слова і додають до нього спеціалізовані компоненти. Багато біологічних термінів засвідчує десемантизацію демінутивів або трансформацію їхніх значень.

Ключові слова: десемантизація демінутивів, розширення / звуження значень, продуктивність афікса, способи словотворення.

Абсолютна більшість частин квіток, які виявно менші за розміром від іменників без суфіксів **-ок**, **-ик**, **-к(а)**, **-ечк(а)**, **-очк(а)**, виявляють рефлекс демінутивності: *вовчки* (паго-ни), *маточка, приквітничок, стеблинка, тичинка, чашолистки*. Частина з них — наслідок метафоричного перенесення значень: *віночок, голівка* (суцвіття), *стрілка, чашечка, човник* і т. ін.

У межах біологічної терміносистеми зазнає трансформації значення іменника *ніжка* порівняно з *нога*. Однак у цьому випадку іменник із суфіксом **-к(а)**, фіксуючи зменшення розміру, розширює значення твірного слова: *ніжка* (рос. *ножка*, англ. (рослини) *pedicel*, (гриба) *velus*). Це стебло рослини в розчленованих номінаціях. Зі звуженою стерильною нижньою частиною плодового тіла у грибів — це *ніжка несправжня, ніжка чорна* (рос. *ножка черная*,

¹ Початок статті опубліковано у № 1 журналу «Українська мова», 2017.

англ. *damping out, black stem, blackleg*) — хвороба рослин, за якої чорніє та загниває коренева шийка і нижні частини стебла. Друге значення іменника *ніжка* стосується опори, основи чого-небудь. Натомість у птахів, тварин, людини *ніжка мозку* (рос. *ножка мозга*, англ. *cerebral peduncle*) — це парне утворення на вертикальній поверхні середнього мозку, яке містить кіркові проекційні шляхи. І це свідчить про метафоричне переосмислення терміна *нога* (рос. *нога*, англ. *foot, leg*) — одна з двох нижніх кінцівок, орган руху й опори тварин і людини. Твірне й похідне слово єднає компонент значення *опора*.

Дослідники суфіксального словотворення відіменникових слів із модифікаційним значенням демінутивності у сучасній українській мові відзначають різний ступінь втрати експресивності зменшувальних суфіксів. Це найбільшою мірою стосується морфеми **-ок**, що в багатьох випадках десемантизувалася як демінутив (*жучок, пагонок*) і, до того ж, втратила компонент пестливості [6: 102].

Серед біологічних термінів поширені одиниці з суфіксом **-ок**, що засвідчують звуження або розширення, часто і появу нового значення порівняно зі своїм твірним. Наприклад, метафоризації зазнав іменник *горішок*. Твірне його слово *горіх* (рос. *орех*, англ. *walnut*) — назва однодомної рослини родини горіхових з сухим нерозкривним однонасінним плодом зі здерев'янілим оплоднем (навколоплідною шкіркою). Воно називає і дерево, і його плід, пор. *волоський, лісовий, буковий горіх і горіх, ліщина, фундук*. Іменник *горішок* є членом реєстру СУБТ (рос. *орешек*, англ. *nut, coccus*) і зорієнтований на називання дрібного нерозкритого плоду з твердим здерев'янілим оплоднем, що здебільшого містить одну насінину (у гречки, конопель, шавлю тощо). Це також найменування більш або менш м'ясистих наростів (гали, чорнильні горішки) на листках або стеблах рослин. Отож, воно асоціюється з плодами рослин, що мають меншу форму, але іншу природу порівняно з горіхами дерева.

Малий розмір засвідчує іменник *пупок* (рос. *почка*, англ. *bud, oculus, gemma*). У біології це зародок нового організму, що утворюється за нестатевого розмноження на поверхні тіла деяких безхребетних тварин. У рослин — це орган наростання, відновлення і вегетативного розмноження рослин, зародок пагона, листка або квітки. Ці значення іменника *пупок* далекі від лексико-семантичного варіанта розмовного *пуп* (пор. *пуп*, що найвся круп), який стосується організму людини.

Майже розійшлися у своїх значеннях *гриб* та *грибок*. Перший вказує на гетеротрофні організми, що паразитують на живих організмах. Серед цього царства живої природи є гриби їстівні та отруйні. Деякі з них у медицині використовують як лікарські речовини. *Грибок* у біологічній терміносистемі (рос. *грибок*, англ. *fungus*) — це нижчий споровий мікроорганізм — паразит рослинних, рідше тваринних організмів та назва хвороби людини, тобто відбулося термінування цього іменника, що супроводжується втратою ним демінутивності.

Зовсім розійшлися в значеннях іменників **pir** (рос. *рог*, англ. *horn*, (у оленя) *antler*) та *ріжки* (пор. у тварин *ріжечки*). Перший у біологічній терміносистемі позначає твердий кістковий *виріст* на голові багатьох копитних, який здебільшого є органом захисту. Одночасно це вторинна статева ознака деяких ссавців. Лексема *ріжки* (рос. *рожки*, *спорынья*, англ. *black grain of* (corn, ergot, spur) називає паразитного отруйного грибка із сумчастих на злакових, спричинюваний паразитним грибом, що перетворює зерна в колосі на *наріст* чорно-фіолетового кольору. Їхні значення дуже різні, хоча в тлумаченнях є компоненти, що їх ще й досі єднають: *виріст* (на голові) та *наріст* (на рослині).

Розбіжність значень демонструють члени пари *волосся* (рос. *волосы*, англ. *hair*) — ниткоподібні рогові придатки епідермісу, що покривають усю шкіру людини за винятком долонь, підшав, бічних поверхонь пальця, червоної облямівки губ та *волоски*, одн. *волосок* (рос. *волосок*, англ. *filament fibrillas*, *hair*) — вирости епідермісу рослин. Цей іменник у темогнізді численних розчленованих номінацій, що відсутні у твірному слова, характеризується у біології через різноманітність форми, будови, характеру розміщення на органах: *волоски залозисті / кореневі / листові [листочкові] / одноклітинні*. Отже, демонструє метафоричне переосмислення твірного слова.

Розійшлися значення слів *шунок* — орган травлення у людини й тварин та *шуночок* мозку, *шуночок* серця, оскільки у першого іменника відрізок **-ок** не сприймається як суфікс і саме слово не має семантики демінутивності.

Зазнало трансформації співвідношення, властиве іменникам *вус*, *вуса* (рос. *ус*, *усы*, англ. у тварин — *whisker*, у рослин — *tendrill*, у людини — *mustache*, у комах — *antena*) та *вусик*. Твірне слово багатозначне. Це підтверджують англійські відповідники, що не є варіантами семантеми одного слова.

В українській та російській вони є співвідносними лексико-семантичними варіантами того самого слова *вуса*: 1) загальна назва розміщених біля рота чутливих волосин (вібрисів) у ссавців та щетинкоподібного пір'я у птахів, деякі дотикові утвори у безхребетних тварин; 2) надземні виткі прикріплювальні пагони у рослин. Як бачимо, вони стосуються людини, тварин і рослин. За СУБТ *вусики*, *вусик* (рос. *усик*, *усики*, англ. *whiskeri*, *tendrill* (у рослин): 1) назва менших за розмірами частин тіла тварин і рослин, органи дотику і нюху членистоногих тварин, розміщені на голові; 2) ниткоподібні видозмінені бічні пагони у квіткових рослин (ліани, гороху, винограду, більшості гарбузових), які слугують для прикріплення до опори. Перший варіант значення лексеми *вусики* належить до переносних, метафоричних. Отже, в орбіту переосмислення значень семантем потрапляють демінутиви із суфіксом **-ик**.

У словах із цим суфіксом термінування супроводжується звуженням значення. Термін **плід**, наприклад, окреслює орган покритонасінних рослин і утворює з цим значенням досить численне темогніздо розчленованих

номінацій: *плід апокарпний / багатонасінний / збірний (синонім складний) / кістякоподібний / лізикарпний / несправжній / партенокарпічний / простий / соковитий / сухий / чіпкий/ життєдайний*; *плоди апокарпні / паракарпні / роздрібні / ценокарпні / синкарпні*. Також *плід* (англ. *fetus*) сто-сується організму ссавців у період внутрішньоутробного розвитку.

Іменник *плодик* у реєстрі СУБТ (carrophil, fruit let) пояснено як окремих, здебільшого дрібний плід, що входить до складу складнішого плоду. Семантика його звужена до визначення малого компонента цілого і не має відтінку пестливості.

Співвідношення середньої та низької висоти рослини єднає в пару іменники *кущ* (рос. *куст*, англ. *bush, shrub*) та *кущик* (рос. *кустик*, англ. *tillerng*). Перший характеризує рослини без головного стовбура (бузок, смородина, барбарис). Другий є назвою низьких багаторічних рослин (верес, чорниця, барвінок) зі здерев'янілими пагонами, що розгалужуються переважно під землею або відразу над поверхнею, тобто модифікуються ознаки висоти у слів назви різних рослин.

Модифіковане значення іменника *хвіст* у лексемі *хвостик* дуже відрізняється від полісемічної семантики твірного слова. Основне його значення відособлений і рухливий задній відділ тіла хребетних тварин, що виконує різні функції. У риб і китів це розвинений плавець, що служить органом руху; у ссавців — хапальний орган, що допомагає при лазінні; орган опори під час стрибання у кенгуру, регулювання температури тіла (у бобрових); засобу спілкування (у собачих); керування польотом (у птахів). Таку багатофункційність іменника *хвіст* майже втратив іменник *хвостик*, що існує тільки в розмовній мові й має зменшено-пестливе значення. Про дитину кажуть, що *вона ходить хвостиком за татом*, *хвостик* є у груші, вишні та ін.

У тлумаченні терміна *хрящ* (рос. *хрящ*, англ. *cartilage*) прямо вказано на його місце в складі скелета, а також деяких внутрішніх органів (трахей, бронхів). Це спеціалізована сполучна тканина. У розчленованих номінаціях підкреслено форму хряща та його призначення: *хрящ волокнистий* утворює хрящові меніски / *гіаліновий* (вкриває суглобові поверхні всіх кісток), *еластичний* — з еластичними волокнами (у надгортаннику та вушній раковині) / *перцеподібний* з формою кільця входить до складу скелета гортані. Серед термінів слово *хрящик* відсутній, хоча він у загальнолітературній мові є і виражає зменшено-пестливе значення. Він властивий розмовній мові.

Натомість у парі *чохол-чохлик* спостерігаємо іншу картину, коли відсутній нейтральний щодо позначення розміру *чохол* і в реєстрі присутній термін *чохлик* (рос. *чехлик*, англ. *sosoon*) зі зменшувальним суфіксом *-ик*, проте в поясненні підкреслено, що це вмістище личинок, тобто група *великих* клітин із *потовщеними* оболонками на кінці кореня рослини, яке виконує захисну функцію від механічного впливу при його рості. Це свідчить, що семантика зменшеності в терміні *чохлик* нейтралізована в біологічній підсистемі через спеціалізацію значення.

Прикладом утрати значення демінутивності може бути найменування вусатих синіх китів — *смуґастиків*. Ці найбільші за розміром тварини, що мають найбільшу вагу і видають найчутніші звуки на Землі, названі відприкметниковим іменником зі зменшувальним суфіксом **-ик**. Згадаймо для контрасту похідний іменник *жовторотик*, яким називають пташеня.

Показовим прикладом перетворень семантики звичайних слів за їхнього термінування та детермінування, а також дедемінутивації можуть бути іменники *ніс* та *носик*. Перший є лексемою, яку знають дорослі та діти. Для біологів він має термінологічний зміст, що окреслює поняттєве ядро слова: (рос. *нос*, англ. *nose*) — відділ голови хребетних тварин та людини, в якому містяться органи нюху; у тварин, що дихають атмосферним повітрям, та в людини водночас він є початковою частиною органів дихання; розміщений у ділянці переднього відділу черепа над ротовою порожниною. Метафора за зовнішньою подібністю дозволяє асоціювати передню частину літака, корабля як *ніс*, і це значення теж зрозуміле загалові. Отож, стають очевидними шляхи термінування іменника *ніс* (уточнюється обсяг його поняття, визначаються найхарактерніші його властивості та функції), а також далі його детермінування з перенесенням значення за зовнішньою подібністю.

Спеціалізація іменника *ніс* у біологічній терміносистемі здійснюється за допомогою суфікса **-ик**: *носик*, який виражає значення малого розміру без порівняння зі звичайним у своїй ділянці. Вона переносить його в сферу існування мікроорганізмів: *грибів* (рос. *носик*, англ. *neck, roset*) — звужена верхня частина перидію у ще закритих плодових тіл деяких базидіальних грибів; *водоростей* — сосочкоподібне потовщення оболонки між джгутиковими одноклітинних форм вольвоксових водоростей та *рослин* (англ. *beak*) кінцева частина стручка у рослин (рапс, квасоля, горох).

Спеціалізація аспектно характеризує *носик* у плані його як маленької частини цілого, що існує зовні — зверху або між іншими частинами чогось цілого та те, що виконує певні функції.

Серед одиниць терміносистеми біології мало іменників середнього роду з суфіксом **-к(о)**, що виражають значення демінутивності або пестливості. Однак вони є, стаючи наслідком метафоричного перенесення семантики. Метафора дозволяє називати *молочком* 1) особливий вид корму личинок бджіл; 2) статеві залози самців риб (синонім: сім'яники), а також 3) речовину, якою поливають зерно злакових під час досягання колосся. Твірне слово *молоко* (рос. *молоко*, англ. *milk*) — найменування 1) поживної рідини; 2) секрету молочних залоз ссавців, призначеного для вигодовування малят; 3) поживної рідини від сільськогосподарських тварин як продукту харчування, а також 4) білуватого соку деяких рослин. Як бачимо, деякі лексико-семантичні варіанти обох іменників корелюють між собою компонентами рідина, поживна речовина, сік рослин, проте вони відрізняються «виробниками і споживачами» цієї рідини, а тому не є

модифікацією іменника молоко. Щодо людини можна сказати, що вона п'є молоко, молочко і що тільки в певних контекстах воно (молочко) виражатиме пестливе значення без відтінку демінутивності, оскільки йтиметься про кількісні виміри.

Звертає увагу поширення серед біологічних термінів одиниць із суфіксом **-ець**, що виражає зменшувальне значення, та прояв продуктивності суфікса **-ц(е)**. Серед них виділяються слова, що мотивовані дієсловами, і ті, мотиваторами яких є іменники. Другі, на думку дослідників, були нечисленні в 70-і роки ХХ ст. [6: 59].

Біологічна термінологія засвідчує «живучість», продуктивність суфікса **-ц(е)** у віддієслівних утвореннях зі значенням демінутивності без зіставлення її з категорією аугментативності. Наприклад, серед одиниць реєстру є слово **дзижчальця** (рос. *жуужжальца*, англ. *balancer, halters*) — крихітні пластинки на тілі двокрилих комах, рудименти другої пари крил, у яких розміщені органи рівноваги, що до того ж у польоті виконують функції орієнтації. Є в реєстрі *жувальця* (рос. *жвалы, жвала, жвало*, англ. *mandible*) — жуйні органи комах, у членистоногих — *макальця*, у квіток — *в'язальце*, що з'єднує дві половинки пиляка.

Своєрідністю позначена семантика іменника *щупальце* як назва частини тіла безхребетних тварин (мохуватки, плечоногі, фороніди), у яких на мезосомі є віночок щупалець. Вони оточують ротовий отвір і підганяють до нього харчові часточки. Давно підтверджено нейтралізацію щупальця як дуже дрібного, малого органа. В українському перекладі роману Герберта Веллса «Війна світів» у марсіан величезні, гігантські щупальця, отже, втрачено значення зменшуваності, а також змінені їхні, нехай і у фантастиці, функції.

Здатність бути частиною чогось підкреслюють словотвірні паралелі з іншими тематично і функційно подібними парами одиниць. До них належать, наприклад, *дихало* та *дихальця*. *Дихала* є у китів. На поверхні води вони відкривають їх і вдихають якнайбільше повітря. Коли вони роблять видих, з дихала у вигляді фонтана виривається вгору «відпрацьоване» повітря і бризки води. Перед зануренням на глибину кит закриває отвори-дихала, щоб у легені не потрапила вода.

Термін *дихальця* (рос. *дыхальца*, англ. *breathing openings*) називає отвори, якими відкриваються на поверхні тіла органи дихання у низки членистоногих тварин (синонім *стигми*), тобто йдеться про функційну подібність пари слів *ніс* — *носик*, *дихало* — *дихальце*. Це органи, які беруть участь у процесах дихання. Вони лише віддалено асоціюються з демінутивністю і виражають значення малості функційної. Такі лексеми не виражають значень, які у мовознавстві кваліфікують як зменшено-пестливі. Ці процеси фахівці називають десемантизацією демінутивів [7] або дедемінутивізацією [9]. Зрозуміло, що в цьому випадку йдеться про констатацію малих розмірів *дихалець* без порівняння з дихалами, хоча зберігається деяка схожість форми — це отвори. Підтвердження цього може бути текст «Зазвичай дитинчата китоподібних народжуються

хвостом уперед, їхнє *дихальце* з'являється останнім. Тільки в такий спосіб дитинча не задихнеться».

Передні зуби людини названі словом *різець* (*різці*), тобто віддієслівним іменником з суфіксом *-ець*, що в загальнолітературній мові співіснує з іншими значеннями, наприклад назв предметів, за допомогою яких виконують певні дії.

В основі термінологічного значення іменника *рубець* (рос. *рубец*, англ. *farding bag, first stomach, regular tripe, paunch*) лежить метафора. Це найбільший беззалозний відділ шлунка жуйних, що має форму великого мішка, у якому під впливом рослинних ферментів і мікроорганізмів відбувається інтенсивне бродіння, розщеплення (подрібнення) клітковини, утворення летких жирних кислот, синтез амінокислот. Його функція подрібнення натякає на малопомітний зв'язок із семантикою дієслова рубати, подрібнювати в іменника *рубець*. Про це свідчить значення розчленованої номінації *рубець* плодовий — назви рубця на поверхні пагона, що виникає після опадання плоду (пор. *рубець* — шрам від рани). Отож, і в цього *рубця* ще відчутний слід загального значення — назви результату дії, позначеного твірним.

У терміна *пловець* (рос. у риб *плавник*, англ. *fin*) основне значення орієнтує на орган руху або регулювання положення тіла водних тварин та інших хребетних, пристосований для керування тілом у водному середовищі та підтримання рівноваги. Розгалужене темогніздо номінацій—словосполучень характеризує *плавця* за різними ознаками у тварин: за якістю твердий — *м'який* (у лососевих він м'який і гнучкий), отже *адипозний*, місцем розташування: *пловець* *анальний* / *спинний* / *хвостовий*; *плавці* *грудні* (в акул розміщені у горизонтальній площині), *черевні*, позаду спинного плавця (у сомових, лососевих риб). Існують *плавці* *парні* й *непарні*. Однак вони не асоціюються з основним значенням цього іменника, що називає особу, хоча вони подані в семантемах цієї лексики в словниках літературної мови як сумісні найменування особи та предмета.

Це доводить думку, що віддієслівні іменники з суфіксом *-ець* не виражають у біологічній підсистемі демінутивних, зменшено-пестливих значень, а також не реалізують меронімічних відношень.

Відіменникові утворення з суфіксом *-ц(е)*, що виражає малі розміри чого-небудь, теж представлені серед біологічних термінів, часто з метафорично переосмисленим значенням. Іменник *дзеркальце*, наприклад, як частина різних організмів підкреслює його функції: у птахів — частина крила, яка виділяється забарвленням, у самців деяких прямокрилих (коникових) — посилювач звуків, у робочих бджіл — пластинка воску на стернітах їхнього черевця. У всіх цих випадках зв'язок із дзеркалом майже втрачений.

Іменник *тільце* виражає численні найменування клітин та тканин мікроорганізмів. Представлений у реєстрі СУБТ іменник *черевце* (рос. *брюшко*, англ. *abdomen, hind body, belly, pleon*) спеціалізується на вираженні

малого розміру. Це задній відділ дорослих комах; задня частина тіла членистоногих тварин.

Засвідчені в реєстрі СУБТ утворення з суфіксом **-ець** від іменників неоднорідні за вираженням зменшувальних значень. Одні з них зберігають протиставлення ціле і його мала частина на зразок *хребет* — *хребець*, *хрящ* — *хрящик*. Твірне слово *хребет* має ряд відповідників (рос. *позвоночник*, *позвоночный столб*, в англійській *back bone*, *vertebral column*, *dorsal spine*). Російські та англійські словосполучення відтворюють джерело запозичення, перекладаючи словосполучення мови-донора: *σπονδυλική στήλη*. Окремий *хребець* у ній *σπόνδυλος*, в англійській *spondyle*. *Хребет* — головна опора структури тіла, захист спинного мозку в хребетних тварин та людини. Основні частини сформованого хребта — тіло, дуга та відросток. *Хребці*, захищені хрящовими міжхребцевими дисками, аспектуально окреслені номінаціями = словосполученнями: *хребці грудні*, *крижові* / *поперекові*.

Розійшлися в значеннях унаслідок метафоричного перенесення за зовнішньою подібністю терміни *зуб* і *зубець*. Іменник *зуб* (рос. *зуб*, англ. *tooth*) — це кістковий утвір у ротовій порожнині хребетних і людини, переважно на щелепах. Зуби в них служать для захоплення та подрібнення їжі, нападу і захисту. Лексема *зубець* (рос. *зубец*, англ. *tooth*) у рослин — це край листка або квітки з гострими виступами і заокругленими впадинами. Різні сфери використання (спеціалізація) спричиняють появу хоч і споріднених за коренем, але асоціативно (за метафорою) віддалено пов'язаних слів-термінів.

Зрідка суфіксальний спосіб вираження значення демінутивності в біологічній терміносистемі доповнює конфіксальний спосіб. Як і суфіксальний, він спеціалізується в ній здебільшого на вираженні зменшувальних значень. У ці процеси залучено й основоскладання, переважно функціонують основи **мікро-**, **оліго-**, рідше **напів-** разом з уже вираженими в іменникові зменшувальним відтінком. Наприклад, іменник *напівканалъці* (рос. *полуканальцы*, англ. *semisieve tube*) утворено від іменника *каналъці*, тобто від слова з підкресленим зменшенням розміром. У реєстрі СУБТ відсутня лексема *каналъці*, проте вона трапляється в тлумаченні аналізованого композита: *півканалъці* — особливі *каналъці* (малі за розміром утвори), які тягнуться від порожнини члена ситоподібної трубки лише до середини товщі плівки кори, тобто в цьому випадку теж спостерігаємо звуження значень.

Для порівняння згадаймо пару *пил* — *пилок* (рос. *пыльца*, англ. *pollen*, *anther dust*), в якій іменник *пилок* містить зменшувальний суфікс **-ок**. Це клітинна структура, що виникає із мікроспори покритонасінних у пиляках квітки. Існує в нього ще й друге значення — особливий легкий наліт на крилах метеликів і на тілі деяких комах. *Пилок* характерний для рослин і комах. Префіксальне похідне *передпилок* звужує це значення до властивостей рослин: проміжна стадія в еволюційному розвитку від мікроспор до пилку у викопних голонасінних рослин.

Префіксальне вираження значень демінутивності мало властиве термінам біологічної підсистеми, оформлених як іменники. Це нечисленні слова з прихованою формою підкреслення малості з префіксами **об-**: *обніж* (рос. *обножка*, англ. *breeches*) — квітковий пилок, який бджоли на задніх ніжках переносять у вулик для виготовлення перги; *облямівка* (рос. *отторочка*, англ. *list, edging*) — кільцеподібної форми залишки (уривки) покриву шапинкового гриба, що залишаються на ніжці під шапинкою та **недо-**: *недозапилення* (рос. *недоопыление*, англ. *semipollination*) — неповне запилення рослини, що негативно впливає на форму і розміри плодів, знижує кількість зав'язувань плодів; *недоношеність* (рос. *недоношенность*, англ. *prematurity*) — сукупність ознак будови та функцій органів і систем, які свідчать про передчасне народження дитини.

Аналіз оформлення складу *тілець* у клітинах за допомогою композитоугруповань доводить упорядкованість терміносистеми явищ світу, побачених озброєним оком і вивчених з цього погляду як цілісні утворення, поділені на менші за них складники (їхні частинки).

Ця лексика має велику питому вагу в лексиконах мов. Окреслення її ролі в термінотворенні допомагає краще з'ясувати особливості суфіксального оформлення демінутивів з погляду світу, спостереженого незброєним оком, порівнюваного за допомогою метафори з уже освоєними явищами, предметами, ознаками. У цій ділянці спостерігаються свої особливості творення біологічної терміносистеми, оцінювання явищ та предметів за розміром, якісним і кількісним виміром їхніх ознак, дещо відмінних від тих, що властиві загальнолітературній мові. Засвідчено втрату значення «менший за розміром від твірного, нормального (звичайного) розміру».

З одного боку, існує деяка дедалі зменшувана частина термінологічної біологічної лексики, де твірні та їхні похідні реалізують це зіставлення: *хрящ* — *хрящик*, *хребет* — *хребець*. З другого, помітне нівелювання цього зіставлення, коли твірне і похідне зі зменшувальним суфіксом не відрізняються значеннями, пор. *лист*, *листок* та *листик*, що трапляється не серед реєстрових одиниць словника, а в пояснювальних частинах їхніх статей, у якому підкреслено малість листка.

Набагато частіше слова зі зменшувальними суфіксами завдяки тому, що стають термінами або набувають спеціалізованих значень, втрачають демінутивність, а то й розривають зв'язки зі спорідненими твірними словами: *чохол* — *чохлик*.

Нейтралізації значення зменшуваності, особливо з відтінком пестливості, сприяють семантичне словотворення, міграція термінів з одного стилю в інший, унаслідок чого відбувається спеціалізація терміна, розширюється обсяг семантики твірного слова. Потім за умови його оформлення зменшувальним суфіксом стається термінування слова без набуття ним відтінку пестливості.

Категорії демінутивності в біологічній терміносистемі не властиві безпосередні зв'язки з категорією збільшуваності. Вона не представлена

в реєстрах словників цієї галузі знання як іменники і це свідчить про її експресивний характер, якого терміни здебільшого уникають. У матеріалі дослідження мало одиниць зі значенням недорослості, можливо, через те, що вони регулярно успадковують семантику дорослих істот, додаючи модифікаційну сему ‘мале (маля)’. Поняттєвий же зміст розкриває твірне слово.

Значення градуальності ознаки, як і інтенсивності, мало властиве термінам іменниковим. Основний акцент у їхніх семантемах зроблено на підкресленні малих розмірів об’єктів, реалізації відношення ціле — частина.

Розглянуті демінутиви в найменуваннях біології підтверджують відому тезу В. Матезіуса про наявність у мові, зокрема і в її сучасному зрізі, статичних коливань. Вони виявляються в потенційності реалізації мовних явищ, серед них і в коливанні співвідношення «інтелектуальних та афективних елементів у складі більшості одиниць вираження..., коли, наприклад, деякі зменшувані форми використовуються то для позначення дійсно малих предметів, то для позначення улюблених предметів, незалежно від їхньої величини» [5: 21]. Численні терміни біології засвідчують цю потенційність у сучасній українській мові, підґрунтям якої в багатьох випадках стає семантичне словотворення.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- СУ БТ — Словник української біологічної термінології. — К. : КММ, 2012 — 744 с.
 СУ М—11 — Словник української мови: в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
 ΛΝ ΕΓ — Μπαλινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας: —Αθήνα: Κέντρο λεξικο-
 λογίας, 2005. — 2064 s.

1. *Бондарко А.В.* Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. — Л. : Наука, 1990. — 264 с.
2. *Горбач Ф.Г.* Основные средства выражения уменьшительности во французском языке: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.05 «романские языки» / Горбач Ф.Г. — К., 1954. — 14 с.
3. *Домбровский Р.О.* Семантика і продуктивність демінутивного суфікса -ellu- в пізній латині. / Р.О. Домбровский // Іноземна філологія. — Вип.95. Питання класичної філології. — Львів: Вища школа, 1989. — № 21. — С. 7—12.
4. *Клименко Н.Ф.* Категорія демінутивності в ад’єктивах східнослов’янських та новогрецької мов // Демінутиви в слов’янських мовах: форма і роль. — Марибор, Будапешт, Канзас, Прага, 2015. — С. 170—183.
5. *Матезиус В.* О потенциальности языковых явлений // Избранные труды по языкознанию. — М. : УРСС, 2003. — 230 с.
6. *Родіна Л.О.* Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 57—117.
7. *Руда Н.В.* Демінутивна десемантизація : причини і функції (на матеріалі української, латинської та англійської мов) // Мовні і концептуальні картини світу. — Вип. 55, ч. 2. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2015. — С. 257—261.
8. *Симоненко Л.О.* Формування української біологічної термінології. — К. : Наук. думка, 1991. — 151 с.
9. *Статеева В.И.* Деминутивизация в украинском языке: автореф. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец.10.02.02. «Украинский язык» / Статеева В.И. — Ужгород, 1982. — 19 с.

10. Томижина Г.Я. Нивеляция уменьшительности у существительных, образованных при помощи суффиксов субъективной оценки / Г.Я. Томижина // Тези доповідей та повідомлень міжвузівської наукової конференції з питань східнослов'янського іменного словотвору. — К. : Наук. думка, 1974. — С. 97.

Статтю отримано 11.04.2017

Nina Klymenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

EXPRESSION OF THE CATEGORY OF DIMINUTIVITY

The second part of the article is dedicated to the analysis of semantic transformations of words, which encompass suffixes, formal markers of diminutive-hypocoristic meanings. Some of them have features of diminutivity: приквітничок, чашолистки. Others have undergone metaphoric shift: стрілка, човник. Some of them attesting decrease of size, generalize the meaning of formative word and add to it specialized components. A great number of biological terms indicate desemantisation of diminutives and transfer of their meanings.

Keywords: diminutive desemantisation, generalization /specialization of meanings, suffix productivity, word formation types.

Мовна мозаїка

ШЕНГЕН-ВІЗИ, ШЕНГЕН ВІЗИ ЧИ ШЕНГЕНВІЗИ?

Візові департаменти та еміграційно-туристичні центри у своїх рекламних оголошеннях пропонують оформити візи в різні країни світу. Проте досить відому сьогодні назву *Шенгенська віза* нерідко утинають і пишуть її скорочену назву або з дефісом (*Шенген-візи*, *Шенген-віза*), або окремо (*Шенген візи*, *Шенген віза*). Але обидва написання безпідставні, оскільки така назва є мішаною аббревіатурою, що поєднує прикметникову основу *Шенген-* і ціле слово *віза* або *візи*. В українській мові мішані аббревіатури, як відомо, пишуть разом.

Отже, правильно писати *Шенгенвіза*, *Шенгенвізи*.

Катерина Городенська

УДК 81'42:82:81'373.612.2

Віталій Кононенко

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ЛІНГВОКОГНІТИВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГІПЕРБОЛІЧНИХ І КВАЗІГІПЕРБОЛІЧНИХ УТВОРЕНЬ

У статті розглянуто лінгвокогнітивні параметри явища художньої гіперболізації, визначено його місце в системі тропейних засобів української мови. Гіперболу репрезентовано з позицій логіко-семантичної кваліфікації через установлення референтної співвіднесеності ознак на асоціативно-чуттєвому підґрунті. Здійснено аналіз реалізації контекстного зближення й розмежування гіперболи щодо метафори, порівняння, символу, епітета. Описано мовно-стилістичні прийоми використання гіперболи через атрибутивні й предикатні структури, порівняльні звороти, побудови з дискурсивними словами, стандартизовані каузативні конструкції. Окреслено шляхи розмежування явища художньої гіперболізації й квазігіперболізації, мовно-естетичних функцій гіперболи і її розмовно-побутових реалізацій.

Ключові слова: художній текст, гіпербола, гіперболізація, квазігіпербола, референт, атрибут, предикат, троп, метафора, порівняння, символ, епітет, дискурсивні слова, каузація.

Поняття гіперболи й гіперболізації входять у коло теоретичних проблем лінгвістичної когнітології, семіотики, психолінгвістики, що вивчають явища «семантичної неправильності», свідомого порушення смислових зв'язків задля досягнення мовно-естетичного ефекту. Дослідження гіперболи стає складником системного опису різного роду когнітивних відхилень від узвичаєних уявлень мовця щодо реального «співіснування» логіко-семантичних позначень як наслідку виходу за межі природного досвіду, змін у мовно-мисленнєвій парадигмі. У визначенні «сумісності-несумісності» компонентів смислової структури гіперболи щодо повсякденного знання закладена когнітивна переорієнта-

ція на порушення стандартизованих логічних норм, осмислення глибинної семантики, що ґрунтується часом на підсвідомих асоціаціях.

На ґрунті гіперболічного смислу формується нове уявлення про предмет чи явище, розширюється поняттєва база вихідної номінації, поглиблюються асоціативно-оцінні характеристики, що містяться в структурі образу й позначаються на логіко-семантичній кваліфікації. За останні роки визначилась нова концептна тенденція — розглядати тропеїчні вияви як «взаємодію властивостей того об'єкта, який є референтом концептуалізації (тобто осмисленні його властивостей як поняття), і деяких ознак, що асоціюються з чуттєвим образом реалії, чиє ім'я використано для вирішення зазначеної проблемної поняттєво-номінативної ситуації» [13: 80]. Пошуки аналогії між позначеннями одного й іншого об'єкта на семіотичній основі шляхом включення деформованого, транспозиційного уявлення відкриває перспективи поглибленого бачення предмета або ситуації, осмислених через гіперболізацію, окреслення їхніх суттєвих ознак і властивостей.

Типологія поетичної мови, як зазначає В.М. Топоров, засвідчує «належність «тропеїзованої» мови до особливого класу «непрямої» мови, де найбільшою мірою виявляють себе парадокси тотожності й відмінностей у мові» [14: 520]. Несподівана аналогія, часом сфантазована асоціативно-сміслова паралель забезпечують індивідуалізацію й поетизацію мови. З. Фройд писав: «Поет робить те саме, що й дитина, яка грається, — він відтворює світ фантазії, який сприймає дуже серйозно, тобто він, поет, переповнений дуже багатьма почуттями, які у той час він рідко відділяє від дійсності» [15: 85].

Розуміння природи гіперболізації поглиблюється в разі репрезентації тропів «як системи, елементи якої — окремі тропи організовані ієрархічно (завдяки такому підходу прояснюються відношення взаємозв'язку між частковими тропами й стає можливим питання про генезу тропів, тобто про свого роду «першотроп»)» [14: 520]. Входження гіперболи в цю ієрархічну систему пов'язане з певними труднощами: по-перше, можна констатувати вторинність гіпотетичного значення вже внаслідок самої сутності цього тропу як відхилення від смислової норми; по-друге, явище гіперболізації не завжди виявляє себе на повну потужність, залишаючись на межі зі «стертими», квазігіперболічними утвореннями; по-третє, гіпербола нерідко представлена у вигляді метафори чи порівняння й їхнє розрізнення ускладнене. Однак відносна вторинність гіперболи щодо інших тропеїчних засобів не виключає її з системної організації тропів; її окремішність і взаємозумовленість стає характерологічною ознакою, однією з її прикмет.

Оберненість тропів ґрунтується на положенні, що «смісловий рух між пересічними тропами відбувається зазвичай в одному напрямі — від прямого зіставлення до його прихованого вираження, тому й співвідношення між тропами мають більш або менш однотипний і упорядкований характер» [6: 218]. Однак вживання гіперболи в її співвідношеннях

з іншими тропеїчними засобами — попри її частотну вторинність і смислову відносність — навряд чи піддається чіткій регламентації, швидше можна констатувати своєрідну контамінацію, накладання одного тропеїчного значення на інше, що дає змогу виділити метафору-гіперболу, порівняння-гіперболу, символ-гіперболу, епітет-гіперболу. Основний критерій виокремленості гіперболи на тлі інших тропів — закладене в ній смислове перебільшення щодо смислової норми, вихід за межі звичних розмірів, порушення уявлень про інтенсивність тих чи тих виявів. Відмінності метафори й гіперболи, заснованих на асоціаціях за подібністю, що створюють підстави для їхнього можливого поєднання в одному тропі, полягає в тому, що принцип перебільшеної ознаки, несумісності, який «сповідує» гіпербола, нерідко дає змогу створити незвичний, винятковий метафоризований образ.

Опрацювання психолінгвістичного механізму творення гіперболи в процесі подвійного кодування знань в образному вербальному просторі як ментальних репрезентацій [9: 4] координує із опосередкованим станом справ. Саме вивчення явища гіперболізації засвідчує, що орієнтація винятково на внутрішню семантичну структуру слова як мовно-естетичного знака не забезпечить пізнання гіперболи в її тропеїчному вираженні; зокрема, опертя на специфічний образний атрибут без урахування екстралінгвістичного знання [1: 346] не дасть підстав розмежувати гіперболу і квазігіперболу.

Розглянемо, для прикладу, семантичний потенціал атрибутів як виразників перебільшеної ознаки з позицій забезпечення гіперболічного чи квазігіперболічного знання. Зразок «гіперболічних» епітетів на кшталт *Безмежне поле в сніжному завою* (І. Франко), з позицій природної когніції, у межах інтерпретації 'який не має видимих меж' навряд чи може вважатися активною гіперболою: в умовах сніжної заметілі визначення «країв поля» видається відносним, ідеться про віддаленість об'єкту, а не про уявне перебільшення розміру; переносне значення створює «стерту» метафору; пор.: *Ліси кінчаються десь під Знам'янкою, і далі біжать розлогі, запашні, безмірні степи Херсонщини* (Ю. Яновський) (атрибут *безмірні* не співвіднесений зі спробами «вимірювання»); *Широка і безкрая долина зачорніла поміж пологими горами* (М. Коцюбинський) (*безкрая* позначає відсутність видимої межі, а не перебільшену ознаку).

За приклад гіперболічної семантики атрибутів можуть (хоч і не завжди переконливо) слугувати позначення чудодійних властивостей, уявлень про щось божественне, фантастичне, таке, що виходить за межі пояснюваного знанням, пор.: *чудодійний, божественний, фантастичний, абсолютний, надприродний* і т. ін., які зберігають емотивний сенс, але набувають ознак гіперболічності лише в коментувальному контексті, який «оживить» силу їхньої мовно-естетичної гіперболічності. Скажімо, в тексті *Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні порт'єри, древні візерунки, портрети княжої фамілії* (М. Хвильовий) позначення *фантастичний будинок* сприймається як перебіль-

шення на тлі захоплення ним оповідачем; пор.: *Перший вибух 17-го року зазвучав матері божественним органом* (М. Хвильовий) (кваліфікація *божественний* позначає не 'надмірне', гіпотетичне, а 'гарне, мелодійне'). Порівняйте використання позначень *чудо* й *чудодійний* у їхніх семантичних трансформаціях:

Зненацька старший хлоп'як зупинився, наче вражений тим, що несподівано побачив, далі затулив своєму товаришеві долонями очі й поспитав:

- *Хочеш, щоб я **чудо** сотворив?*
- *Яке **чудо**? — запитав товариш, намагаючись вивернутись.*
- *Ну, щоб зараз перед нами явилася хата?*
- *На курячих ніжках? З бабою-ягою у вікні? — кепкував менший.*
- *Кажи, хочеш чи не хочеш? Бо можу передумати!*
- *Авжеш, хочу!*
- *Хато, явись, — мовив старший і підняв свої долоні...*

*Це, звичайно, була лісникова хата, але Коник-Стрибунець спочатку дивився на неї так, ніби вона й справді витворена **чудодійним умінням** його товариша (Є. Гуцало) (обігрування понять «справжнє-несправжнє» *чудо*, поява предметного позначення *хата*, оцінювання цієї ситуації як *чудодійного* уміння — яскравий мовно-естетичний прийом, однак елемент перебільшеного оцінювання наближує виклад до квазігіперболізації).*

Водночас у тих контекстах, де епітет не лише передає естетичне сприймання предмета чи явища, а й є неповторно виразним, таким, що переймає на себе силу метафоричного переосмислення шляхом надання імені значення перебільшеної в своїх вимірах ознаки, художня функція цього засобу різко підвищується, його вмотивованість просвічується, а він сприймається як епітет-гіпербола. Розглядаючи Шевченкові рядки *Нехай же вітер все розносить / На неокраїні крилі*, С.Я. Ермоленко зауважує: «Вислів 'неокраїне крило' сприймається як модерний образ сучасної художньо-мовної практики і завдяки цьому входить до активної поетичної фразеології української мови» [4: 61–62]; *неокраїне крило* — не лише поетична сполука, а й позначення потенційної гіперболічності.

Прикметна кваліфікація тропеїчності слів, які за мотивацією є реакцією на якусь подію, факт, явище, такі як *страшний, страхітливий, страшенний, страхіття, страховище, страх*, але внаслідок своєї розмовно-побутової тональності, клішованості лише підвищують емотивність висловлення, здебільшого не передаючи значення виходу за межі унормованого. Порівняймо: *Уляна не переставала голосити, **страшний** лемент її носився поміж гуртом людей* (Панас Мирний); *Серце його **страшно** билось* (Панас Мирний); *Машини, які йдуть на гору, **страхітливо** виють моторами і викидають з вихлопних труб цілі хмари спрацьованих газів* (П. Загребельний), де висока міра ознаки не порушує узвичаєного знання щодо вияву емоційного стану; пор. включення в текст експресивів *страх!*, *страх як!*, які також не зараховано до гіпербол: *В'їдливі — **страх!** І я знаю чому* (Гр. Тютюнник); *До того було ніколи, що просто **страх**...* (Остап Вишня). Близькі конотації підвищеної експресії (зазвичай не гіперболічності)

передають контексти зі словами *жахливий, жах*: *Жах збільшує очі Федоренка. Перед ним у круговерті пролітають кілька **страхотливих** убивств, зв'язаних з Апостолом Смерті* (М. Стельмах); пор. позбавлені конотацій гіперболічності фраземи: *робити страшні очі, страх (жах) бере*.

У межах явища квазігіперболічності розглядається семантична структура народнопоетичних сполучень із постійними епітетами; в їхній мотиваційній базі закладено значення перебільшеної ознаки, однак це уявна умотивованість нав'язана фольклорною традицією, а не усвідомленим прагненням надати предметному поняттю значення наднормативної ознаки; такий епітет естетично виправданий, прив'язаний до стильової манери викладу, але не відповідає засадам явища гіперболізації. Скажімо, сполучення *чисте поле* позначає не 'вичищений до смітинки, не забруднений нічим лан', а широчінь, відкрите місце; пор. інші сполучення з постійними епітетами: *буйний вітер, бистра вода, синє море, сира земля* тощо; пор.: *Хотіла й я вийти у **чистеє поле**, / Припасти лицем до **сирої землі**, / І так заридати, щоб зорі почули, / Щоб люди вжахнулись на сльози мої* (Леся Українка).

Реалізація значення гіперболи здійснюється передовсім на ґрунті функційної предикації [1: 347]. Розгорнуті чи нерозгорнуті паралельні утворення, одна частина яких називає ситуацію, а друга її характеризує через систему перебільшених ознак, конструктивно відповідають суб'єктно-предикатним відношенням. Типізовані в такий спосіб висловлення в їхній образній інтерпретації більшою або меншою мірою відповідають поняттю метафори-гіперболи; пор.: *Димить димовище під хмари* (А. Малишко), де димовищу приписана здатність *димити під хмари*. Семантичні зв'язки частин висловлення можуть удосконалюватися, елементи метафоричної ідентифікації доповнюються гіперболічним смислом, виразність тексту посилюється; пор.: ... *небо вічною стіною моря великі замика* (Т. Осьмачка), де сполучається метафоричне позначення *вічною стіною* зі створенням загальної гіперболічної картини всесвіту, що включає всі компоненти висловлення.

Розглянемо художні тексти з ускладненими семантичними відношеннями. Наприклад: *Народе мій! **Титане непоборний**, що небо підпирає голубе!* (В. Симоненко) (гіперболічність образу *народ підпирає небо*, тобто 'той, що може досягти небачених висот, що здатний подолати будь-які перешкоди', підтримана метафоризованим звертанням *титане непоборний*); *Латану свитину з каліки знімають, / **З шкурою знімають**, / Бо нічим обуть княжат недорослих...* (Т. Шевченко) (метафора *знімають латану свитину* посилена метафорою-гіперболою з *шкурою знімають*, а далі опосередковано руйнується переносне значення слова *шкура*: її начебто мають використати для «виготовлення взуття», відтак гіперболічність вислову послаблюється).

Своєрідним виявом гіперболічних текстів може слугувати відтворення неможливої за когніцією ситуації, де протиставлена іншим ситуативним умовам вигадана ситуація накладається на зображення дійсного стану,

надаючи тексту підвищеної виразності, незвичності, окраси. Прикметний приклад — образне втілення ідеї неприпустимості, недопущення дій, які можуть мати катастрофічні наслідки: *Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля. / І неситий не виоре / На дні моря поле* (Т. Шевченко); виділений фрагмент — перифраз біблійного тексту «Чи хто виоре море худобою?», що супроводжує засудження несправедливої поведінки [5: 147; 3: 921].

Метафоризований контекст, що містить приховану гіперболу, може поставати в незвичній формі, скажімо, як риторичне питання; в його семантичній структурі закладено негативну відповідь на приховане перебільшення можливостей здійснення якихось дій; пор.: *Хто може випити Дніпро, / Хто властен виплескати море?..* (М. Рильський), де в поетичному тексті заперчується здатність будь-кого здійснити дії, що виходять за межі припустимого; це імпліцитно репрезентована гіпербола (заперечення гіперболічних припущень міститься, наприклад, у словах цієї поезії: *Ні, сили на землі нема / І сили на землі не буде...* (М. Рильський), де відкидається найменша можливість реалізації гіперболічного задуму).

Значний потенціал мовного втілення гіперболічних уявлень закладений у розмаїтих за смисловою й формальною структурою порівняннях, якщо в них зафіксоване не сумісне за кількісно-якісними показниками уподібнення. Порівняльне значення, представлене як несумісність, може породжувати конотації гіпотетичності; відповідно значення гіперболічності на лінгвокогнітивному рівні посилюється або послаблюється. Скажімо, введення порівняльного звороту з гіпотетичною гіперболізацією може гальмуватися внаслідок його введення компонентами умовного уподібнення на кшталт *наче, неначе, немовби, начебто* і т. ін.; пор.: *Вона була для нього, **наче сонце*** (Леся Українка), де власне гіперболічне значення поступається символічному (це символ-гіпербола).

У разі набуття порівнянням ознак індивідуально-авторської образності гіперболічність значення виявляє себе опукліше, перебільшення ознаки сприймається як непередбачуване, але органічне; пор.: *Засинає бджола на осінні, / мов **під лагідним поглядом Бога*** (В. Кордун); *Коник-стрибунець притискував півня обома руками до грудей, **наче ловив справжню жарптицю...*** (Є. Гуцало).

У порівняннях, суб'єкт яких осмислюється через об'єкт на ґрунті усталеніших, часом клішованих уподібнень, функційне навантаження перебільшення поглиблюється; пор.: *В степу, як **далекі богатири**, стояли кінні інсургенти* (М. Хвильовий). Якщо мотиваційна основа вислову, оформленого як порівняльний зворот, частково або повністю втрачена, гіперболічне значення тьмяніє, хоч експресивність звороту зберігається; пор.: *Мати сиділа, мов з **хреста знята, заматавшись своїм материним серцем і не можучи щось тут порадити, лиш відчуваючи жах перед чимсь*** (І. Багрянний).

Потенціал гіперболічності зростає в порівняльно-протиставних конструкціях із формами вищого ступеня; введені за участю компонента *ніж* (аніж) чи приєднаних одиниць, такі утворення за своїм глибинним

значенням передбачають можливість зіставлення несумісного, а це шлях до гіперболи. У реченнях на кшталт: *Так, це було воно, те саме, чого кожний з них боявся більше, **аніж смерті*** (О. Гончар) порушені клятва, зрада і подібні дії протиставлені смерті як втіленню ідеї найстрашнішого нещастя, що може спіткати людину (пор. *більше за смерть*). Порівняйте в поетичному тексті: *... бреду, як старець і каліка, / обідраний на смертних доріжках, до верб, між ними / стою в чорнішій скорбі, **ніж земля велика** ...* (В. Барка), де позначення суму посилено епітетом *чорніший*, це відчуття дорівнено до того емоційного стану, в якому опинилася *велика земля*, як наслідок створено картину загального страждання, що включає страждання мовця.

Гіперболічність значення об'єкта порівняння стає малоюмовірною, якщо воно оформлене через орудний відмінок; такі звороти позначають якість, але вона зазвичай не піднімається до рівня порушення узвичаєної норми; це вираження доволі широкої амплітуди конотацій — від наляку на «перетворення» (*дивитися звіром*) до фраземної клішованості (*летіти стрілою*) [8: 105–106]. Навіть у тих текстах, де елемент гіперболічності зовні присутній, повнота його вияву в орудному відмінкові обмежена; пор.: *Синє море **звірюкою** то стогне, то виє* (Т. Шевченко), де *звірюкою* сприймається як асоціативно узвичаєне порівняння з конотаціями послабленого устрашіння; пор. також: *Додолю верби гне високі, / **Горами** хвилі підійма* (Т. Шевченко), де позначено високу міру ознаки, проте гіперболічність недостатньо виразна.

Порівняльне значення, побудоване на зближенні кількох образних уподібнень, може ускладнюватися, поставати як контаміноване, трансформоване, зрушене; гіперболічність смислу за таких умов прихована, але не втрачена. Порівняйте в тексті: *... Йшов на чолі сім'ї **отець Суботін** / І у руках, піднятих догори, / Нам **серце ніс, мов **святі дари***** (Ю. Клен), де створено суцільний метафоричний образ із когніцією трансцендентності, наднормативності, отожд. і з позначенням гіперболічності.

Специфічне функційно-семантичне навантаження переймають на себе порівняння, в яких виступають міфологеми: позначення фантастичних, трансцендентних у своєму підмурку об'єктів, до яких дорівнюються реальні предмети та явища, відкриває перспективи їхнього сприймання як вигаданих, неможливих, звідси впливає їхня потенційна гіперболічність. В умовах мовленнєвої реалізації посилення на міфічні образи сприймаються як гіперболи, якщо такі паралелі осмислені як образне втілення недійсного, виняткового, неможливого для здійснення; пор.: *Креше полум'я, іскриться, і в диму, **як чорні примари**, мріють над селом тополі, по-пелом припалі, жовта, язиката змія блискавкою прорізала дим ...* (Г. Косинка), де гіперболічний смисл об'єкта порівняння підтриманий метафорою (*мріють тополі*) на тлі наскрізної образності структури; *чорна примара* передає підвищену інтенсивність вияву ознаки (в подальшому викладі епітет *чорний* кількаразово повторюється, посилюючи його виразність: *чорна, обсмалена соха; чорні повалені хати*).

Гіпотетичний характер ознаки послаблений в іншому прикладі: *Любовна міць на палубі рухливій, / На кораблі, що йде, мов привид білий* (Ю. Яновський), де порівняння викликає швидше образ Летючого Голандця, аніж його сприймання як перебільшеної інтенсивності дії.

У народнопоетичному слововживанні порівняльні звороти, що за мотивацією нагадують гіперболічне перебільшення якості, зазвичай утрачають значення наднормативності, стають стандартизованими засобами оцінювання. Розглянемо в цьому ракурсі текст співанки:

- З ким ти, Марійко, шлюб брала?
- З тобою, Васильку, з тобою,
- *Як із ясною зорьєю.*
- По чім же ти, Марійко, пізнала,
- *Що ти мене зорьєю назвала?*
- По мові, Васильку, по мові,
- *Оksamитова шапочка на голові,*
- *А чорнії осьмушечки —*
- *Пристав мені та до душечки* [12: 108].

Порівняння людини з ясною зорею (в уявленні закоханої дівчини) виходить за межі встановлення подібності, попри те, що в зовнішності юнака зафіксовано риси колірної схожості (*оксамитова шапочка, чорнії осьмушечки*); сама традиційність образного рішення дає змогу співвіднести порівняння передовсім із символом; пор.: *Мамо, вечір догоря, / Вигляда тебе роса, / Тільки ти, немов зоря, / Даленієш в небеса* (Б. Олійник); *Котилася ясна зоря з неба / Та й упала додолу... / Журилася молода дівчина / Та своєю бідюю* (народна пісня).

Ефект незвичайних властивостей, що їх набувають дійові особи, закладений у підґрунтя багатьох заперечних порівнянь, однак їхня стандартизованість, фіксованість зазвичай не дає підстав сприймати їх як гіперболи; зберігаючи ознаки народнопоетичного стилю, такі звороти виходять за межі гіперболічності; пор.: *То не хмари з буйним вітром / З Дніпра налягають — / То Павлик та Остриця / Ляхів обступають* [12: 290].

Один із випробуваних прийомів творення гіперболи полягає у включенні в контекст числових показників на позначення надто високої кількості; йдеться про «заокруглені» цифри — *сто, тисяча, мільйон* із урахуванням того, що ці кількості сприймаються не як наслідок перерахування, а як узагальнення, показник суттєвого перебільшення. За приклади можуть слугувати вислови *мільйон мільйонів мускулястих рук; сто років усамітнення; сто ножей у спину революції* й інші літературні цитати; пор.: *Зупинку серця / тимчасово перенесено на сто метрів вперед* (В. Бориславцев). «Сучасна українська літературна мова. Стилїстика» (1973) зазначає, що утворені як найменування великих кількостей гіперболи можуть бути вторинними, похідними (на кшталт рубрик «Тисяча і одна порада» відповідно до казкового циклу *тисяча і одна ніч* [11: 141]), але ці позбавлені мовно-естетичної функції вислови навряд чи можна вважати гіперболами. Порівняйте утворення з кількісними показниками, в яких гіперболічність

позначена достатньо опукло: *У цей столітній і стобальний шторм / Я кидаюсь в буремні гори-хвилі* (І. Драч) «кількісна» гіпербола підтримана об'ємом *гори-хвилі*.

Творення гіперболічного значення із запереченням «неправомірно» збільшеного розміру може здійснюватися через організацію зворотів за моделлю *розміром з, заввишки (з), завдовжки (з), завиришки (з)* плюс показник розміру. В організації таких утворень кількість подається як винятково висока, не сумісна з уявленням про предмет чи явище, як узагальнений розмір. У тексті: *Шалений шторм хвилював морські води до самого обрію. Спінені вали, завдовжки з півкілометра, заввишки на пароплав, котилися перед ними* (М. Трублаїні) на тлі відтворення збільшених ознак (*шалений шторм, до самого обрію*) кваліфікація *спінених валів* через свідомо порушені норми виміру (*завдовжки з півкілометра, заввишки як пароплав*) визначає романтизовану спрямованість оповіді; пор. хрестоматійний приклад (переклад тексту М. Гоголя): *Учорашні бурсаки раптом перемінилися: замість брудних чобіт — червоні сап'янові черевики зі срібними підківками; шаровари, як Чорне море завиришки...*, де порівняння-гіпербола викликає ефект комічного. У тексті віршованої казки: *Сам той Ох на корч заввишки, / але в сажень борода, / знає край і вздовж і виришки, / де багатство, де біда* (Леся Українка) на тлі мейозису, побудованого за участю компонента *заввишки (на корч заввишки)*, виявляє себе гіперболічність ознаки *в сажень борода*.

Позначення збільшеної за розміром чи кількістю ознаки без усвідомлення її образної кваліфікації відповідає узвичаєному фонду знань, підвищений, але унормованій інсталяції, а тому зазвичай не усвідомлюється як художня гіпербола; пор., скажімо: — *А він зовсім не дикий, — дуже голосно, надміру щасливо* обізвався Грицюньо (Є. Гуцало), де констатація високої міри звучання, інтенсивності емоційного стану не створює образної структури. З іншого боку, підкреслено незвичне кількісне перебільшення як образний засіб наближує зображення до гіперболізованого: *На колосальній безмір'ї віє зараз вітер, немає жодної влади...* (Ю. Яновський), де поняття необмеженого простору передане поєднанням показників перебільшеної якості *на колосальній безмір'ї*. На позначення неосяжного простору нерідко залучаються вислови на кшталт *в усьому світі, на весь Божий світ* і под., але їхня гіперболічність стерта, не усвідомлена; це вислови, позначені фразеологізацією. Стійкий зворот на кшталт *старий як світ* — попри його мотивацію — втратив зв'язок зі значенням гіперболічності; пор.: *А ти стара, як світ* (Л. Костенко). Вислови на кшталт *прославлено в віках* сприймаються як експресиви; в поетичному тексті: *Відібрано розбещену мову, / І німотствую геть у віках* (І. Драч) смисловий компонент гіпотетичності підтриманий дискурсивною часткою *геть*.

Семантику гіперболічності забезпечують специфіковані частки, які слугують засобом позначення перебільшеної ознаки. Один із таких елементів — частка *аж*, яка, на думку Ф.С. Бацевича, є носієм комунікативного смислу 'вияв прагматики винятковості сприйняття і інтерпретації

когось, про що йдеться в повідомленні' [2: 201]; таке її призначення містить потенційну гіперболічність, адже саме гіпербола ґрунтується на пізнанні незвичного, виняткового, того, що виходить за межі норми. Звичайно, така частка лише підкріплює значення образного перебільшення, а не передає його безпосередньо, проте вона виступає засобом наголошення на тому, що названа паралель виняткова й тому її можна вважати гіперболою. Порівняймо тексти: *Вдаримо на багатія! Вдаримо на короля. / Аж закипіла земля* (П. Тичина), де вияв інтенсивності дії підтриманий позначенням чогось неможливого: *аж закипіла земля* забезпечує вияв гіперболічності; *Грає кобзар, виспівує, / Аж лихо сміється* (Т. Шевченко), де вислів *аж лихо сміється* набув конотацій гіперболічності.

Позначення потенційної гіперболічності, що її підкреслює елемент *аж*, частково зберігається в ізольованому його вживанні; пор.: *А перші два дні Климкові жилося у ваговій так незатишно, так самотньо, що аж* (Гр. Тютюнник); *Ніде не поживився, / А їсти, кумо, аж-аж-аж* (Л. Глібов) (висока міра не піднята до рівня гіперболічної, але створює передумови до передбачення перебільшення; пор. з часткою *аж надто*: *А іноді то ще й заплачу / Таки аж надто* (Т. Шевченко), де передано велику міру вияву стану.

На ґрунті визначення потенційної гіперболічності розвинулася поширена група стійких зворотів із часткою *аж*, у внутрішній формі яких простежується вияв посиленого перебільшення: *аж вуха в'януть, аж гай гуде, аж до неба, аж земля дрижить, аж з шкіри пнутися, аж кишки рвати, аж курява до неба (до хмар), аж очі вилазять, аж пальці знати, аж під собою землі не чути, аж по самі н'яти, аж руки горять, аж страх бере, аж чортам тошно та інші*; пор.: *І дурний же ти, Іване, ох дурний, аж світиться* (Ю. Збанацький); *худий аж світиться*. Частотні стійкі звороти з часткою *аж* — прикмета розмовно-побутового мовлення, в художніх текстах виступають як експресиви на позначення інтенсивної ознаки, яка не усвідомлюється як гіперболічна.

Щодо участі частки *хоч* у вираженні образного перебільшення, то його вияви зумовлені здатністю *хоч* передавати смисл 'виділення чогось гіперболізованого, гіпотетично очікуваного з множини потенційно можливого' [2: 206]. Прихована семантика допустовості *хоч* підтримує функційну здатність висловів називати перебільшену ознаку шляхом протиставлення; дорівнювання за схожістю замінене на потенційне зіткнення смислів; такі утворення поширені в розмовному стилі й відбиті в художніх текстах; пор.: — *Нудно мені стало в криничках, як ви пішли. Так нудно, що хоч вішайся* (О. Гончар); *Видно хоч голки збирай* (народна пісня). Значна частина висловів із *хоч* на позначення неочікуваного наслідку фразеологізувалася; мотивація гіперболічності в них втрачена; пор.: *хоч вовком вий, хоч з лиця воду пий, хоч в око стрель, хоч головою об стіну бийся, хоч гопки скачи, хоч греблю гати, хоч до рани прикладай, хоч коти гармати, хоч з мосту та в воду, хоч крізь землю провалитись, хоч зуби клади на полицю, хоч кіл на голові теши, хоч лусни, хоч на край світу,*

хоч убий та інші; ступінь ідіоматичності звороту може посилюватися: *хоч круть-верть, хоч куди*. Як засіб гіперболізації залучаються частки *навіть, геть, просто* та інші.

Серед контекстно орієнтованих, конструктивно оформлених гіпербол окреслюється група утворень із каузативно-наслідковими відношеннями; одна частина такого речення позначає ситуацію дійсного стану речей, друга — іншу ситуацію, що передає інтенсифіковане, наднормоване уявлення про об'єкт. Звичний порядок розміщення частин — відтворена та чи та подія, факт, далі поданий наслідок у вигляді гіперболізованого «дійства». Порівняйте: *Вдарив революціонер — захитався світ* (П. Тичина) (перша частина позначає ситуацію, що може мати великий вплив на інші ситуації, друга називає наслідок дії, для підвищення мовно-естетичної експресії репрезентує його в гіперболізованому вираженні).

Поширена симетрія таких побудов — від відтворення ситуації до представлення її гіперболізованого наслідку — може порушуватися, в контексті з'являються додаткові пояснення, що посилюють або послаблюють значення гіперболічності. Скажімо, в тексті: *Не дай мені заплутатись в дрібницях, / не розміняй на спотичку доріг, / бо кості перевернуться в гробницях / гірких і гордих прадідів моїх* (Л. Костенко) недопущеність здійснення ситуації, про яку йдеться в першій частині, підтверджена другою частиною — наслідком, здійснення якого неможливе — це типізована гіпербола (*кості перевернуться в гробницях*). В іншому тексті відтворено гіперболізовані умови, наслідки виконання яких репрезентовані як гіпербола великої експресії: *Коли б усі одурені прозріли, / Коли б усі убиті ожили, / То небо, від прокльонів посіріле, / Напевно б, репнуло від сорому й хули* (В. Симоненко) (гіперболізований контекст відтворює ситуації, пов'язані умовно-наслідковим зв'язком; вставне слово *напевно б* загострює значення припущення).

Природа розмовно-побутової гіперболізації суттєво вирізняється на тлі використання цього явища в художніх текстах як засобу образної репрезентації семантичної структури. По-перше, художня гіпербола зазвичай є наслідком свідомо обраного засобу мовно-естетичної виразності тексту, а в побутовому мовленні це наслідок асоціативного, одноразового, контекстно не означеного слововживання, на яке «натрапив» мовець. По-друге, художня гіпербола входить у систему образотворення національної мови, а розмовно-побутове перебільшення — лише мовно закріплений аргумент на доказ своєї позиції. По-третє, емоційно-експресивний сенс художньої й побутово-розмовної гіпербол не однаковий: мета введення художнього образу — досягнення естетичної виразності мовлення, для побутово-розмовної гіперболізації головне — вплинути на свідомість слухача, переконати його в своїй правоті, викликати його позитивну реакцію на мовлене.

Маючи на увазі функцію гіперболи як засобу переконати слухача, передати емоції, що переповнюють мовця, О.О. Потебня зазначав: «Гіпербола є результатом нібито оп'яніння почуттям, яке заважає бачити

речі в їхніх справжніх розмірах. Тому вона рідко, лише у виняткових випадках, трапляється у людей тверезої й спокійної спостережливості. Якщо згадане почуття не може захопити слухача, то гіпербола стає звичайною брехнею» [10: 196]. І справді, така гіпербола — засіб у будь-якій спосіб передати думку; навіть якщо вона видається неоковирною, її участь у мовомисленні незаперечна. Як писали Д. Лакофф і М. Джонсон щодо побутової метафори, гіпербола «проймає все наше повсякденне життя й виявляє себе не лише в мові, а й у мисленні й дії» [16: 3]. Скажімо, відбиток таких розмовно-побутових побудов зі стертою образністю можна знайти у художніх текстах; пор.: *Хай мокро на ниві, хай тяжко орати, / Та я ж переверну ще гори рілля* (Б. Олійник), де вислів *гори рілля* на тлі опису звичної праці хлібороба сприймається як природна гіпербола, позбавлена яскравої виразності; пор. також: *Служив: все вчився, все вчився — хай воно йому скажеться* (Остап Вишня), де вмотивована гіперболою фразема, посилена «порожніми» словами *воно, йому*, в експресивній формі передає конотації глузливості.

У низці позначень умотивованої гіперболізації свою позицію зайняли звороти-прокляття, що їх уживають задля досягнення ефекту високого незадоволення діями чи вчинками; внутрішня форма таких зворотів не відчутна, її ознаки виявляють себе в експресії, в опосередкованому усвідомленні їх як образ; пор.: *Куди ти, бодай би тобі ноги повсихали* (О. Довженко); *хай йому грець, нелегка б тебе взяла, бий його трясця* і под. Якщо, скажімо, потрібно передати значення неможливості здійснення якихось дій, вживають розмовну фразу з прихованою мотивацією гіперболічності, але без її усвідомлення: *Той ваш сусід вернеться, як рак свисне* (У. Самчук), тобто ніколи.

Процеси розмежування тропейних значень, накладання одних художніх засобів на інші, поєднання смислів гіперболічності з подібними виявами вимагають поглибленого текстового аналізу, що не виключає елементу суб'єктивності, можливості неоднакового тлумачення одних і тих самих смислових одиниць. Як зазначав Г.В. Колшанський, «проблема суб'єктивних моментів у функціонуванні мови є лише підпорядкована складова частина загальної проблеми, тільки послідовне здійснення якої за всіма мовними рівнями може привести, якщо не до вичерпуваної, то все-таки до несуперечливої характеристики об'єктивної сутності мови» [7: 13]. Вивчення гіперболічності як тропу і як розмовно-побутового слововживання об'єктивоване визначенням її потенційності, що може виявляти себе з різним ступенем імовірності.

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. — 2-е изд., испр. — М.: Языки русской культуры, 1999. — 896 с.
2. Бацевич Ф.С. Частки української мови як дискурсивні слова: монографія / Флорій Бацевич. — Львів: ПАІС, 2014. — 288 с.
3. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту: із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена / Українське біблійне товариство, 1993. — 959 с.

4. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури: монографія / С.Я. Єрмоленко. — К. : Інститут української мови НАН України, 2009. — 352 с.
5. Ларіон, митр. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / Митрополит Ларіон. — Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1961. — 256 с.
6. Кожевникова Н.А. Об обратимости тропов / Н.А. Кожевникова // Лингвистика и поэтика; отв. ред. В.П. Григорьев. — М. : Наука, 1979. — С. 215–224.
7. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке: монография / Г.В. Колшанский. — М. : Наука, 1975. — 231 с.
8. Кононенко В.І. Мова. Культура. Стиль: зб. статей / Віталій Кононенко. — Київ-Івано-Франківськ: „Плай”, 2002. — 460 с.
9. Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» / Е.С. Кубрякова // Вестник ВГУ. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2001. — Вып. 1. — С. 4–10.
10. Потебня О.О. Эстетика и поэтика слова / О.О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
11. Сучасна українська літературна мова. Стилістика; за заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1973. — 583 с.
12. Стрюк Л.Б. Етнологія України у пісенному слові: монографія / Л.Б. Стрюк. — К. : Логос, 2001. — 425 с.
13. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц: монография / В.Н. Телия. — М. : Наука, 1986. — 143 с.
14. Топоров В.Н. Тропы / В.Н. Топоров // Лингвистический энциклопедический словарь; гл. ред. В.Н. Ярцева. — М. : Сов. Энциклопедия, 1990. — С. 520–521.
15. Фройд З. Поет і фантазування; пер. з нім. / Зигмунд Фройд // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.; за ред. М. Зубрицької. — Львів : Літопис, 1996. — С. 85–90.
16. Lakoff G, Johnson M. Metaphors We Live By / Georg Lakoff, Mark Johnson. — Chicago : University of Chicago Press, 1980. — 256 s.

Статтю отримано 23.03.2017

Vitalii Kononenko

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

LINGUO-COGNITIVE INTERPRETATION OF HYPERBOLIC AND QUASI-HYPERBOLIC COMBINATIONS

The article deals with linguo-cognitive characteristics of artistic hyperbolization and its place in the system of figurative means of the Ukrainian language. Hyperbole has been represented from the point of view of logico-semantic classification, taking into consideration extra lingual factors, by setting the reference correlation features on the associative and sensual basis with reliance on evaluative connotation. Analysis of possible approaches to implementation of contextual distinction of hyperbole and other tropes has been carried out, with connotation of existing transitional forms such as metaphors-hyperboles, similes-hyperboles, epithets-hyperboles. Language and aesthetic techniques of hyperbole inclusion into text by means of attributive, predicative and comparative structures, constructions with quantitative indicators, descriptive words that is by intensifying particles, standardized causative constructions have been described. Ways of artistic hyperbolization and quasi-hyperbolization differentiation, aesthetic functions of hyperbole in image creation and its everyday conversational realization have been identified. Attention has been paid to hidden motivation of hyperbolization in a great many phraseological units; the conclusion is that hyperbolization doesn't influence its meanings. In hyperbolic meaning evaluation subjective factors of individual author's perception are taken into account. However, hyperbolic comprehension is objectified on the basis of cognition principles.

Keywords: *an artistic text, a hyperbole, hyperbolization, a quasi-hyperbole, a referent, an attribute, a predicate, a figure of speech, a metaphor, a simile, a symbol, an epithet, discourse words, causation.*

УДК 811.161.2'255:27-23

Наталія Пуряєва

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ МОВИ ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО МОЛИТОВНИКА

Проведений аналіз мови «Молитовника для руського народу» І. Пулюя (Відень, 1871) дає змогу зробити висновки про прагнення перекладача втілити концепцію нової української літературної мови, яка б органічно поєднувала її два регіональні варіанти — наддніпрянський і галицький. Саме такий підхід був згодом реалізований і в перекладі Біблії, над яким І. Пулюй працював разом із П. Кулішем. Так, мова «Молитовника» поєднує риси різних українських говорів (північних, південно-східних та південно-західних). Вплив П. Куліша помітний і у використанні мовних засобів для створення високого стилю, відповідного для богослужбових, молитовних текстів (насамперед архаїчних форм та лексики, яким надавав перевагу письменник).

Ключові слова: народномовний молитовник, переклад молитов, Іван Пулюй.

Перед опублікуванням першої в історії української літературної мови молитовної збірки українською мовою («Молитовник для руського народу») ¹ перекладач І. Пулюй у полемічній статті «Лист без коверти» у відповідь на звинувачення свого рецензента о. М. Малиновського в прагненні «сорвати съ нашою малорускою літературою, но также съ нашими церковными книгами ... на користь оукраинщины» ² і кулишівки» [8: 3] окреслив свій мовний ідеал і мету. Аудиторія його перекладу — це 15-мільйонний

¹ Докладніше про історію створення, опублікування та особливості видання «Молитовника для руського народу» (Відень, 1871) див. у статті: Пуряєва Н. Перший молитовник українською мовою («Молитовник для руського народу» Івана Пулюя 1871 року) // Українська мова. — 2016. — №3. — С. 130–141.

² Як спостеріг М. Мозер, у Галичині на позначення літературної мови традиційно вживали окреслення *руський язык*, тоді як *українською* називали переважно мову Наддніпрянщини [10: 390]. Припускаємо, що для М. Малиновського було актуальним таке розрізнення.

український народ, до якого він прагне звернутися «всенародною» мовою: «Тим то и наше писменство має бути всенароднім, зрозумілим цілому 15-мільоновому народові. Читаючи Оновяненка, Шевченка, Куліша, Шашкевича, Федьковича и других, розуміють их люде в Галичині и на Україні. Их бесіда всенародня. И в кого охота и снага заходитися коло просвіти, той и пише тою ж мовою, що ті писателі, а котра у Вас єсть “так званна оукраинщина” [8: 7–8].

Заведено вважати, що переклад Святого Письма, здійснений П. Кулішем разом із І. Пулюєм, був першим втіленням проекту творення соборної української літературної мови, який, за слушним визначенням А. Даниленка, полягав у спробі «поєднати два регіональні варіанти української писемної мови, які розвивалися за різних суспільно-політичних умов у двох частинах України» [3: 90; 1: 51]. Проте, ще до перших публікацій спільного перекладу книг Біблії І. Пулюй у «Молитовнику» намагався реалізувати окреслену мовну концепцію — очевидно спираючись на засади авторитетного для себе мовотворця П. Куліша.

Слідування виробленим П. Кулішем настановам прозирає також і в арсеналі засобів творення високого стилю молитовно-богослужбових текстів, більшість із яких згодом були застосовані і в перекладі Біблії. Але якщо переклад Святого Письма Куліша — Пулюя з різних причин не набув великої популярності в Галичині — ні серед церковної ієрархії, ні серед освіченої верстви галицького суспільства, що представляла народо-вещький табір, ні серед пересічних християн-греко-католиків, то «Молитовник народний руський» згодом все ж таки став зразком для подальших наслідувань [12: 178].

Зрозуміло, що в умовах, коли переклад здійснюється із церковнослов'янської мови, цілком закономірною буде наявність у ньому архаїчних церковнослов'янських елементів. Переклад І. Пулюя засвідчує прагнення перекладача творчо засвоїти різнорівневий церковнослов'янський мовний матеріал, українізувати його, не стираючи цілком зв'язку з оригіналом.

Зокрема, послідовно і без винятків І. Пулюй вживає форми іменників сер. роду з подовженням, що є виразною рисою східноукраїнських говорів на противагу західним та північним [15: 15], та закінченням є як континуанти віддієслівних іменників із суфіксом *-ник*. Імовірно, це було настановою П. Куліша, який віддавав перевагу зазначеній формі, вбачаючи в ній слідування давньоукраїнській літературній традиції [3: 94; 6: 27]: *Миропомазаннє, Покаяннє, Єлеопомазаннє* (31)³, *одчаяннє* (34), *недбаннє* (38), *провидіннє* (42), *благословеннє* (43), *видержаннє* в гору (46), *впокоєннє* і *воскресеннє* (49), *прощеннє* гріхів (78), *получив єси з діланнєм и мисленнєм* про Бога (123), *мовчаннє* і *бореннє* з помислами (123), *недуг сціленнє* (122) та багато ін.

³ Тут і далі ми посилатимемося на видання [13], у дужках вказуючи лише номер відповідної сторінки.

При цьому в перекладі відсутні стилістично марковані церковно-слов'янські форми на *-іє* (цсл. *-іє*) типу *житіє*, *зачатіє*, *милосердіє*, що їх широко вживали галицькі письменники того часу. І. Пулюй натовмість уживає їхній українізований варіант з *-є*: Господи, у Твоїх руках *здоровє* и *житє* наше (42), коли виділи безбожне їх *життє* (89), *милосердє* (45), Ісусе, *покриттє* радости (95), поглядають на славу и *величчє* Твоє (81) та ін.

Слідуванням книжній традиції були також форми без фонетично закономірного переходу [o], [e] в [i], як у новоутворених закритих складах, так і в ненаголошених відкритих, — архаїчна риса північноукраїнських говорів, носієм яких був П. Куліш [15: 13]:

а) і прогнана хитрість *бісовська* (95), просвіти очі мої до *познання* правди Твоєї (59), наділив мене добром и *оберегав* від усього злого (38), принади *остерегаються* (48), Ти бо *рек* еси через Пророка (62), радуйся, носивша в утробі Избавителя *невольників* (103), вірою в *Троїцю* поломя в печі погасили (114), *немочним* охорона и заступниця (116), провидівши *доброплодну* роботу (119) та ін.

б) серед них, зокрема, Пулюй послідовно вживає форми іменників із суфіксом *-ость* (незначні винятки справляють враження недоглядів): як же дякувати Тобі за Твою *милость* (66), надіюся з повною *довірністю* (4), осліплений *марністю* сього світа (46), дай з *пильністю*, любовю ... до кінця Служби Божої пробути (51), из превеликої *добрости* ... принявши тіло (62), славлять і величають *благодать* Твою невимовну (81), *премудрость* недослідиму зрозуміти хотівши (93) та ін. При цьому: смуток сей переміниться в *радість* (42), допустив еси *слабість* на любого отця мого, то вчини *милость* (42) тощо.

Перекладач послідовно зберігає книжний, архаїчний формант *-енн-* без переходу [e] в [i] незалежно від наголосу в віддієслівних іменниках, якими рясніють церковно-релігійні тексти: вихопи мене *від гріхопадєння* (49), тобі подобає честь, слава і *поклонєнє* (49), пригадати собі святе Твоє *зъявленє* (52), задля распяття на хресті и *погребєнє* (54), на спомин ... *воскрєсєнє* и *вознесєнє* на небо (61), прародителів *збавленє* (92), розпочинаючи ... се недостойне моє *моленє* (99), несучи *избавленє* (121) тощо. Виняток становить лише іменник *створінє* у предметному значенні: *створінє* рук Твоїх (62), бувши *створінєм* Твоїм (62).

Як засіб творення високого стилю в перекладі І. Пулюя присутні форми з цсл. рефлексом *dj — *-жд-*, але традиційно лише в лексиці, пов'язаній з народженням Божого Сина — цсл. *рождєнє*, *рождєство*: від Отця *рождєнного* перш усіх віків (29), *рожден*, а не сотворен (29), *рождєнного* по тілі від Тебе Бога (116). Пор. також у колядках, вміщених у молитовнику: *Новорождєному* цареві (145), *Рождєному* поклонімся (145), Тебе хвалити *Нарождєного* (148). Але тут також і українізовані варіанти з південно-західним континуантом *дж*: *родженє* від богоприємної Діви (103), радуйся, дівоцтво і *родженє* получивша (103), Діва Сина *роджає* (147). В усіх інших випадках — послідовно тільки *дж*: ліствице, Богом

утверджена (123), *попереджуючи* помагаєш (121), всяке прошенне *випереджуючий* (123), ліки, що *осолоджують* душі наші (123) та ін.

При тому що **нестягнені форми повних прикметників** та **дісприкметників** трапляються в перекладі І. Пулюя вкрай рідко⁴ (напр.: покажи на міні недостойнім *великоє* багатство милости (59), *дивноє* різдво видівши (103), *Пресвятая* Богородице, спаси нас (110), **архаїчні короткі форми прикметників**, а особливо **дісприкметників** є доволі частими і становлять виразну ознаку цього перекладу: Боже *милостив* будь мені грішному (31), радуйся, храме *Господень* (116), Ти *благословен* повіки (37), він терпів муки і *погребен* (55), я *недостое*н неба (61), *достое*н скоріщ вічнього прокляття ніж Твого помилування (64), яко вівця на заколенне *веден був* еси Христе (75), від Бога истинного *рожден* а не *сотворен* (29) тощо.

Надзвичайно широковживаним засобом архаїзації мови перекладу І. Пулюя є **активні дісприкметники теперішнього часу**, вживання яких було дуже поширеним у Галичині. При цьому можна помітити непослідовність уживання форм із цсл. суфіксами *-ущ, -ющ, -ащ, -ящ* та їхніх народномовних варіантів із *-уч, -юч, -ач, -яч*, з виразною перевагою останніх: *животворячі* Тайни (81), Духа святого, Господа *животворящого* (29), *всемогуший* (40), *всемогучого* Бога (41), спасенне *прибігаючих* до Тебе (44), одрада і потіха *плачущих* (44), спасенне *погибаючих* (44), [дай бути] *роботячим* в моєму стані (46), голос, *призиваючий* Тебе (51), *правоправлячих* слово правди Твоєї (57), мати Тебе у міні *домуючого* і *пробуваючого* з Отцем і святим духом (62), правдивий *цілющий* хліб і *живущий* напитек спасення (80), мою душу воскреси *взиваючу*: Алілуя (92), руку *спасаючу* (93), Ісусе, правдо, хитрість *проганяюча* (95), радуйся, премудрих розум *перевисшаюча* (100), гріхи *молячихся* до Тебе одпусти (115), корме *негиблющий* голодним правди (124), Радуйся, зоре ссяюча в ночі гріховній *блудячим*; радуйся, росо з неба падаюча на *трудячихся* в поті (123) тощо.

З цією ж таки метою мова перекладу, особливо акафістів, насичена **активними дісприкметниками минулого часу**: дав *минушу* ніч ... в спокою прожити (38), помилуй мене *впавшого* умом (44), чудесноє показав створінне *явившийся* нам Творець (95), видячи дивно *вчоловічившогося* Бога (95), радуйся невимовно *родивша* світло (100), радуйся, різдво і дівоцтво *получивша* (103), радуйся, ... Христа *показавша* (102), світлоприємну свічку, *явившуся* тим, що в темряві (104), радуйся, *умудривший* своїми словами немудрих (123) та ін.

У перекладі присутні також **пасивні дісприкметники теперішнього часу** (їх уживання допускав Я. Головацький [4: 63]): *приноси*мі дари (53), слава Богу ... в Тройці Святій *славимому* (83), сповідаюся Тобі, Господи... *славленому* и *поклоняемому* (87), радуйся *незвідаємий* хлібе голодуючих (121).

⁴ Ці форми на той час були живими, без стилістичних коннотацій у наддніпрянських говірках, пор. у Тараса Шевченка [16:]. І. Пулюй міг вважати їх вузькоговірковими.

Однак зауважимо, що випадки трансформації церковнослов'янських дієприкметникових форм в українські конструкції з дієсловом у перекладі І. Пулюя все ж таки переважають, пор.: (цсл.) *И възшедшаго* на небеса и *сѣдѣщаго* одесную Отця, и паки *грядущаго* со славою — (укр.) *И знісся на небо, и сидить по правиці в Отця. И знов прийде в славі* (29), (цсл.) и Сына ... иже со Отцемъ и Сыномъ *спокланяема* и *сославима*, *глаголавшаго* Пророки — (укр.) від Сина, *якому* з Отцем и Сином *однаково поклоняємось* и *славимо*, и *що глаголав* через пророки (29), (цсл.) безъ истлѣнія Бога Слово *рождишю* — (укр.) *що породила єси* без зотління Бога Слово (30) тощо.

Дуже активно зі стилістичною метою І. Пулюй застосовував архаїчні дієслівні форми **перфекта**: бо якби *схотів єси* жертви, певно я приніс би Тобі (28), се бо правду *полюбив єси*, и втаєні речі премудрости Твоїє *явив єси* міні (27), за те, чим *обдарив єси* мене сієї ночі на душі і тілі (36), Боже мій, *що відкупив єси* мене чесною Твоюю кровю (36), Ти... *приняв єси* тіло, щоб усіх спасти (38), а також архаїчні форми дієслова **бути**: *єси, єсть*: Царю Небесний... *що всюди єси* (26), Отче наш, *що єси* на небесах (26); той не сам з собою *єсть*, а з Тобою, мій Христе (79), прийшов Той... *що єсть* украшитель вселенної (104), заслона *єси* дівицям, Богородице Діво (104) та ін.

Перекладач послідовно зберіг **архаїчні форми наказового способу дієслова на -іте, -и**: *прийдіте*, поклонімся Цареві нашому, Богу (27), усі Небесні Сили... *моліте* Бога за нас грішних (30), *хваліте* Бога у святих Його (113), *хваліте і превозносите* по всі віки (114), *умножи* в серці любов (36), Господи, *избави* мене од вічних мук (37), Боже ... *исправи* молитву уст моїх (51), Ісусе ... *не осороми* ... мене (94), по материнськи Його *умоли* (60), так *зволи* и тепер покластись в яслах убогої душі моєї (77) тощо.

Книжне походження мають також форми род. в. іменників *світа, гніва*: дивное різдво видівши, усторонімося *від світа* (103), радуйся, бо тобою ужили *світа* (122), від потопу *гніва* *избавившись* (122), щоб не прихилитись міні серцем до сього *світа* (47), Тобі від усього *світа* слава, честь и поклоненне (48) тощо.

В перекладі ужито лексеми з цсл. формантами **-тель, -изн-**: радуйся, *помрачителю* неправди (122), радуйся, *виявителю* правди (122), *свободитель, кормитель* и лікар (123), ангел *предстатель* (99), Радуйся... *приказів* Його *главизно* (100) та ін.

Крім того, І. Пулюй послідовно зберігає церковнослов'янські **лексемі-композиції** (ними насичені насамперед тексти акафистів), що також сприяє архаїзації мови перекладу: радуйся, *хитромовців* ... докоряючи (104), радуйся, бо зникчемніли *бастворці* (104), прийшов *самообіцяний* Той, *що єсть* украшитель вселенної (104), *світлоприємну* свічку явившуся тим, *що в темряві* (104), Ти *многотекучу* ріку виливаєш (105) тощо.

Безперечно, творенню високого стилю сприяло збереження в перекладі численних лексичних церковнослов'янізмів: **человіколюбно** — змилосердився *человіколюбно* (36), хоч далі послідовно уживано лексеми з основою **чоловік-** «людина»: я згрішив *яко чоловік*, Ти же *яко Бог*.. помилуй

мене (37), Син Божий стався *чоловіком* (40), споглянь на мене *чоловіколюбно* (52), воплотився від Духа святого и Марії Діви, и *вчоловічився* (55), бачиш неміч *чоловічої* істоти (59); відчини уста мої навчатись *словес* Твоїх (36); *воплотився* від Духа святого и Марії Діви (29), и прости нам *довги* наші, як і ми прощаємо *довжникам* нашим (27), О... *защитнице* роду людського (44), благаю Тебе, якого мого милостивого *защитника* (45); одверни... ледачі *мислі* від серця мого (39), відкинь усі марні *мислі* (53), але подекуди — *думки*: віджени нечисті *думки* від серця мого (51); заступи їх од всякої пригоди, *болести* и смутку (41), *удостоїв* сторони правої з усіма Святими (44), з вірою припадають до твого *заступлення* (44), помилуй же й мене упавшого *умом* (44), благослови нам страву и *напиток* сей (50), жерело *напитку*, що дає життя вічне (59), *приклони* ухо Твоє (51), *исправити* (піднести) — *исправи* молитву уст моїх (51), благословенна еси між *женами* (57), не жадай *жени* ближнього твого (90), *животний* «життєвий» — Радуйся, хлібе *животний* [про Ісуса Христа] (59), *воздушний* «повітряний» — од *воздушних* духів и злови їх заступи мене (61), Йому же належить всяка слава, честь і *держави* (86), *многими* напастями окружений (110), бесідників *многомовних* як безголосі риби видимо (96), дай налюбуватись райським *кормом* горішнього того города (99), Радуйся, невісто *невівістная* (99), радуйся ... утробо Божого *вплочення* (100), голос твій *непонятий* для душі моєї являється (100), розум *непонятий* зрозуміти хоча чи (100), радуйся, *ліствице* небесна [про Богородицю] (100), *муж* «чоловік» — сила Вишнього отінила тоді до зачаття незнаючу *мужа* (100), доброплodne *лоно* Іі, як ниву роскішну, показала всім (100), даруй *оставлення* усіх гріхів моїх (51), заслоно світа ширша над *облаки* (102); більшати ... *разумом* (36), зглянься на *немоць* душі моєї (37), *простри* руки Твої (113), засяяв еси світлом *животним* (121), еси всім *помощником*, богоносний Николаю (122), *умудривший* своїми словами (123), *піддвигнувший* своїми обичаями (123), пісню *умильну* приношу Тобі (97), з *болізни* душевної ... вибави мене (99), *мисленні* очі серця мого (94), відкупив еси нас *днедавно* від законної клятви (94), зодягни і мене *обнаженого* (93), *многоцінне* пахуще миро (93), Ісусе, *усліши* мене (93); займенники *яко*, *якож*: памятаєш *яко* Отець (41), достойно *якож* и право єсть (30) тощо.

Більшість із них, проте, належала до галицького літературного узусу, функціонувала в текстах інших стилів — художнього, публіцистичного та зафіксована у словнику Є. Желехівського, пор.: *днесь* [9 І: 187], *довг* [9 І: 189], *довжники* [9 І: 190], *защита* [9 І: 282], *корм* [9 І: 367], *мисль* [9 І: 440], *напиток* [9 І: 486], *невіста* [9 І: 504], *неневівістна* (церк. знач. [9 І: 515], *оставити* «відпустити» [9 І: 580], *облачний* «хмарний» [9 І: 542], *побіда*, *побідитель* [9 ІІ: 665], *погибель*, *погибнути*, *погибший* [9 ІІ: 672], *чоловік* «людина» [9 ІІ: 1075] тощо.

Про вплив П. Куліша на лексичну палітру перекладу І. Пулюя може свідчити присутність у ньому «улюблених» церковнослов'янізмів останнього: *глагол*, *глаголати*, *ректи*, *грядущий*, пор.: обнявши в серці моїм *глаголи* Твої (49), поклоняюся и славлю, *глаголючи*: Радуйся (59), взива-

ючого до Тебе и *глаголючого* (94), що *глаголав* через Пророки (85), Ти бо *рек* єси через пророка Твого (62), *рече* свята Гавриїлу сміло (100), взиваючого до Тебе и *глаголючого* (94) [11: 97–98].

Перераховані вище способи та засоби архаїзації молитовних текстів вичерпують їх арсенал у перекладі І. Пулюя. Натомість тут виразно простежується також схильність до послідовної адаптації (українізації) церковнослов'янських елементів різних рівнів: фонетичної, словотвірної, морфологічної, лексичної, синтаксичної.

Наприклад, перекладач послідовно уникає *неповноголосся*: Бог *неперемінний* (= *непремѣнный*), і чоловік *звершений* (98), охорони ... від нападу *чужосторонців* (98), хлопятко ... пізнавши Іі *поздоровленне*, радувався (100), дивное різдво видівши, *усторонімося* від світа (103), схопленого у *ворожій* сіті (117) та ін. Виняток становить лише лексема *хранитель*, ужита як термін на позначення ангела-охоронця: Ангеле святий, *хранителю* мій (39), Святий Ангеле *Хранителю*, не відступай від мене (87). Пор. в інших контекстах: Отче мій небесний ... будеш моїм *хоронителем* (66), Ісусе, *хоронителю* мій предобрий (93).

Послідовно і без винятків зберігаючи церковнослов'янські префікси *все-* та *пре-*: Діво ... *Всенепорочная* (110), Бога Отця *вседержителя* (29), славні и *всехвальні* Пророки (30), *всемилостивий* Боже мій (38); Ти наш *преблагий* Отець (36), *пресвятий* троєдиний Боже (36) – І. Пулюй активно вводить паралельні українізовані форми лексем із цсл. префіксами *воз-, из-, со-, во-* :

из-, ис- // *з-, с-*: рани... перетерпіти *зволів єси* (54), родила єси Христа, Спаса *Избавителя* душам нашим (57), *избави* мене од всякої спокуси (37), *збавляючи* мене від нападу и злоби (53), Святий одвідай и *исціли* немочі наші (26), *сціляєш* немочі людські (62) та ін.;

воз- // *з-, в-*: и *зрадуються* кості впокорені (28), И *знісся* на небо, и сидить по правиці Отця (55), *знісишся* на небо, Христе Боже... піднеси наш розум (60), уста мої *звістять* хвалу Твою (29), на спомин... воскресення і *вознесення* на небо (61), достигши неспостижимого, *зрадувалися* співаючи Іому (101), Радуйся ... вінче *вдержання* (= *воздержання*) (102);

со- // *с-, з-*: Тобі єдиному *согрішив* (27), рожден, а не *сотворен* (29), В ім'я Бога Отця мого *Сотворителя* (36), я *згрішив* яко чоловік (37), и *сотвори* ім вічну память (44), ти даєш силу всякому *створінню* (57), *створінне* рук Тоїх (62), Боже мій ... безконечно *звершений* (= *совершенный*) (40), Отче Николаю ... взоре життя і *звершеньства* християнського (118);

во- // *в-*: славлячи Твоє *вчоловічення* (97), утроба Божого *воплощення* (100). При цьому Пулюй вживає лише укр. прийменник *в* на місці цсл. *во*: В ім'я Отця и Сина и Святого Духа (26), и *в* єдиного Господа Ісуса Христа (29) тощо.

Попри те, що переклад молитов доволі насичений церковнослов'янськими, помітною є тенденція до заміни їх українськими відповідниками. Наприклад, І. Пулюй послідовно усуває шляхом перекладу ті традиційні церковнослов'янськими (так звані «церковні слова»), розуміння яких

очевидно не викликало жодних труднощів у молільників. Адже на відміну від Святого Письма — релігійної лектури, переважно недоступної для пересічного вірянина, церковнослов'янські молитви (щоденні, ранішні, вечірні, на різні потреби, до та після сповіді й причастя тощо) — це тексти, що їх уживали всі вірні без винятку; мало того, віряни знали їх напам'ять, щодня або доволі часто відтворювали їх, ці тексти формували церковнослов'янський узус великої кількості людей незалежно від їхньої освіти і рівня освіченості.

Ідеться насамперед про лексеми *истина* (*истино, истиний*), *присно*, *кріпкий*, *мир*. При цьому якщо *истина* та *кріпкий* присутні в перекладі Пулюя як варіанти, то *присно* і *мир* він уникає послідовно і без винятків. Пор.:

истино (*истина, истиний*) / *правдиво* (*правда, правдивий*): Царю небесний, Утішителю, Душе *правди* (26), се бо *правду* полюбив єси (27), *правдиве* слово Господа и Бога мого (79), визнаю, що Ти *истино* Христос (79), Ти єси єдине *правдиве* бажання (81), правоправлячих слово *правди* Твоєї (57), Ти єси *правдивий* Бог мій (59), Він Бог *истиний* від Бога *истинного* (55), Ти *истино* Христос, Син Бога живого (56) тощо;

присно «завжди», «до і після» / *все*: нині, *все* і по вічні віки (26) (пор. цсл.: и нынѣ и *присно* и во вѣки вѣковъ) (26); Преславна *Вседіво* Маріє [= *Приснодѣво*] (30), Достойно якож и право єсть славити Тебе Богородицю, *всеблаженну* [*присноблаженну*] (30) тощо;

кріпкий / *сильний*: Святий Боже, святий *кріпкий*, святий бессмертний, помилуй нас (26 — щоденні молитви), Святий Боже, святий *сильний*, святий бессмертний, помилуй нас (52). Поява лексеми *сильний* у Трисвятому могла бути зумовлена польським перекладом, до якого вдавався І. Пулюй, де вона перекладена словом *тоспу* [17: 5];

мир / *спокій*, *впокій*, *покій*, *упокій*: благовіщення святих Апостолів, що благовістили нам *впокій* (53), поможи міні... кермуючи у *спокою* життя моє (77), нехай просвітяться очі душі моєї, постане *спокій* душевних сил (81). Пор. у польських перекладах: *spokoj*⁵ [Там само: 27].

Крім того, хоч і непослідовно, І. Пулюй перекладає також лексеми з основою *благ-* (переважно у складі композитів): скарбе всего *добра* (= *сокровище благихъ*) (26), и даруй конецъ *щасливий* (= *благий*) (37), покропи серце моє росю *ласки* (= *благодаті*) Твоєї (37), окрий, Господи, *ласкою* [= *благоволеніємъ*] Твоїм Сіона (28), Пошли *ласку*, дай гріхи мої оплакувати (45), Господи, дай міні думку *добру* [*благію*], але в блаженствах: *блаженні* вбогі духом (32). Цсл. *благодарити*, *благодарення* у Пулюя — тільки *дякувати*, *дякування*: Тобі приношу моє покірне *дякування* (38), *дякую* Тобі, блаже мій (38).

⁵ Згодом цю тенденцію продовжить один із найзнаніших перекладачів молитовно-богослужбових текстів І. Огієнко, чиї переклади виявляють виразну настанову на максимальне використання ресурсів української мови та мінімізацію присутності церковнослов'янських елементів. Зокрема, Огієнко також відмовився у своєму перекладі від цсл. лексем *истина* і похідних, *присно*, *мир*, віддавши перевагу укр. відповідникам *правда* (і похідні), *завжди*, *спокій* [14].

Це також стосується лексем: цсл. **исціли** — *виздорови, вилічи*: *виздорови* тільки душу мою, Отче вселаскавий (43), *вилічи* всі наші духовні і тілесні немочі (53), *виліченне* душі и тіла (78), хоч далі: на *сціленне* душі і тіла (80); **оставити, оставленне** (про гріхи) — **прощення**: на *оставленне* всіх гріхів моїх (80), але: *ослаби, остави, прости* [отпусти], Боже, гріхи наші (30); **пом'яни** — *спогадай*: *спогадай* мене, Господи, в царстві Тоім (80); **безсіменна** — вийшовши з *безнасінної* утроби (102) // Радуйся оселе *бессіменного* уневіщення (104); **раб** — **слуга**: спаси від всякої пригоди *слуг* Твоїх (115), фразеологічних сполучень: **неопалима купина** — *неспалимий куще* (116) та ін.

Переклад І. Пулюя містить також **русизми**: радуйся, лінивих піддвигнувший своїми *обичаями* (123), *постигне* мене кара Божа (86), жалую за мої лукаві *поступки* (87), віджени від мене *унивання* (96), воскресення образ *об'ясняюча* (103), Атенські *сплетні* розриваюча (104), яко *яркий* промінь (124), *сумніваннем* обгорнуті (125), радуйся, *кришо*, Богом збудована (123); *всяке движенне* душі і тіла мого (49), подужати злі принади и *склонності* (45).

Значне місце в перекладі посідають **полонізми**, частина з яких є спадщиною староукраїнської мови, частина була зумовлена тим, що І. Пулюй спирався на польські літургійні переклади: *виєднай* для мене *отвертий* вхід до царства Божого (99), вислухай, всемилостива *Владчині*, мене стоячого перед Тобою (99), О Пресвята *Владчині*, пречиста Діво Богородице (99), Прийми, предобра пречиста Пані *Владчині* Богородице (106), радуйся, *поправо* людей (про Богородицю) (102), радуйся, бо через Тебе *односиться* побіду (105), почув я, Господи, тайну *заряду* Твого (111), просвіти нас *приказами* Твоїми (111), Тобою знівечилось поклоненне *створа*м (124), Ти ніколи мене *не опусти*в; Ти всюди єси зо мною (43), навчи мене *хоронити* завжди чистоту серця (46), *Пане* над панами, Исусе, Христе Боже (58), дай у всі дні життя мого *споминати ласку* Твою (61), *вихопи* мене від нового гріхопадення (61), *не трачу* нещасний надії на спасенне моє (62), щиро бажаю ... *нагородити*, що тільки кому лихого заподіяв (63), *стратив* через них [гріхи] небо (64), щоб я *хоронив* заповіді Твої (77), душу мою обмий з *невіжі* (79), спаси нас од всякої *пригоди* и напасти (86), *узнаю* себе перед Тобою за винного (87), ніч озорив *огнистими* зорями (86), вернулись *мудрці* у Вавилон (102), Ти ніколи мене *не опусти*в (43) (пор. в іншому місці: нікого *не оставив* Бог, про кого Ти благала (45)), міні ласку Твою *з'єднати* (66), спасенні муки Твої, які за-для мене *підняв єси* (59), радуйся, *правестоячих* утвердження (120), *потрібних* Твоїєї помочі не погордуй, Діво (114) тощо.

У перекладі трапляються поодинокі випадки вживання розмовної лексики побутового характеру: **ділениця** «частка» — нехай вона дасть міні *діленицю* вічнєї Твоїєї слави (38) (пор. також у перекладі Псалтиря: Господь — пай мій, займанщина, ділениця моя чиста [Грінч. І: 391]), **переперти** «подолати, перемогти» — богомудрий Отче Николаю, Арія бо хулителя ... *перепер*, а нас в православю укріпив єси (123), **подорожне** «квиток на

проїзд» — дай ... неосудно приймати часть святощів Твоїх ... на *подорож-не* до життя вічного (63); брехню як *навучину* розриваєш (122).

Як ми вже зазначали, у перекладі молитов І. Пулюй демонструє дотримання Кулішевої концепції синтетичного характеру літературної мови. З цією метою він намагається поєднати різноговіркові форми, зокрема послідовно вживає:

1) форми 3-ої особи займенників у сполученнях із прийменниками без характерного для наддністрянського говору початкового **н** (до, на, за, коло *іого*), що є рисою північних говорів та, очевидно, з'явилися в перекладі під впливом П. Куліша: постав на сторожі коло *іого* ангелів Твоїх (41), зглянься на *іого* і на мене (42), вїхав на осляті в Єрусалим, и в *іому* рани... перетерпіти зволив (54), Ти же до *іого* (93) тощо;

2) відмінкові форми присвійних займенників *мого, твого, свого* (а не *мойого, твоего, своего*), які були притаманні східноукраїнським говорам; форми означального займенника *весь: усього*, хоч паралельно і південно-західний варіант *всего*: творця ... *всего* видимого и невидимого (29);

3) коротку форму вказівного займенника з початковим **с** (а не **ц**) — *сей, ся, се, сі*, які, зрештою, були характерні для південно-західних говірок та західноукраїнського варіанту літературної мови, а в зазначений період їх вважали літературно-книжною нормою і для наддніпрянців [16: 119–126]: в *сѣму* домі (51), *се* приступаю до Божеського Причастя (80), Ти подарив нам *сі* страшні і животворячі Тайни (81), заступи мене *сієї* ночі (87), бо й задля *сѣго* зійшов Бог на землю (95);

4) форми іменників-назв осіб сер. і чол. р. у дав. відмінку на **-ові, -еві**, що є новими південно-східними формами на противагу галицьким **-ови, -еви**, ймовірно, також під впливом П. Куліша [Кумедя : 28]: Тобі бо подобає слава, честь і поклони *Отцеві, Синові* і Святому *Духові* нині, все і по вічні віки (48), Тобі, нашому *Творцеві* (50). При цьому в перекладі паралельно присутні книжні цсл. форми з закінченням **-у, -ю**, часто з метою уникнення морфологічної тавтології: Слава *Отцю* и *Сину* и Святому *Духу* нині, все і повічні віки (26), Жертва *Богу* дух впокорений (29), служитиму Тобі, *Господеві* і *Богові* моєму, *Исусу Христу* (38), Прийдіте поклонімся *Христу Цареві*, нашому *Богу* (83), Жертва *Богу* дух впокорений (84), *Симеонові*... подався еси яко дитятко (102), оддавали славу ... одному *Богу* і всіх речей *Творцеві* (106) тощо;

5) східноукраїнський варіант прийменника і префікса **од** (галицьке **від** «проскочило» лише кілька разів), якому також надавав перевагу П. Куліш [Кумедя, автор., с. 7]: *одрада* (42), *од* вічних мук спастися (46), любоприємний *одвіт* на страшному суді Твоєму (63), не *одвернись од* мене (63), *од* віку угодили Тобі (77), увесь *оддаюсь* на святу волю Твою (79), Пресвята Богородице ... *одрадо*, пристане и охороно (82), Святий, *одвідай* и исціли немочі наші (83) тощо;

6) прийменники і префікси **зо, надо**, префікса **відо-** (східноукраїнська риса [15: 11–12]): *зогнити* у багні гріховному (43), Ти всюди еси *зо*

мною (43), людей *зобіжати* (46), хто мене чим *зобідить* (47); *здолів відорвати* мене від руки Твоєї (38), *умилосердися надо* мною (93) тощо;

7) м'якість прикметників із суфіксом **-н-**: *вічний, благальний, благодатний, гріховний, бідолашний*, притаманна східнополіським говорам [1: 61]: *благодатня* Маріє, *Господь с Тобою* (30), *Ти, Господи, вічна* еси правда (40), не дай зогнити у багні *гріховнєму* (43), і сотвори ім *вічну* пам'ять (44), зглянься на мене *бідолашнєго* (38) та ін.

З іншого боку, переклад Пулюя послідовно відображає й окремі південно-західні діалектні риси:

1) **i** на місці [o], [и], [e]: ні в *чім* не прогнівйти любов Твою (49), *пішли* міні до помочі ласку Твою (37), запалало гнівом або *німстою* (47); *избави* мене від *крівавих* гріхів (84), *пристрасті* мої *трівожать* мене (110), я *потрібую* помочі ... *поможи ж потрібуючому* (118) тощо;

2) *огонь* і похідні без протетичного [в]: та *огняна* жертва не любя *Тобі* (28) та ін.;

3) **ф** на місці звукосполучення [хв]: звели утихомиритись *філюючому* морю думок (82);

4) форми місц. відм. іменників чол. і сер. р. з прийменником **в** на **-у** (**-ю**): се бо *в беззаконню* почався я (84), *щедро в милосердю* (113), не скарай мене, Боже, у *Тоєму гніву* (42), *в горю, в нещастю, в щастю* (46), [дай] *побожність в бажанню* (48), *в православію* укріпив (123), *в роскайнанню* сердечному співали (97), співати *Тобі у визнаванні* серця (36), *лежачого в одчаї* (36) тощо;

5) форми компаративів із суфіксом **-иц-** (без **й**), що були рисою подільського говору (рідного для І. Пулюя) та які також належали до впадоби П. Куліша [2: 77; 5: 14]: *чеснішу* над Ангели Херувими (30), *славнішу* без рівнання над Серафими (30), хто ж *вірніш* стане мені до помочі, як не Ти, Господи (43), ще *твердище* вірувати (45), *певнище* надіятись (45), *сердечнище* любити (45), *пресвятіші* Тайни твої (47), *заступи* мене, над усі люде *грішнішого* (61), мого Бога, *наймилостивішого* Отця (63), *достоєн скоріш* вічного прокляття (63–64);

6) флексія **-м** у дієсловах теперішнього часу 1 ос. мн.: під Твою милість *прибігаєм* (30), про них *слухаєм* або *читаєм* (90), коли радо *стаєм* до огидної... бесіди, або *притакуєм*, додаємо охоти, або *звертаємо* на се *чию увагу* (90), *приглядаємся* безстидним образам (90);

8) архаїчні форми *стеречися, відречися*: дай ... гріха *стеречися* (45), дай ... себе *відречися* (46);

9) лексичні риси: *завсиди, усе* «завжди», *увесь* «цілий»: нині, *все* і по віки *вічні* (46); З *усєго* серця бажаю приготувитись (79), *увесь* оддаюсь на святую волю Твою (79), *хочу через усе* життя *по закону* Твоєму ... жити (79–80).

Синтаксис перекладу І. Пулюя зорієнтований на архаїчний синтаксис церковнослов'янського оригіналу, пор.: воскрес в третій день *по писаннях* (29), помилуй мене Боже *по великій милості* Твоїй (27), Тіло Твоє ... нехай буде міні *в життє вічне*, а Кров Твоя *чесна в оставленнє гріхів*

(82) тощо. Однак, тут доволі часто трапляються випадки трансформації, «українізації» церковнослов'янських синтаксичних моделей або ж уживання польських синтаксичних конструкцій. Пор.: Його распято за нас *під Понтийським Пилатом* (29), не *о здоровє молю Тебе* (43), *молю... о правдиве переданнє* на волю Твою (43), не опали мене *задля* недостойної участі (80), *задля причастя* Твого пречистого Тіла и чесної Крови, пройди все тіло моє и дух (82), спас мене *задля діл* моїх (38), я бо *згрішив на небо і перед Тобою* (62), що тільки кому лихого *заподіяв на душі, тілі, добрі і славі* (63), дай міні *зрозуміти*, як поникле і низьке все земне (46), *так величне* Твоє милосерде (44), тобі одному *відомо...* як слабі сили мої (48), стану *перед* справедливого суддю (57), *одчаяннє про* ласку Божу (34), *пішли* міні *до помочі* ласку Твою (37) тощо.

«Молитовник для руського народу» І. Пулюя — перша спроба перекладу молитов українською мовою. Незважаючи на неуспіх цієї спроби серед сучасників перекладача, «Молитовник» відіграв значну роль у становленні літургійного жанру української мови, оскільки слугував зразком для інших перекладачів. Заслуга І. Пулюя полягала в тому, що він намагався створити варіантні ряди засобів творення високого стилю літературної мови: *книжне, архаїчне // народне* — на всіх рівнях: фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному. Крім того, у «Молитовнику» здійснено спробу поєднати риси регіональних варіантів української літературної мови. Ці принципи згодом будуть послідовно втілені в його перекладі Псалтиря [17] та здійсненому у співавторстві з П. Кулішем перекладі Святого Письма.

1. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Св. Письма на українську мову 19–20 вв. // Наук. записки Укр. Вільного Ун-ту. Ч. 13. Філософ. ф-т: 36. Мовознавчої комісії Наукового Конгресу в 1000-ліття Хрищення Руси-України. — Мюнхен, 1988. — С. 29–98.
2. Гриценко П.Ю. Основні риси подільського говору // Поділля: історико-етнографічне дослідження. — К. : Доля, 1994. — С. 74–81.
3. Даниленко А. Перші переклади Нового Заповіту новоукраїнською мовою: Антоній Кобилянський проти Пантелеймона Куліша // У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі. — К., 2011. — С. 86–101.
4. Даценко І. Українська адміністративна мова Галичини та її термінологія (1894–1895) [Ел. ресурс] — Відень 2012 / Режим доступу: http://othes.univie.ac.at/22625/1/2012-09-05_0749159.pdf
5. Кумеда О.П. Ідіолект П. Куліша на тлі східнополіського діалекту: Автореф. дис. ... к. філол. н., спеціальність 10.02.01 — українська мова. — К., 2011. — 22 с.
6. Кумеда О.П. Мовні погляди П. Куліша і мова його творів // Науковий часопис Націон. педагог. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. — К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. — Вип. 6. — С. 27–31.
7. Лесюк М. Мова Псалтиря в перекладі І. Пулюя на тлі сучасної української літературної мови // Романо-слов'янський дискурс: збірник наук. праць. Т. 678. — Чернівці : Чернівецький націон. ун-т, 2013. — С. 65–70.
8. Лист без коверти яко відповідь Впр. Крилошанину Малиновському на реферат молитовника. Написав Иван Пулуй. — Відень, 1871. — 15 с.
9. Малоруско-німецкий словарь: У 2 т. / Уложили Євгеній Желеховский та Софрон Недільський. — Львів, 1886. — Т І. — 590 с; Т. ІІ. — 632 с.
10. Мозер М. Причинки до історії української мови. — Харків, 2008. — 848 с.

11. Мороз Т. Спільні риси українських перекладів Біблії 1903 року та мови творів Івана Франка: лексика високого стилю // Дослідження з лексикології та граматики української мови. — Вип. 12. — 2012. — С. 95–103.
12. Німчук В.В. Іван Пулюй — перший перекладач молитов сучасною українською мовою // Біблія і культура: зб-к наук. статей. — Вип. 1. — Чернівці: Рута, 2000. — С. 174–178.
13. Пулюй І. Молитовник. Псалтир / За заг. ред. В. Шендеровського. — К.: Вид-во «Рада». 1997. — 272 с.
14. Свята Служба Божа св. отця нашого Іоана Золотоустого мовою українською. На українську мову з грецької переклав професор Іван Огієнко. Ч. I. Текст. — Львів, 1922. — 96 с.
15. Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення // Культура українського слова. — Зб. № 1. — 1931. — С. 7–51.
16. Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка. — К.: КММ, 2013. — С. 199–126.
17. Święta Liturgia Świętego Jana Złotoustego. — Warszawa: Drukarnia Synodalna, 1936. — 86 s.

Статтю отримано 02.02.2017

Natalia Puriaieva

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LANGUAGE FEATURES OF THE FIRST UKRAINIAN PRAYER BOOK

Analysis of the language of the I. Pului “Prayer book for Russ people” (Vienna, 1871) clearly demonstrates the intention of the translator to embody the concept of the new Ukrainian literary language that would organically combine its two regional versions - the Dnieper and Galician. That very approach was subsequently implemented in the translation of the Bible, on which I. Pului worked together with P. Kulish. We can assume that herewith I. Pului has directly followed the prescriptions of P. Kulish, or the translation has been edited by the writer. Thus, the language of “The prayer book” combines the features of different Ukrainian dialects (north and eastern (prepositions and prefixes од, зо-, надо-, відо-; soft group of adjectives: вічний, гріховний; form of third person of pronouns with adverbs without opening н (до його, в йому), south-eastern forms of nouns in Dative case with -ові, -еві as opposed to western -ови, -еви); western features [i] instead of [o], [e], [и] (пімстою, трівожать, кривавих), огонь and derivatives without prosthesis, comparatives with suffix -іш- without й (чеснішу, славнішу), etc.

The impact of P. Kulish is also noticeable in the use of linguistic techniques to create high style, suitable for liturgic and prayer texts. This was contributed by the consistent use of archaic, morphological and grammatical forms, vocabulary typical to Old Ukrainian language and partially preserved in some dialects. Thus, the distinctive feature of this translation is the consistent use of archaic forms: active participles of present and past time (животворящий, плачущий; родивша, явившийся), passive past participle (приносимі, славимий, поклоняємий); personal archaic form of the verb to be (еси, есть) and forms of perfect (полюбив еси, обдарив еси, явив еси) archaic imperative forms of verb (умножи, исправи, умоли; прийдіте, хваліте). Among the most expressive morphological and phonetic signs there are forms without phonetically expected sound-change of [o], [e] into [i] in the newly created closed syllables and unstressed open syllables (бісовська, рек, немочним), formants -енн- (гріхопадєннє, воскресєннє), -ость (милость, марностю, благость, etc.).

Keywords: *The first Prayer Book in Ukrainian, I. Pului.*

УДК 811.161.2'282.2'373 (477.8)

Григорій Аркушин

Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк

НЕЗМІННІ ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ ІМЕННІ ЛЕКСЕМИ

У статті здійснено порівняльний аналіз незмінних лексем української літературної мови і слів, уживаних у західнополіських говірках. Виявлено лише незначну частину спільних одиниць — ательє, фойє, пані, поні, таксі. Частина літературних незмінних слів, перейнятих говірками, мають або повну парадигму відмінювання (авто, кіно, радіо), або закінчення одного-двох відмінків (бюра, депа, за сільпом). Відмінність між цими двома мовними системами — літературною і діалектною — в тому, що в говірках незмінними виявляються не іншомовні запозичення, а слова власного походження. В усному діалектному мовленні невідмінювані лексеми виявлені серед усіх іменних частин мови, причому деякі з них поза Західним Поліссям не вживані (іменник людя́, прикметник ба́йкі).

Ключові слова: запозичення, незмінні слова, відмінкова парадигма, західнополіські говірки.

Відмінювання, тобто «словозміна іменних частин мови, що охоплює зміну того самого слова за відмінками, числами і родами» [2: 73], пройшло довгий шлях свого становлення, бо ж «відмінок — одна з найтиповіших, найхарактерніших іменних граматичних категорій, до того ж категорій найстаровинніших» [6: 69]. Відмінюються всі українські іменники, прикметники, числівники, займенники та дієприкметники, іншомовні запозичення, кількість яких щороку збільшується, теж підпадають під цю парадигму. Однак у словниковому складі літературної мови наявна невелика частина запозичених іменників, що не змінюються ні за числами та родами, ні за відмінками. Їх первинне вживання показує непростий шлях пристосування до особливостей української мови або їх спротив, особливо це видно з

рекомендацій мовознавців двадцятих років минулого століття, коли, здавалося, були розірвані всілякі перешкоди для розвитку національної мови. Звернемося до лексикографічних праць тих років І. Огієнка та Г. Голоскевича.

Свій «Український стилістичний словник» з підзаголовком «Підручна книжка для вивчення української літературної мови» І. Огієнко видрукував у Львові в друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка 1924 р. (друге видання 1978 р. видало Товариство «Волинь» у Вінніпезі з деякими додатками, але без зміни словникової частини) [7]. Автор наголошував: «Взагалі, як чужі слова, так і чужі прізвища ми повинні українізувати» [7: 168], однак деякі з них, переважно французькі, і далі «протестували» проти словозмінування, напр.: *боа́*, *Брю́гге*, *буа́ло*, *жю́рі*, *каба́ре*, *купé*, *неглі́жé*, *парве́ню*, *портьé*, *соп्रा́но*, *факсі́міле*, а до інших лексем мовознавець додав такі ремарки: *бюро́* «відмінюється рідко» [7: 41], *Гéте* «не відмінюється; в Галичині з *п.* [ольської мови] відмінюється: Гетого, Гетому, Гетим» [7: 83], *Да́нте* «не відмінюється; вживається і форма *Дант*, тоді відмінюється: Данта, Дантові, Дантом. В Галичині відмінюється з *п.*: Дантого, Дантому, Дантим» [7: 100], *інди́го* «не відмінюється; в Галичині відмінюється» [7: 173], *кіно* «ліпше б: кино; звичайно не відмінюється, але це слово поширилося вже так, що стало своїм, а тому часто вже й відмінюється: з кіна, перед кіном» [7: 185]; *п'яни́но* «звичайно не відмінюється; в Галичині відмінюється» [7: 330], *пальто́* «в літ. мові частіше не змінюється; в Галичині змінюється: без пальта, в пальті; так само і в народній мові на Великій Україні змінюється» [7: 270] та ін. Отже, І. Огієнко враховував функціонування таких запозичень у двох тодішніх літературних мовах, але орієнтувався насамперед на народне мовлення.

Непохитнішу позицію у цьому питанні відстоював Г. Голоскевич у «Правописному словнику» [5], зазначаючи в ремарках незмінні іншомовні запозичення і вказуючи закінчення у змінних (при цьому будь-які хитання недопустимі). Наведемо тільки ті змінні іншомовні слова, що потім стали невідмінюваними, крім *пальто*: *авто́*, *-та́*, *-то́ві*, *-то́м*, *в авті́*; *áva*, *авт* і *áвтів* [5: 2]; *депо́*, *депа́*, *-ну́*, *в депі́*; *депа́*, *деп* [5: 94]; *кіно́*, *-на́*, *-ну́*, *-но́м*, *в кіні́*; *кіна*, *кін* [5: 171]; *пальто́*, *-та́*, *-ту́*, *в -ті́*; *па́льта*, *пальт* [5: 269]; *трюмо́*, *-ма́*, *-му́* [5: 403]; лише частково відмінюване *радіо* «не відм.; тільки *ор.* радіом. Передати радіом» [5: 332].

І пізніше час від часу питання про змінність запозичень порушували громадськість та мовознавці, бо спостережено, що відмінювання таких слів залежить і від народного мовлення, і, як це не парадоксально, від демократичного ладу суспільства, коли «тоталітарні віжки хоч трішки попускали» (пор. період так званої «хрущовської відлиги», «перебудови» та перших років незалежності і т. д., тоді багатьох шокувала така всюдозволеність нашої преси). Однак вирішальна роль була за народним мовленням: чи ці рекомендації прийняло населення і наскільки вони органічні, щоб стати нормативними. Літературна мова і говіркове мовлення — дві мовні системи, які розвиваються паралельно, лише частково впливаючи одна

на одну, тому широковживані лексеми спершу мають пройти випробування народним мовленням, як, скажімо, *пальто*, що вже має такий статус, чи *кіно* та *авто*, змінність яких ще «не узаконена», але на часі.

І хоч лексичний склад сучасної української літературної мови досить відчутно відрізняється від словника говорів, проте це одна національна мова, відмінність між складовими частинами якої існує не тільки в кількості лексем, а й у їхньому функціонуванні, напр. незмінних іншомовних запозичень. Характеризуючи лексику літературної мови, зокрема іменників, мовознавці у підручниках та посібниках звертають увагу і на незмінні слова, подаючи рекомендації щодо встановлення їхнього роду. Наскільки нам відомо, така окрема характеристика незмінних слів відсутня навіть у найповніших описах діалектної лексики, тому мета нашого дослідження — виявити ці слова у мовленні жителів Західного Полісся.

Джерельною базою слугували: друге видання «Словника західнополіських говірок» (далі — СЗГ) та збірники текстів з розповідями діалектоносіїв кінця XX — поч. XXI ст.: «Голоси з Берестейщини» (ГБ), «Голоси з Волинського Полісся» (ГВП), «Голоси з Підляшшя» (ГП), а також зібрання малих форм фольклору «Сказав як два зв'язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині» (НВ).

Як і в літературній мові, так і в говірковій незмінні всі прислівники (тут не враховуємо творення ступенів порівняння), а також прийменники, частки, сполучники та вигуки, що представлені майже однаковою кількістю лексем у цих двох мовних системах, оскільки серед них рідкісні іншомовні запозичення. Усі ці лексеми не потребують визначення їхньої родової належності.

З рештою частин мови склалося інакше.

Іменник. Як відомо, іменники становлять найбільшу групу незмінних слів літературної та діалектної мови при безперечній кількісній перевазі перших. Оскільки в українській мові всі іменники, крім множинних, належать до одного з трьох родів, тому, як слушно зауважував І. Огієнко, «Справа надання роду перейнятому чужому слову єсть для кожної мови справою дуже складною й нелегкою, бо ці переймання відбуваються різного часу і при різних обставинах, відбуваються людьми різної освіти» [7: 489], а особлива трудність у визначенні роду незмінних іменників.

А те, що в літературній мові незмінних запозичених іменників більше, ніж у говірковій, спричинено, на нашу думку, такими факторами:

1) оскільки літературна мова щодо кількісного складу свого словника переважає будь-яку говірку чи говір, то і в процентному відношенні незмінних слів теж буде набагато більше, тим паче, що в ній ужито багато спеціальних наукових термінів;

2) деякі незмінні слова іншомовного походження в діалектному мовленні виявилися просто зайвими, напр.: *ампула*, *боа*, *імброльйо*, *какаду*, *Борнео*, *Пількомайо*; обмежено вживані *депо*, *поні*, *таксі*, *шимпанзе*;

3) деякі одиничні говіркові лексеми змінюються тільки в окремих непрямих відмінках, в інших — незмінні: для *депо* і *біоро* зрідка вживана

форма р. в. одн. — з *депа́*, з *бюра́*, іменнику *Сільно* ‘мережа продуктових магазинів’ властиві змінні закінчення тільки в р. та о. в. — *сільна́*, за *сільно́м*; пор. рекомендації щодо *радіо* зі словника Г. Голоскевича — «не відм.; тільки ор. радіом» [5: 332], а в говірках ця лексема має повну відмінкову парадигму (див. нижче);

4) частина запозичених слів повністю пристосувалася не лише до говіркової фонетики, а й граматики, як *кіно* чи *пальто*, пор.: *радіо* > *ра́д'іво* (*ра́д'іва*, *ра́д'іви*, *ра́д'іво*, *ра́д'івом*, у *ра́д'ів'і* || *ра́д'іви*; мн. *ра́д'іва*, *ра́д'ів*, *ра́д'івам*, *ра́д'іва*, у *ра́д'івах*), *шосе* > *сошá* (*соші́*, *сош'і* || *соші́*, *сошу́*, *сошо́йу*, на *сош'і* || *соші́*; мн. *сош'і*, *сош*, *со́шам*, *сош'і*, на *со́шах*) || *чосá* || *шос* || *чос* || *ч'іс* (*чо́са*, *чо́су*, *чос*, *чо́сом*, на *чо́с'і*); пор. вживання у зв'язному мовленні: по *ра́д'іви* ка́зали дошч; от йак дес' / ко́лис' то сош'і ж ни бу́ло (ГВП: 338); до ас'фал'та ви́ду / до сош'е́ йак в нас називали / не ас'фал'т а сош (ГБ: 346); а тутика бу́ла са́ма гла́вна до́рога на со́су / за бу́х (ГБ: 258); і зди́ме па́ришого л'іпшого ка́мин'ця / тил'ко то́й шо до́бре л'е́жит' // на су́ш'і (ГВП: 220);

5) здебільшого у побутовому мовленні не вживані українські жіночі прізвища на *о* та приголосний, які в літературній мові належать до незмінних; на Західному Поліссі для називання дочок чи дружин використовують похідні від прізвищ чи імен чоловіка та батька (офіційні форми, зазвичай, відсутні), пор.: чоловіче прізвище *Бóбик* — дружина *Бобичі́ха*, дочка *Бобичі́шка* або *Бóбикова*, *Джус* — *Джу́сиха*, *Джу́сишка*, *Рóйко* — *Рóйчиха*, *Рóйчишка*, *Рóйкова* і т. ін.

Звичайно, у цих двох системах є і спільні невідмінювані лексеми: *ателье́*, *фойе́*, *гето́*, *пані́*, *поні́*, *таксі́* та деякі інші, однак у словниковому складі західнополіського діалекту наявні невідмінювані іменники, відсутні в літературній мові, більшість із яких не запозичені:

1) усічені лексеми: *бра* ‘брате’, *ма* ‘мамо’, *пра?* ‘правда?’; ‘справді?’, *до́рож* ‘дорожнеча’ (*до́рож вс'о* — *ни кúпи'ш*), *шом* ‘шомпол’; пор. *спа* ‘спасибі’; з усіх трьох видів усічення — афери, синкопи та апокопи — незмінними виявилися слова, що постали в результаті усічення кінця (апокопа);

2) незмінні назви свят такого зразка: *Дми́тра*, *Мико́ли*, *Миха́їла*, *Петра́* || *Пётра*, *Йевдо́хи*, *Гандрéйя*, *Се́мена* || *Се́мена* та ін.; це наслідок усічення багатокomпонентних словосполучень: *День Святого Великому́ченика Димитрі́я* > *Дми́тра*, *Собор Святого Архистрати́га Миха́їла* > *Миха́їла* (*Миха́їла попада́є в понеде́лок*), *Собор Славних і Всехва́льних Первоверховних Апосто́лів Петра́ і Павла́* > *Петра́* || *Пётра* (*ни за́вше в се́реду Пётра*) та ін.; пор.: *прес'тол'ни́й п'раз'ні́к в нас* / *в нас воз'н'іс'ен'і́є і / се́мена та́киї п'раз'ні́к* / *с'ім'йона с'товпн'і́ка* / *то нас то́м п'раз'ні́к* (ГБ: 304); *Івана Гла́ви* — *пога́н'єї́ синку во́ли* (НВ: 17); про антропоніми такого творення І. Франко зауважував, що в них «перший відмінок є другим відмінком одиначного числа» [10: 16], тобто форма родового відмінка виконує роль називного, через що Ю. Редько назвав його «скам'янілим родовим відмінком» [8: 15];

3) не відмінюються деякі іменники для позначення переважно етнографічних назв чи побутових реалій, що виникли внаслідок «скам'яніння» форм непрямих відмінків (і не тільки родового): *до ско́ку* 'весільні пісні, які виконували, пританцювуючи', *до сорома́* 'весільні пісні соромицького змісту', *за га́йом* 'назва давнього танцю', *на пиро́гі* 'повесільщина', *на череві́чки* 'дарування грошей на хрестинах', пор. назви ігор: *попа́, панаса́, в'івса́ (в'івса́ така́ гра була́), шит'к'і* 'забавляння малої дитини, підкидаючи її вгору' (*сино́чок шит'к'і хо́че?*) (СЗГ: 621); пор. ще: *на жени́ц'і пу́ті* 'найнятися жати жито', *у св'і́чках* 'період від Різдва до Водохреща', *наха́та* 'горище будинку', евфемізми *на соро́ц'і* і *на руба́с'ц'і* 'менструація', *и ни-ни-ні?* 'уживають як питальне прохання зменшити ціну на якийсь товар під час торгування' (*два́цит' грі́вен' и ни-ни-ні?*) та ін.;

4) у берестейських та підляських говірках незмінні іменники *рік* і *год* у сполученні з кількісними числівниками: *к'і́л'ка ж бу́ло мн'і тих рі́к?* (ГБ: 224); *до с'і́мди'с'ат і́ден рік дожи́ла* (СЗГ: 202); *би́ло мн'і́е то́гди шес'нанци́т' мо́же с'і́мнанци́т' ру́к* (ГП: 348); *ум'ре ва́сил' ка́же / с'е́м го́д бу́л'о / і́ так і́ по́лмер* (ГВП: 308); пор. сполучення з іменником *лі́та* ('роки'): *йак вро́дивс'а / то во́ни три лі́т йак ви́йіхал'і // по мн'і́ йак йа вро́дивс'а* (ГП: 42); *то то́йе де́рво ма́йе в́же коло́ с'то де́сит' л'е́т* (ГП: 114); *то йа́ по́мн'у / бо́ йа́ ма́йу с'е́мдис'ат два́ л'е́т* (ГП: 114); пор. ще: *а то́ з с'і́м'йати́ч т'ри́цит' к'і́л'оме́тер* (ГП: 142); *по́над два́цит' к'і́л'оме́тер т'ре́ба бу́ло до́ с'тац'і́йі йі́хати* (ГП: 474); *моро́за ка́же би́л'і́ на т'ри́цит' г'радуси́ / так / так / на т'ри́цит' г'радуси́* (ГП: 242); пор. ще: *а с'і́но'косо́и то́ там да́леко́ / там три́ пувгек'та́ра бу́ло* (ГБ: 372);

5) слова з дитячого лексикону, вживані в значенні іменника: *гам* 'їжа' (*на́, дити́нко, то́бі гам*), *пі́л'і* 'сало' (*вр'і́жу пі́л'і́ д'і́т'ам*), *куп-куп* 'купання', *чик-чик* 'різання' і т.д., *поз'і́хун'і* (*на́ш сино́чок ро́бит' поз'і́хун'і́ — хо́че спа́тки*); *поз'і́ху́с'і* 'т.с.' (СЗГ: 417); пор. *сру́л'о* 'насмішкувата назва дитини' (СЗГ: 523) зі «скам'янілим» кличним відмінком (*то́ї сру́л'о́ зно́в пре́ до тибе́*), а також вираз *і́ді на́з'у* 'спустися з рук на землю; додолу';

6) okazіоналізми та застарілі слова: *переве́р*, *а́бі не вмер*; *д'івка по́він'а бу́ти н'і́мка*; *наварі́ла йа́глі́* *ди́ і спа́ти голо́дни л'а́глі́*; *туди́е вен'*, *с'уди́е вен'* — *так і́ пр'і́де вес' ден'*; *н'і́с'л'а́ Л'і́: і́ л'і́тов'і́ тил'і́л'і́* 'закінчується літо'; *приби́ри пен'*, *то́ бу́де впо́добен'* (приклади із (НВ));

7) у всіх трьох західнополіських групах — волинсько-поліській, берестейській та підляській — уживаний незмінний дериват давнього творення *л'уд'а́* та його фонетичний варіант *л'уд'е́*: [А про погану людину кажуть *лю́дя?*] *ну́ да / о́то та́ке л'уд'а́ йа́ке / от вите́ п'рави́л'но го́ворите* (ГБ: 312); *і́: / і́ гід'ко́ і́ с'л'а́кот' / вс'ор'во́ пу́скали до́ хати́* [на вечорниці] *та́к'і́ до́бр'і́ л'уд'а́* (ГБ: 438); *от йа́кайа́ в'р'една́йа л'уд'е́ / о́во / ка́жут' / ка́жут' / так / пи́шла л'уди́на́ / а́ так т'ико́ от в'р'една́йа л'уд'е́ // да́ / да́* (ГВП: 82).

Як зазначають дослідники, незмінні «слова виражають усі граматичні значення, що й інші повнозначні слова, проте тільки з допомогою синтаксичних зв'язків з іншими словами» [4: 149], що й видно на прикладі цього слова, пор.: *йак од'о́н / то́ л'уд'а́, йак ду́жо́ / то́ л'уди́е́ го́во́р'ат'*

(СЗГ: 293) — однаина; *так'ї д'обр'ї л'уд'а'* (СЗГ: 293) — множина; *отó такé л'уд'а йакéс'* (СЗГ: 293) — с. р.; *так пиш|ла л'уди|на / а так |тико от в|р'ед-найа л'уд'е* (ГВП: 82) — ж. р.; пор. хитання у роді: *то так'її л'уд'а... ну... такóйе л'уд'е* (СЗГ: 293), — усе це свідчить, що *л'уд'а' || л'уд'е* давнього творення, але виходить з активного вжитку, як і подібні деривати *куря, гуся, козя, котя*, однак *людя́* не становить з ними один словотвірний тип, оскільки в ньому відсутнє значення недорослості (пор.: *вовча, вороня, паця*).

Цей дериват на Підляшші фіксував ще І. Бессараба на початку ХХ ст., докладно тлумачачи його значення (зберігаємо правопис): «Но на такого чоловіка — обиб'оку жидуовського пальцями показывають и насмихаютьця зъ ёго, що за килька рубли або за кварту горіэлки продався жидамъ, но такое *людя́* нэ мае встыду ни сумленя: ему абы горло заліэти горіэлкою, буольшъ ему ничего нэ трэба на сьвіэти...» [1: 70]. А в берестейських говірках ця лексема має позитивне значення: *но |ето чоло|в'ік |оч'ін' ха|рошиї / то |кажут' коліс' стар|ийї |л'уде ка|зали / ох йа|койе |каже |добре л'уд'а* (ГБ: 366); *і |ид'ко і с' |а|кот' вс'орв'но пус|кали до |хати та|к'і |добр'ї л'уд'а* (ГБ: 438). Паралелей до цієї лексики, за нашими даними, в інших діалектах не виявлено.

Прикметник. У дослідженнях літературної лексики здебільшого відсутні приклади незмінних прикметників, лише іноді називають запозичені *бордо* і *хакі* [3: 374] та ще короткі форми прикметників, які «у сполученнях з усіма непрямими відмінками іменників <...> залишаються незмінними» [2: 74]. У побутовому мовленні такі короткі прикметники трапляються рідко, значно частіше у малих формах фольклору — прислів'ях, приказках та загадках: *бу|ли |гетак'ї |л'уде / шо |нат:о м'нига |пол'а в йїх бу|ло / да |йїм с' |вит не вид'он був* (ГБ: 226); *пуш|ла вал'ачка в:иш|нев садоч'ок* (з пісні) (ГВП: 138); *брат со|б'ї рад / а сист|ра со|б'ї нис|ла* (НВ: 30); *хто скуп / тої со|би ни глуп* (НП: 45); *|повин пен' голо|вен'* (відгадка: *галушки*) (НВ: 157); *кус' |т'ан дири|віан черес |гору с|вини гнав* (відгадка: *гребінець*) (НВ: 160).

Порівняйте назву релігійного свята *Чéсного* прикметникового походження з наступною субстантивацією, що виникла внаслідок усічення компонентів словосполучення *Свято Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього* (27 вересня) > *Чéсного: на Чéсного гáдин':а ви|а-зит' на ди|ре|ва* [СЗГ: 606].

У північнопідляських говірках широко знаний незмінний прикметник *ба́йк'ї* з такими значеннями 'хороший; пристойний; такий, що можливий; посередній', пор. приклади зі «Словника західнополіських говірок»: *Ба́йк'ї та́йа д'івчина*. [А не ка́жуть ба́йка?]. *Ни, дівчина ба́йк'ї; Ше ба́йк'ї здо|ро́віа; С'іто́го ро́ку картох|лі ба́йк'ї* (СЗГ: 9). Засвідчено і похідний прикметник *ба́йко́вати* 'посередній': *жи́ц'е би́ло ба́йко́ате* (СЗГ: 9). В інших говіркових групах Західного Полісся цей прикметник невідомий.

Числівник. І. Вихованець указує на два незмінні числівники — *мало* і *чимало* [3: 374], зауважуючи, що всі кількісні відмінюються, а в *двісті* — *дев'ятсот* другий складник відмінюється як іменник [2: 74]. Але так було не завжди. І. Огієнко в першій половині двадцятих років минулого століття

зазначав: *двісті* «в Галичині *двіста*; звичайно не відмінюється, або р. в. *двохсот*» [7: 101], *п'ятьсот* або *пятьсот* «звичайно не відмінюється, або р. в. *п'ятисот*» [7: 331], *шістьсот* або *шестсот* «частіше не відмінюється» [7: 465], *дев'ятсот* «або *дев'ятьсот*, звичайно не відмінюється, або має один р. в. — *дев'ятисот*» [7: 103], і лише про *триста* зазначено: «р. *трохсот*, д. *тромста́м*, ор. *тромаста́ми*; або частіше не змінюється: *не було триста душ, дав триста учням, поїхав з триста учнями*» [7: 411].

У говірковому мовленні теж усі складні числівники *п'ятдесят* — *вісімдесят* та *двісті* — *дев'ятсот*, а також *сорок*, *дев'яносто* і *сто* незмінні, пор.: *лед' до п'иди'с'ат дот'аг'нув; без дв'іс'т'і тишча; із сто рубл'ами по'йи-хав у луцк; жи'ву на ши'с'от с'пенсийі* та ін. Зауважимо і те, що відмінювання числівників в усному мовленні навіть для тих, хто добре володіє літературною мовою, становить значні труднощі, при цьому або їх змінюють за російським зразком, або вживають лише форму називного відмінка.

Займенник. Здебільшого кажуть про невідмінювані присвійні займенники *його, її, їх* [3: 374], хоч у діалектному мовленні трапляються й інші, насамперед короткі форми прикметникових займенників *всякий, кожний, жодний*, пор.: *на кол'ір і смак то'вариш ни вс'ак; ко'жен край ма'є св'їй оби'чай* (НВ: 42); *в чет'вер вже в молодого пере'жовини, ден' че'т'вер, ни жад'ен, но че'т'вер* (СЗГ: 151).

Незмінними виступають питально-відносні *ск'іки* || *ск'іко* || *к'іко* ‘скільки’ та вказівні *стік'і* || *стіко* ‘стільки’.

Не відмінюються й усічені займенники, що постали внаслідок апокопи, пор.: *чо ви бой'тес'а ми'не?; чо ти сика'єш тут коло мене?* (СЗГ: 610); *вз'ав вилка і проколов їй ногу* (ГВП: 106); *добру д'івку з сво си'ла ни ви-пус'т'ат'* (НВ: 31); *в л'іси гу'де / а дудом ни'чо ни їде* (НВ: 40).

Незмінні дві лексеми, запозичені з польської мови, — *н'іц* ‘нічого’ і *л'ада* ‘будь-хто, будь-який’: *ни б'є, ни ла'є і н'іц не да'є* (НВ: 52); *а те'пер н'іц ни'ма'є — ни коро'вайа...* (СЗГ: 348); *а те'пер родиц'а — и не'ма нец* (СЗГ: 348); *до Йур'яа шоб бу'ло с'іна в л'ада дурн'а* (НВ: 16). Декілька слів про це останнє слово, яке І. Огієнко подав у формі *леда* з таким коментарем: «незмінне, часте в Галичині з *n. leda, lada*. <...> Цей *n.* на Великій Україні не вживається, тут: кожний, будь-який» [7: 211]. Зазначимо, що Леся Українка не цуралася цього слова, очевидно, давніше воно було більш уживане на нашій території, пор.:

З нагірного шпилья людині видко
простори вільні, та вона сама
прикована до площинки малої,
бо леда крок — і зірветься в безодню

[9 VI: 104].

Сього, либонь,
ти теж навчилася в свого пророка,
що жінка має право вимагати
розлучного листа за леда-слово?

[9 V: 179]

(написання леда-слово подаємо за виданням).

Якщо *ле́да* || *л'а́да* майже повністю вийшло з народного вжитку, то *н'іц* ще активно функціонує в багатьох говірках, очевидно, в результаті мовленнєвої ощадності (*ніц* односкладове, а в його відповіднику *нічого* три склади).

Дієслово. Про незмінні дієслова в мовознавчих дослідженнях літературної мови не йдеться, але в говірках є одне усічення, яке не змінюється ні за особами та числами, ні за часами — це дієслово *хо* ‘хочу, хочеш, хоче, хочемо, хочете, хочуть’ і заперечення *не хо* (*я* || *ти* || *він* || *ми* || *ви* || *вони не хо*), крім нього зрідка трапляється *д'а* ‘дякую’. Порівняйте вживання в підляських говірках ще дієслова *пуда*: *Ти, д'івчино, пуда за мене? — Йак будиш брати, то пуда* (с. Полічна гм. Кліщель Підляського воєводства).

Як свідчить проаналізований матеріал, незмінними в літературній мові виступають лише іншомовні запозичення та жіночі прізвища на приголосний та *-о*, тимчасом як у західнополіських говірках переважають давні лексеми власного творення, що зазнали усічення (апокопи) та «ска-м'яніння» переважно родового відмінка. Безперечно, західнополіські говірки не становлять винятку щодо наявності незмінних слів іменних частин мови, тому для їхнього виявлення потрібно більше фіксацій народного мовлення з усіх п'ятнадцяти українських діалектів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГБ — Аркушин Г. Голоси з Берестейщини (Тексти). — Луцьк, 2012. — 536 с. + електрон. опт. двосторон. диск (DVD).
 ГВП — Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся (Тексти). — Луцьк, 2010. — 542 с. + 2 електрон. опт. диски (DVD).
 ГП — Аркушин Г. Голоси з Підляшшя (Тексти). — Луцьк, 2007. — 536 с. + електрон. опт. диск (DVD).
 НВ — Аркушин Г. Сказав як два зв'язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. — Люблін; Луцьк, 2003. — 177 с.
 СЗГ — Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. — Вид. 2-ге переробл., випр. і доп. — Луцьк, 2016. — XXIV + 648 с.

1. Бессараба И.В. Матеріали для етнографії Сѣдлецкой губерніи. — Санктпетербургъ, 1903. — 324 с.
2. Вихованець І.Р. Відмінювання // Українська мова : Енциклопедія. — К., 2000. — С. 73—74.
3. Вихованець І.Р. Незмінні слова // Українська мова : Енциклопедія. — К., 2000. — С. 374—375.
4. Ганич І.Д., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. — К. : Вища школа, 1985. — 360 с.
5. Голошкевич Г. Правописний словник. — Вид. дванадцяте. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1994. — 461 с.
6. Історія української мови : Морфологія. — К. : Наук. думка, 1978. — 540 с.
7. Огієнко І. Український стилістичний словник. — Вид. друге. — Вінніпег, 1978. — 496 с.
8. Редько Ю. Сучасні українські прізвища. — К. : Наук. думка, 1966. — 216 с.
9. Українка Леся. Зібрання творів: У 12-и томах. — К. : Наук. думка, 1975—1979.
10. Франко І. Назвознавчі праці. — Вінніпег, 1957. — 80 с.

Статтю отримано 07.02.2017

Hryhoriy Arkushyn

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

UNCHANGEABLE WESTERN POLESIAN LEXEMES

The comparative analysis of unchangeable lexemes in the literary Ukrainian language and words used in Western Polesian Dialects has been conducted. The collections of texts, which contain the stories of native speakers from three dialect groups of Volyn Polesia, Brest Region and Podlasie, have been served as the source material for the research. Both in the literary and dialect language, all adverbs are unchangeable (not taking into account the formation of degrees of comparison); prepositions, particles, conjunctions and interjections also have been found to be unchangeable, and they represent almost the same number of lexemes in these two language systems, rare borrowings are among them. The results of the analysis enabled us to identify only a few common literary and dialect nouns — *ательє, фойє, пані, поні, таксі*; other unchangeable words that are borrowings turned out to be simply unnecessary in dialectal speech (for example, *амплуа, боа, імброльйо, какаду, Борнео, Пількомайо*). Some of the literary unchangeable words, which soon became dialects, have either a full declension paradigm, that is change according to all seven cases (*авто, кіно, радіо*), or flexions of one or two cases (*бюра, дена, за сільном*). The difference between the two language systems (literary and dialect) is in the fact that within the dialects, unchangeable words are not borrowings; these words have been used since time immemorial. In oral dialectal speech unchangeable lexemes have been found among all nominal parts of speech, cf.: nouns *ма, бра, сна, дорож, тилілі, шитькі*, adjectives *рад, глуп, скуп, косян, дерев'ян, вишнев*, numerals *до п'ятдесят, без двісті, більше шістсот*, pronouns *всяк, жоден, сво, ничо*; and they also occur among verbs — *хо, не хо, дя*, some of the lexemes being used only in the territory of Western Polesia (the noun *людя*, the adjective *баїкі*). Of the two borrowings from the Polish language — *леда* and *ніц* — the former has almost gone out of use, while the latter is being actively used.

Undoubtedly, Western Polesian dialects are no exceptions regarding the presence of the unchangeable words which are nominal parts of speech; therefore more records of dialectal vocabulary usages of all fifteen Ukrainian dialects are necessary in order to identify them.

Keywords: *borrowing, unchangeable words, case paradigm, Western Polesian dialects, Volyn Polesia, Brest Region, Podlasie.*

Мовна мозаїка

ЛІСОСТЕП, АЛЕ МОНГОЛО-ТАТАРИ

Чому складні слова *лісостеп, глинопісок, залізобетон, льонолавсан, торфогній* та ін. в українській мові пишемо разом, а *монголо-татари, угро-фіни, Австро-Угорщина* та ін. — через дефіс? А тому, що перші утворені з двох іменникових основ за допомогою сполучного голосного *о* і виражають єдине поняття, а в других цей сполучний голосний поєднав два самостійних іменники на означення окремих понять.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'367.633

Лариса Колібаба

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АКТУАЛІЗОВАНІ СПОЛУЧНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ТЕКСТАХ РІЗНИХ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СТИЛІВ

У статті досліджено явище актуалізації сполучників як одну з тенденцій розвитку сполучникового складу української літературної мови початку ХХІ ст. Установлено та проаналізовано дві групи цих граматичних одиниць: 1) сполучники, що після тривалої перерви повернулися до активного мовного вжитку; 2) сполучники, використання яких активізувалося на початку ХХІ ст. Визначено функціонально-стильові сфери вживання актуалізованих сполучників в українській літературній мові перших двох десятиріч ХХІ ст., оцінено доцільність використання їх у мовній практиці.

Ключові слова: актуалізація, активізація, сполучники, публіцистичний стиль, науковий стиль, художній стиль.

Попри те що сполучники кваліфікують як стійкий компонент граматичної системи української мови, вони «не є сталою мовною категорією..., а зазнають змін в історичному розвитку мови» [15: 4]. На початку ХХІ ст. у системі сполучників української літературної мови особливо помітними є зміни, пов'язані передусім із динамікою кількісного складу сполучників та їх функціонально-стильовою транспозицією — переходом до наукового та публіцистичного стилів. На це звертають увагу у своїх дослідженнях К.Г. Городенська [3; 5], І.Я. Завальнюк [9], Г.С. Весельська [1], М.М. Косарева [12; 13] та інші мовознавці.

Зміни в кількісному складі сполучників виявляються сьогодні насамперед у поповненні системи цих граматичних одиниць новими складеними сполучними засобами, поверненні до вжитку деяких сполучників із пасивного фонду української мови, де вони опинилися з різних при-

чин, та у вилученні тих сполучників, що «стали невиразними чи непотрібними або ж були скальковані з російських» [13: 1].

Особливо динамічно на початку ХХІ ст. відбувається оновлення системи сполучників української літературної мови. За спостереженнями М.М. Косаревої, якщо в 60-х — 80-х рр. минулого сторіччя в найважливіших граматичних працях та в «Словнику української мови» в 11 томах зафіксовано 163 сполучники, то в 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. кількість сполучників збільшилася до 309 [13: 6]. Проте не менш помітною тенденцією в розвитку сполучникового складу сьогодні є актуалізація сполучних засобів — повернення до вжитку з пасивного фонду української мови тих одиниць, частина з яких опинилася там у радянський період лише тому, що ними українська мова відрізнялася від російської. Загалом, за висновками М.М. Косаревої, у 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. сполучники, що повернулися до вжитку, становлять 2 % від загальної кількості всього сполучникового складу [13: 7]. Саме тому **мета** пропонованої статті — проаналізувати і оцінити з погляду доцільності повернені з пасивного словника української мови сполучники, що потрапили туди з різних причин, установити функціонально-стильові сфери вживання актуалізованих сполучників в українській літературній мові перших двох десятиріч ХХІ ст.

Мовознавці визначають дві основні причини актуалізації мовних одиниць (форм, засобів тощо). Перша — це потреба в подальшому нормуванні та систематизації різних сегментів української літературної мови для встановлення її питоміших, органічніших основ [27: 10], намагання «надати засобам синтаксичного зв'язку та маркування семантико-синтаксичних відношень національної самобутності», «бажання відмежуватися від чужомовних впливів» [5: 168]. Друга — загальна тенденція до оновлення, відсвіження, урізноманітнення традиційних наборів виражальних засобів [5: 124], потреба в «розширенні загальностилістичних (номінативно-експресивних) і власне стильових можливостей мовного самовираження суспільства» [27: 10].

Відповідно до цих чинників усі актуалізовані в українській літературній мові початку ХХІ ст. сполучники класифікуємо на дві групи: 1) реактуалізовані сполучники, що становлять морфолого-синтаксичну специфіку української мови й були обмежені в уживанні за радянського часу, а сьогодні після тривалої перерви повернені з пасивного фонду української мови як функціонально рівнозначні до використовуваних досі сполучників; 2) активізовані сполучники, використання яких поживалося на початку ХХІ ст. у зв'язку з прагненням мовців оновити та урізноманітнити традиційні виражальні засоби.

До першої групи належать сполучники, що в радянський час зникли зовсім або були витіснені на периферію мовного вжитку, а нині разом з іншими мовними одиницями повертаються до активного функціонування у зв'язку з «посиленою увагою суспільства до української історії та мови» [25: 88]. М.М. Косарева зауважує, що в 30-х — 80-х рр. ХХ ст.

унаслідок політики русифікації «із 82 сполучників, унесених до «Словаря української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка, «Українського стилістичного словника» І.І. Огієнка, «Правописного словника» Г.К. Голоскевича, «Норм української літературної мови» О.Н. Синявського не потрапило до тлумачного одинадцятитомного Словника української мови (1970 — 1980) — 26, або 32 %. Зникли такі сполучники, як **аби... аби, аби... а, аби ж, аби... то, абож, аж... аж, аджеж, алеж, а то, а то ж, ба, ба й, бож, жеби, таки, таки б, таки ж, хоча ж, хоч же, хоча б хоч що, чи ж, чи ж бо, чи ж то, чи що**» [13: 5].

Реактуалізація сполучників так само, як і інших лексем, граматичних форм, синтаксичних конструкцій тощо, розпочалася ще з початку 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з демократизацією суспільного життя і мовної діяльності суспільства, що «розширювала межі для реалізації його мовних потреб» [29: 7], тобто з настанням сприятливих обставин для поступового відновлення органічних ознак української літературної мови. У перші дві десятиріч ХХІ ст. ця тенденція впотужнилася, унаслідок чого деякі питомі реактуалізовані сполучні засоби набули ще ширшого вжитку, а інші — ще більше розширили сфери свого використання, проникнувши до різних функціональних стилів.

З 90-х рр. ХХ ст. реактуалізації зазнав сполучник *ба* в поєднанні з часткою *навіть* — *ба навіть*. У сучасному українському мовознавстві його кваліфікують як градаційно-приєднувальний [5: 126; 1: 132]. Зокрема, Г.С. Весельська зазначає, що «градаційно-приєднувальні сполучники, утворені поєднанням одиничних єднальних або розділових сполучників і частки *навіть*, є засобами зв'язку однорідних членів речення переважно в мові сучасної української преси та художніх творів і зрідка трапляються в науковому стилі, оскільки певною мірою увиразнюють приєднувальний член речення, що не властиво науковому викладу думок» [1: 131]. Сполучник *ба навіть* у мовній практиці початку ХХІ ст. виявляє аналогічні функціонально-стильові особливості, але він «емоційно виразніший за такий же за значенням сполучник *та навіть*» [5: 126], унаслідок чого його найширше вживають у публіцистиці, пор.: *Така система координат робить мене стереоскопічним, багатовимірним і органічно вписаним у світовий, ба навіть у космічний контекст* (Л. Костенко); *На Запоріжжі живе справжня людина-магніт. Її тіло притягує всі навколишні предмети — металеві, дерев'яні, ба навіть скляні* (телеканал «СТБ», 30.08.2012); *Тепер «модно» народжувати в Ужгороді, Хусті, ба навіть у сусідній Угорщині* (газета «Дзеркало Закарпаття», 14.07.2014); *Ба навіть ті, хто здавалося б не має жодного стосунку до шкіл, навчального процесу та реформи освітньої галузі, навіть вони в цей день* [1 вересня] *відчують дух цього свята* (інформаційне агентство «Укрінформ», 01.09.2016) та ін.

До сполучників, що за радянського часу були витіснені на периферію мовного вжитку й обмежені функціонально як стилістично марковані одиниці, уживані лише в розмовному стилі або як застарілі, нале-

жать 12 питомих українських сполучників (або 14 %) — **буцім, буцімто, тим що, зати́м щоб, задля того щоб, нехай, одна́че, раз, позая́к, се́бто, си́річ, це́бто** [12: 21]. За нашими спостереженнями, з-поміж цих сполучників найвиразнішої актуалізації зазнали *буцім, буцімто, одна́че, позая́к, се́бто, це́бто, си́річ*.

Сполучник *буцім* «наближається своїм значенням до порівняльних сполучників *наче, неначе, мов, немов*, указуючи на приблизність, подібність, схожість фактів, явищ або припущення при порівнюванні» [15: 77–78]. Він широко вживався в літературній мові XIX ст., а в середині XX ст. ним послуговувалися «трохи рідше» [15: 78].

У мовній практиці XXI ст. спостерігаємо активне використання сполучників *буцім* і *буцімто* («функціональний еквівалент порівняльного сполучника *буцім*» [4: 54]) у художньому, розмовному й публіцистичному стилях. Проте в публіцистиці, на відміну від художньої літератури та розмовного мовлення, *буцім* і *буцімто* функціонують здебільшого не як порівняльні сполучники, а як сполучні засоби, що поєднують підрядну з'ясувальну частину об'єктної семантики з опорним дієсловом (субстантивом чи співвідносними займенниковими словами *те, такий, така, таке, такі, так*) головної частини складнопідрядного речення, пор.: *На форумі йшлося про те, буцім до Землі наближається гігантський астероїд* (газета «Україна молода», 07.06.2006); *...марно нарікають буркотуни, буцім життя у 2012-му стало остаточно нудним* (газета «Дзеркало тижня», 27.04.2012); *Розмови про те, буцімто літак Ан-70 має низку недоліків, на думку провідних фахівців авіаційної галузі, — безпідставні* (газета «Україна молода», 07.06.2006); *До міліції прийшов чоловік, котрий зізнався, буцімто стріляв у нардепа* (інформаційний портал «Про Волинь», 06.03.2012) та ін. Проте, попри тенденцію до повернення питомих українських сполучників *буцім* та *буцімто* до вжитку, а також розширення сфер їхнього функціонування за рахунок проникнення до інформаційних жанрів публіцистичного стилю, вони, як слушно зауважила М.М. Косарева, були і є стилістично маркованими [12: 103]. У лексикографічних джерелах XXI ст., аналогічно до словників 30-х років XX ст., сполучники *буцім* і *буцімто* марковано як розмовні одиниці [23 I: 81; 24: 81; 16: 55; 10: 49].

Сучасні мовці в різних функціонально-стильових сферах дедалі активніше послуговуються протиставним сполучником *одна́че*, який разом зі сполучником *проте* потіснив у вжитку сполучник *одна́к*, що, на думку К.Г. Городенської, спричинено намаганням «дистанціюватися від спільнозвучного сполучника російської мови *одна́ко*» [3: 8]. Незважаючи на те, що сполучник *одна́че* сьогодні широко використовують у публіцистичних, наукових та художніх текстах, він надає їм «стилістичного відтінку розмовності» [9: 229], пор.: *Скоро ми розминулись, я крокував далі яскраво освітленим тротуаром уздовж набережного шосе, одна́че не почувався у безпеці* (М. Кідрук); *За цей час Леся Українка виїжджала з Криму в Київ і в Берлін, одна́че обидві поїздки були короткими* (Д. Павличко); *Очевидно, кепський із сороки поштар, бо ту «вісточку» я велів білобокій, у пошуках*

видавця, носити по світу вже років зо два тому, **одначе** видавець так і не з'являвся («Українська літературна газета», 06.04.2013); Менш поширені в текстах офіційно-ділового стилю займенники, **одначе** й вони мають свої особливості функціонування в цьому різновиді українського мовлення (С. Вербич) та ін.

В останні двоє десятиріч у публіцистичному та науковому стилях помітно активізувалося функціонування причинового сполучника *позаяк*, стилістичний статус якого «в українському мовознавстві досі однозначно не визначено» [5: 128]. На початку ХХ ст. *позаяк* ширше вживали в художній літературі, лексикографічній практиці, газетах та журналах західних областей України [20: 8; 9: 259]. Це дало підстави деяким дослідникам кваліфікувати його як «локальний сполучник причини» [8: 135] чи як «засіб архаїзації або мовної характеристики персонажів» [28: 190]. «Виразно “західне” походження слова *позаяк*» [20: 8], імовірно, спричинило його непослідовну фіксацію в українських лексикографічних джерелах і негативне ставлення до цього сполучника деяких мовознавців. Зокрема, не радили його використовувати В. Сімович та І. Огієнко, уважаючи *позаяк* «штучним» витвором [20: 8; 17: 294], «новоутвореним злучником» [17: 294]. Проте М.М. Пилинський наголошував, що слово *позаяк* в українській літературній мові функціонує вже не менше ста років; крім І. Франка, В. Стефаника, М. Коцюбинського, В. Самійленка, його наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. досить широко вживали також М. Старицький, О. Пчілка, М. Драгоманов, М. Лисенко, причому як «цілком нейтральне літературне слово в значенні «тому що, оскільки, через те що» не тільки в художньому стилі, а й у публіцистиці та в епістолярному стилі, що «якоюсь мірою відбиває літературну розмовну мову тодішньої української інтелігенції» [20: 8]. Одначе від 30-х рр. ХХ ст. частота вживання сполучника *позаяк* у мові загалом майже не зменшилася, але «сфера застосування в писемній мові звузилася майже до одного художнього стилю» [Там само]. Натомість, зауважує М.М. Пилинський, сполучник *позаяк* «набув досить значного поширення в усній розмовній мові», але вже не як нейтральне, а, як і в художніх текстах, стилістично марковане слово, що його найчастіше вживали жартівливо або й з виразною іронією чи взагалі для негативної характеристики персонажів [Там само]. Отже, у 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст. «нейтральне книжне *позаяк* не витримало тиску стилістично маркованого *позаяк* і майже зникло» [20: 8]. М.А. Жовтобрюх констатував, що за радянського часу сполучник *позаяк* із нейтральним стилістичним значенням не використовували зовсім [8: 135].

На початку ХХІ ст. мовознавці констатують, що *позаяк* поступово повертається до мови української преси, надаючи реченням відтінок книжності, пафосності та вживаючись «для реалізації значення логічного обґрунтування в текстах інтерв'ю, полемічних та передових статей, репортажів» [9: 259]. Проте сьогодні цей сполучник ще більше розширив сфери свого застосування, він став звичним і в публіцистичних, і в наукових текстах, і навіть у розмовному літературному мовленні, унаслідок

чого спостерігаємо послаблення чи повну втрату його стилістичного навантаження і поступове повернення функції нейтрального міжстильового сполучного засобу, пор: *Серед пріоритетів Національної експертної комісії — удосконалення нормативно-правової бази, **позаяк** у чинному законі багато недоліків* (журнал «Віче», 2010, № 13); *Болларди на Андріївському узвозі не вмикають, **позаяк** місто не приймає їх у комунальну власність* (телеканал «112 Україна», 18.04.2016); *За ієрархією форм вираження об'єктного значення центральне місце в синтаксичній системі української мови посідає значідний відмінок, який є спеціалізованим виразником прямого об'єкта, **позаяк** реалізує всі типи об'єктних синтаксем...* (С. Різник) і под.

З кінця 90-х років ХХ ст. до активного використання поступово повертаються пояснювально-ототожнювальні сполучники *себто*, *цебто*, *сиріч*, що за радянського періоду були витіснені на периферію мовного вжитку. Їх переважно зараховували до застарілих [22 IX: 109, 199], попри те що ці сполучники були поширені в українській художній, науковій та конфесійній мові. Зокрема, ними широко послуговувалися відомі українські письменники ХІХ — ХХ ст. (Г. Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, П. Куліш, Леся Українка, Панас Мирний, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, М. Рильський, О. Гончар, О. Довженко, М. Хвильовий, В. Винниченко, Ю. Яновський та інші) і багато українських науковців, громадських і політичних діячів І половини ХХ ст., пор.: *А його [Миколи Уласовича] жінка, **себто** Олена Йосиповна, що була панна хорунжівна і попереду жила у Безверхому хуторі, що на Сухій Балці...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Закохуємось, вінчаємось, **себто** обплутуємо себе законами, далі родимо дітей і ними премічно приковуємо себе одне до одного* (В. Винниченко); *Як бачимо, засоби звукового сполучення слів, **себто** засоби на те, щоб усувати небажане звукосполучення і утворювати бажане, в українській мові надзвичайно різноманітні* (О. Синявський); *...скрізь були прокопані ерики, **цебто** канави...* (І. Нечуй-Левицький); *Треба вам сказати, що я іноді хворію на ностальгію, **цебто** у мене з'являється нудьга за батьківщиною* (Ю. Яновський); *Близько тебе слово, в устах твоїх і в серці твоїм, **цебто** слово віри, що його проповідуєм* (Біблія, переклад І. Огієнка); *Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову, **сиріч** душу?* (Гр. Тютюнник) та ін.

У першому десятиріччі ХХІ ст., за результатами досліджень К.Г. Горденської та М.М. Косаревої, сполучниками *себто* та *цебто* як стилістичними варіантами міжстильового пояснювально-ототожнювального сполучника *тобто* активно послуговуються в різних функціональних стилях — художньому, публіцистичному, науковому, конфесійному та епістолярному, а також у мові форумів та блогів [5: 135–139; 12: 143]. Цю ж тенденцію спостерігаємо і в другому десятиріччі ХХІ ст., пор.: *Однак, якщо поцікавитися статистикою притягнення до юридичної відповідальності за порушення права інтелектуальної власності, **себто** за плагіат, то можемо розчаруватися, наскільки безсилою є Феміда* (газета «Дзеркало тижня», 19.02.2016); *Більшість конституцій не передбачають певного терміну дії, **себто** є постійними,*

але це не означає неможливості їх зміни або скасування (В. Кравченко); Пізніше ми попрямували до Харкова, **цебто** на схід України («Українська літературна газета», 08.07.2014); У пізнішому поетичному творі образ є не більше як засіб створення (усвідомлення) значення, ...**цебто** такий, що в цілому має лише інакомовний зміст (С. Росовецький) тощо.

Застарілим сполучником церковнослов'янського походження *сиріч*, порівняно зі сполучниками *себто* та *цебто*, у мовній практиці другого десятиріччя ХХІ ст., так само як і в кінці 90-х рр. ХХ ст. — першому десятиріччі ХХІ ст., послуговуються рідше. Його, як і раніше [22 IX : 199], використовують здебільшого для передавання відношення тотожності з іронічним відтінком, що не властиве згаданим вище пояснювально-отожнювальним сполучникам [5: 139], пор.: *Окрилений таким успіхом, Калінін вирішив посутньо розширити площі під виноградниками, засадити південні схили колишнього русла Дніпра новими сортами, і не з Молдавії, не з Криму — а із Закарпаття, де наразі проведено «п'ятий фестиваль», сиріч дегустацію тамтешніх вин* (М. Братан); *На ганку гурт журналістів, яких запросив на день відкритих дверей, сиріч на екскурсію, секретаріат Президента...* (газета «Україна молода», 13.06.2007) і под. Проте останнім часом спостерігаємо тенденцію до вживання цього сполучника також як стилістично нейтрального, пор.: *І кожна вода, сиріч людина, вважає себе образом та подобою Бога* (К. Москалець); — *Пані Ірино, ви знали Лео Дана, сиріч Леоніда Дуніна, ще з війни?* (Н. Тисовська) тощо.

До сполучників, що в перші двоє десятиріч ХХІ ст. ще більше розширили сфери свого функціонування, належать *аби*, *щоби*, *оскільки*, *адже*, *та, що... то*. Зокрема, наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. «кардинально змінив свій стилістичний статус» [5: 129] сполучник *аби*. Якщо в 60-х — 70-х роках ХХ ст. констатували, що сполучник *аби* був властивий «більше народній, ніж літературній мові» [15: 70], його здебільшого кваліфікували як локальний [8: 134] чи розмовний [26: 522; 11: 69] засіб, то починаючи з 90-х років ХХ ст., як слушно зауважує М.М. Косарева, він активно функціонує практично в усіх стилях української літературної мови — науковому, публіцистичному, художньому, конфесійному, а подекуди й в офіційно-діловому [12: 65], причому в ролі виразника багатьох семантико-синтаксичних відношень і передусім як функціональний еквівалент цільового сполучника *щоб*. Цю ж тенденцію спостерігаємо і в другому десятиріччі ХХІ ст., пор.: *Аби забезпечити пересування колеса, до нього слід прикладати штовхальну силу* (П. Гашук, М. Сичевський); *Що варто зробити вчора, аби прокинутися в гарному настрої* (телеканал «1 + 1», 29.11.2016); *Аби грип не прилип: кілька правил профілактики вірусних недуг для офісних працівників* (газета «Україна молода», 22.11.2016); *Пізніше Комітет рекомендував розширити сферу застосування деяких положень, аби забезпечити захист осіб, які були заарештовані чи ув'язнені без пред'явлення звинувачення* (Кримінальне законодавство) та ін. І. Завальнюк наголошує, що активність використання сполучника *аби* як синоніма до сполучника *щоб* в українській пресі початку ХХІ ст. «досягла свого

апогею», а особливо в «інформаційних газетних жанрах — дописах, інформативних повідомленнях, хроніках, репортажах» [9: 278].

Широке проникнення цільового сполучника *аби* в усі функціонально-стильові сфери сучасної української літературної мови дає підстави мовознавцям зробити висновок про набуття ним «статусу стилістично нейтрального, загальноновживаного сполучника» [5: 130], хоч і до сьогодні дехто з авторів [6: 30] заперечує проти надмірної «популярності» сполучника *аби*, який уживають у складнопідрядних реченнях замість *щоб*, і вважає, що це сталося під впливом західноукраїнського мовлення, куди *аби* потрапило з польської мови, тому кваліфікує таку заміну помилкою, оскільки для української мови характерне вживання лише частки *аби* [19: 385, 388]. Проте, звертає увагу К.Г. Городенська, «О. О. Потебня, а за ним й інші мовознавці відкинули тлумачення *аби* зі значенням *щоб* як полонізму, бо його знала і стара українська мова» [5: 130].

Нині також помітні зміни у використанні цільового сполучника *щоби*, який в українській літературній мові середини ХХ ст. траплявся «лише зрідка» [14: 283], тому що перебував «поза літературною нормою» як штучний книжний або діалектний [28: 190], звичайний для «західноукраїнської живої мови» [18: 305; 14: 283]. І. Огієнко вважав, що цей архаїчний сполучний засіб походить «із давнього *чтобы*», яке «віддавна скоротилось у нашій живій східноукраїнській мові на *щоб*, і тільки в цій скороченій формі знає його й мова літературна» [18: 304–305].

Актуалізацію сполучника *щоби* в новітній період спостерігаємо в різних функціональних стилях, причому в українській газетній мові початку ХХІ ст., за висновками І.Я. Завальнюк, сполучник *щоби* істотно переважає над його інваріантом — сполучником *щоб*, надаючи «сучасному газетному простору відтінок пафосу», забезпечуючи «мовну розкутість, потребу евфонічного урізноманітнення викладу» [9: 279–280], пор.: ...з ранку до ночі молюся, *щоби* Господь відвів біду (Люко Дашвар); *Більшість людей ходить до театру, щоби відпочити* (журнал «Український тиждень», 30.12.2010); *Ці прегарно ілюстровані казки добре читати на ніч дітям, щоби їм наснилися різдвяні дива* (газета «Галичина», 05.01.2016); ...соціальна держава — це держава, яка надає підтримку незахищеним верствам населення..., *щоби забезпечити кожній людині гідне існування* (В. Кравченко); *Однак перші великі фольклористичні теорії виникли не в Україні, і непомітно навіть, щоби перші наші дослідники народної творчості ставили перед собою такі завдання* (С. Росовецький) і т. ін. Проте не всі мовознавці схвалювали доцільність використання сполучника *щоби*. Зокрема, на думку І.І. Огієнка, цей сполучний засіб поширився в українській мові під впливом російської. Він закликав завжди вживати «тільки свого *щоб*, а не зросійська *щоби*» [18: 305].

У сучасній мовній практиці спостерігаємо дедалі активніше залучення до різностильового вжитку також причинових сполучників *оскільки* та *адже*, за якими традиційно закріпився статус книжних сполучних засобів, співвідносних з науковим та офіційно-діловим стилями [7: 225; 9: 256–258; 12: 44–47]. Сьогодні їх уживають не лише в науковому та

офіційно-діловому стилях, а й у публіцистичному та художньому, пор.: *Оскільки* ж сьогодні ще й Всесвітній День боротьби зі СНІДом, у Києві відбувся масовий «Забіг заради життя» (Л. Костенко); *Батьки* викликали патрульних о 4-й ночі, *оскільки* зникла 16-річна донька (газета «20 хвилин», 10.01.2017); В Естонії відпустили замовника вбивства, *оскільки* докази зібрав поліцейський без громадянства (телеканал «1 + 1», 07.01.2013); Знайоме місце... Проте це не важить, *адже* на перехресті стоїть людина... Навколішки (М. Соколян); Зрозуміло, що в порту потрібна морська адміністрація, *адже* вона стежить за безпекою (газета «Дзеркало тижня», 11–31.07.2009); Нові тролейбуси в кредит — не на часі, *адже* їх нема кому ремонтувати (телеканал «Чернівецький промінь», 30.12.2016) та ін. Широке використання зазначених сполучників у різних функціонально-стильових сферах дало підстави деяким сучасним мовознавцям кваліфікувати, зокрема, сполучник *оскільки* як «стилістично недиференційований» [7: 225].

З 90-х рр. XX ст., як слушно зауважують К.Г. Городенська і Г.С. Весельська, ще більше розширилася сфера синтаксичного і стилістичного використання єднального сполучника *та* [5: 121–122; 1: 55–58]. Ф.П. Медведєв наголошував, що вживання сполучника *та*, який походить із старого *та*, становить одну зі специфічних особливостей української мови [15: 25]. За характером основної функції, зауважує мовознавець, він належить до єднальних сполучників і з цим значенням широко вживаний у найдавніших пам'ятках і народних історичних піснях, думах [Там само]. Проте в традиційному мовознавстві усталилася думка, що єднальний сполучник *і* (*й*) спеціалізується на вираженні ширшої семантики, ніж *та*, бо він поєднує однорідні члени в простому реченні і предикативні частини складного речення, тоді як *та* — переважно однорідні члени в межах простого речення, через що єднальні сполучники *і* (*й*), *та* не завжди «можуть заступати один одного» [21: 224; 15: 26]. До того ж, зазначає К.Г. Городенська, сполучник *та* раніше здебільшого вживали у функції приєднувального і ще рідше — як «стильовий еквівалент протиставного сполучника *але*» [5: 121]. За сферами використання сполучники *і* (*й*), *та* також уважали нетотожними: *і* (*й*) як ширший за значенням рекомендували до вжитку в усіх стилях, а функціонування *та*, вужчого за значенням, обмежували здебільшого розмовним стилем і мовою українського фольклору [14: 156; 15: 122].

У перші дві десятиріч XXI ст., найімовірніше через намагання авторів надати сполучниковій системі української мови самобутнього характеру й активізувати у використанні органічніший для української мови сполучник *та*, констатуємо його широке функціонування в «українській науковій мові, у мові української публіцистики та в діловій мові, тобто в тих стильових сферах, де він донедавна був обмежений» [3: 8], пор.: Активними посилювачами якісних, кількісних *та* оцінних сем виявилися загальнооцінні прикметники *та* прикметники-інтенсиви (Н. Бойко); Зелені Свята знаменували завершення весняного *та* початок літнього календарного циклу (Т. Вільчинська); Сімейний кодекс України регулює сімейні

особисті немайнові **та** майнові відносини між подружжям, між батьками **та** дітьми, усиновлювачами **та** усиновленими, між матір'ю **та** батьком дитини щодо її виховання, розвитку **та** утримання (Сімейний кодекс України); Пізніше свої гарантії безпеки надали Києву Франція **та** Китай (газета «Дзеркало тижня», 04.12.2009) тощо.

До сьогодні остаточно не розв'язане питання стилістичної кваліфікації парних підрядних сполучників відповідності *чим... тим, що... то*, останній із яких нині активізувався в уживанні. Як слушно зауважує К.Г. Городенська, українські дослідники не однотайні у визначенні функціональних сфер цих сполучників [5: 132]. Одні мовознавці вважають, що єдиним засобом поєднання предикативних частин у складнопідрядних реченнях відповідності є парний сполучник *що... то* [2: 329], а парний сполучник *чим... тим* характерніший для синтаксису сучасної російської мови [18: 306; 19: 384–385]. Інші дослідники вможливають уживання обох сполучників, надаючи статусу основного парному сполучникові *що... то* [21: 231; 9: 286; 29: 223] або *чим... тим* [15: 83]. Граматисти Інституту української мови НАН України, наголошує К.Г. Городенська, щоб «повернути цьому типові складнопідрядних речень звичніше національне сполучникове оформлення», рекомендували раніше і далі наполягають на переважному вживанні в конструкціях відповідності парного сполучника *що... то* [5: 132].

Попри те що цей сполучник, на думку багатьох мовознавців, власний фольклорній мові (пор.: **Що** більший степ, **то** вільніший вітер (Укр. прислів'я); **Що** швидше зловиш вовка, **то** менше зла завдасть (Укр. прислів'я), сьогодні спостерігаємо його значно активніше використання в публіцистиці, наукових тестах, зокрема в мовознавчих дослідженнях: **Що** довше метро будують, **то** дорожче воно коштує (газета «Голос України», 06.04.2006); **Що** вища культура народу, духовна і матеріальна, **то** вища й міцніша позиція його мови (О. Ткаченко); ...**що** елементарніша за будовою реченнєва одиниця, **то** вужчою виявляється дериваційна реченнєва парадигма (І. Вихованець); **Що** тривкіші ці традиції, **то** стійкіша літературна норма (С. Єрмоленко) та ін. Проте, за висновками І.Я. Завальнюк, «парний сполучник *чим... тим* також не втрачає своїх позицій і поки що використовується широко» [9: 286].

Отже, актуалізація сполучників — одна з потужних тенденцій розвитку й оновлення сполучникового складу української літературної мови початку ХХІ ст. Вона відбувається у двох напрямках: 1) реактуалізація сполучників — повернення після тривалої перерви з пасивного фонду української мови сполучників *ба навіть, буцім, буцімто, одначе, позаяк, себто, цебто, сиріч*, що становлять морфолого-синтаксичну специфіку української мови й були обмежені в уживанні за радянського часу; 2) активізація використання в різних функціонально-стильових сферах сполучників *аби, щоби, оскільки, адже, та, що... то* у зв'язку з прагненням мовців оновити та врізноманітнити традиційні виражальні засоби.

Основними причинами актуалізаційних процесів у системі сполучників є потреба відновити питомі, органічні основи української літературної

мови, намагання надати засобам синтаксичного зв'язку національної са-мобутності, бажання відмежуватися від чужомовних впливів і загальна тенденція до оновлення, відсвіження, урізноманітнення узвичаєних набо-рів сполучних засобів, хоч не завжди можна точно встановити, що саме вплинуло на активізацію певного сполучника в мовній практиці — унор-мувальна функція чи мовний смак автора.

Усі актуалізовані сполучники засвідчують розширення функціональ-но-стильових сфер уживання: якщо за радянського періоду їх викорис-товували переважно в мові художньої літератури, то на початку ХХІ ст. сполучниками *буцім, буцімто, сиріч*, окрім художнього стилю, активно послуговуються також у публіцистиці (передусім ЗМІ), сполучниками *одначе, позаяк, себто, цебто, щоби, що... то* — у публіцистичних та науко-вих текстах, сполучники *аби, та* без будь-яких обмежень функціонують у всіх стилях сучасної української літературної мови, а сполучники *оскільки* та *адже*, навпаки, з наукового та офіційно-ділового стилів проникають у публіцистику та в художні тексти. Сполучники *ба навіть, буцім, буцімто, одначе, сиріч, щоби*, навіть розширивши сфери свого функціонування, зберігають ознаки стилістично маркованих одиниць, тоді як сполучники *аби, оскільки, та* набули статусу стилістично нейтральних засобів зв'язку, а сполучники *позаяк, себто, цебто, адже* та *що... то* виявляють тенден-цію до перетворення на сполучники міжстильового характеру.

1. *Весельська Г.С.* Нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця ХХ — початку ХХІ ст. : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Весельська Га-лина Станіславівна. — Житомир, 2012. — 199 с.
2. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1993. — 368 с.
3. *Городенська К.* Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / Катери-на Городенська // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. — К. : КНЕУ, 2005. — Вип. VI. — С. 7–13.
4. *Городенська К.* Граматичний словник української мови: Сполучники / Катерина Горо-денська. — Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. — 340 с.
5. *Городенська К.Г.* Сполучники української літературної мови / К.Г. Городенська. — К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 208 с.
6. Довідник з культури мови / [С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, Н.М. Сологуб та ін. ; за ред. С.Я. Єрмоленко]. — К. : Вища шк., 2005. — 399 с.
7. *Дубовик Л.І.* Формальні засоби реалізації категорії причини / Л.І. Дубовик // Науко-вий вісник Херсонського державного університету. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. — Вип. 2. — С. 224 — 234.
8. *Жовтобрюх М.А.* Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — ХХ ст.) / М.А. Жов-тобрюх. — К. : Наук. думка, 1970. — 303 с.
9. *Завальнюк І.Я.* Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти / І.Я. Завальнюк. — Вінниця : Нова Книга, 2009. — 400 с.
10. *Ізюмов О.* Українсько-російський словник / Овсій Ізюмов. — Харків — К. : ДВУ, 1930. — 980 с.
11. *Квашук А.Г.* Синтаксис складного речення / А.Г. Квашук. — К. : Рад. школа, 1986. — 109 с.
12. *Косарева М.М.* Динамічні процеси в системі сполучників сучасної української літера-турної мови : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Косарева Мирослава Миколаїв-на. — К., 2012. — 240 с.

13. Косарева М.М. Динамічні процеси в системі сполучників сучасної української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М.М. Косарева. — К., 2013. — 20 с.
14. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л.А. Булаховського]. — К. : Рад. школа, 1951. — Т.ІІ. Синтаксис. — 408 с.
15. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові : Короткий нарис / Ф.П. Медведєв. — Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1962. — 90 с.
16. Ніковський А. Словник українсько-російський / Андрій Ніковський. — К. : Книгоспілка, б.р. — 864 с.
17. Огієнко І. Український стилістичний словник / Іван Огієнко. — 2-е вид. — Вінніпег : Т-во «Волинь», 1978. — 498 с.
18. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (митрополит Іларіон); [упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик]. — К. : Наша культура і наука, 2010. — 436 с.
19. Островський В.І. А українською кажуть так... / В.І. Островський, Г.Ф. Островська. — Одеса : Астропринт, 2008. — 400 с.
20. Пилинський М.М. «Чи слово є таке вкраїнське — *позаяк*?» (До історії слова «*позаяк*» в українській мові) / М.М. Пилинський // Літературна Україна. — 1983. — 1 грудня. — С. 8.
21. Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. — Х.; К., 1931. — 367 с.
22. Словник української мови: в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980. — Т. І—ХІ.
23. Словник української мови: у 20 т. — К. : Наук. думка, 2010. — Т. 1. — 911 с.
24. Словник української мови / [кер. В.В. Німчук та ін. ; відп. ред. В.В. Жайворонок]. — К. : ВЦ «Просвіта», 2012. — 1320 с.
25. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття: (на матеріалі засобів масової інформації) / О.А. Стишов. — 2-ге вид., переробл. — К. : Пугач, 2005. — 388 с.
26. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1969. — 584 с.
27. Тараненко О.О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) : монографія / О.О. Тараненко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. — 248 с.
28. Тимошенко П.Д. Питання нормалізації синтаксису української літературної мови в радянську епоху / П.Д. Тимошенко // Синтаксична будова української мови. — К. : Наук. думка, 1968. — С. 182—191.
29. Христіанінова Р.О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові / Р.О. Христіанінова. — К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 368 с.

Статтю отримано 02.02.2017

Larysa Kolibaba

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

CONJUNCTIONS ACTUALIZATION IN UKRAINIAN IN THE TEXTS OF DIFFERENT FUNCTIONAL STYLES

Actualization of conjunctions is one of powerful tendencies of progress and updating of the system of conjunctions of Ukrainian literary language of the beginning of XXI century. It takes place in two directions: 1) reactualization of conjunctions — a return after the long interval from the passive fund of Ukrainian conjunctions *ба навіть, буцім, буцімто, одначе, позаяк, себто, цебто, сиріч*, that present the morphology-syntactic specific of Ukrainian and were limited in usage at soviet time; 2) activation of the use in the different functionally-stylistic spheres conjunctions *аби, щоби, оскільки, адже, та, що... то* in connection with aspiration of speaking to renew and diversify traditional expressive means.

All actualizational conjunctions certify expansion of their functionally-stylistic spheres of the usage: if at a soviet period they were used mainly in the language of fiction, then at the be-

ginning of XXI of century conjunctions *буцім, буцімто, сиріч*, except artistic style, actively use also in a journalism (foremost in Media), conjunctions *одначе, позаяк, себто, цебто, щоби, що... то* — in publicist and a scientific texts, conjunctions *аби, та* without any limitations function in all styles of the modern Ukrainian literary language, and conjunctions *оскільки* and *адже*, opposite, from scientific and officially-business styles get to the publicist and in artistic texts. Conjunctions *ба навіть, буцім, буцімто, одначе, сиріч, щоби*, even extending the spheres of functioning, keep features of stylistically marking units, while conjunctions *аби, оскільки, та* acquired status stylistically neutral means of relation, and conjunctions *позаяк, себто, цебто, адже* and *що... то* manifest a tendency to transformation on conjunctions of interstylistic character.

Keywords: *actualization, activation, conjunctions, publicistic style, scientific style, artistic style.*

Мовна мозаїка

БЕЗВІЗОВИЙ РЕЖИМ – «БЕЗВІЗ» – БЕЗВІЗ

Рішення про скасування віз для громадян України відкрило шлях до останнього етапу схвалення безвізового режиму — остаточного затвердження законодавчої ініціативи Радою ЄС, яке заплановане на 11 травня 2017 року. Поки українці очікують на затвердження та застосування безвізового режиму, у засобах масової комунікації широко вживають утворений на основі цього словосполучення іменник *безвіз*, який спочатку писали в лапках, очевидно, через його незвичність для українського літературного вжитку, пор.: *Експерт пояснив, чому Грузія отримала «безвіз» раніше, ніж Україна* («24 канал», 05.02.2017); *Раніше повідомлялося, що в Європарламенті прогнозують «безвіз» для України у травні 2017 року* (Громадське телебачення, 10.02.2017). Тепер уже не беруть у лапки це слово, пор.: *За крок до безвізу* (Україна молода, 28 — 29.04.2017); *Держприкордонслужба готова до запровадження безвізу з ЄС* (День, 20.04.2017). Проте варто пам'ятати, що в офіційно-діловій сфері потрібно вживати тільки термінологічне словосполучення *безвізовий режим*, а в неофіційній — його можна замінювати розмовним однослівним відповідником *безвіз* і писати без лапок.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'38

Галина Сюта

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПОЕТИКА І ПРАГМАТИКА ШЕВЧЕНКОВИХ ЦИТАТ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Висвітлено проблему реінтерпретації цитат, засвоєних українською мовно-літературною практикою із поетичних текстів Тараса Шевченка. Продемонстровано, що це активні змістотвірні й оцінні одиниці, носії лінгвокультурної інформації. Простежено їхню лінгвокогнітивну специфіку й контекстну прагматику. Акцентовано, що Шевченкові висловлення мають додаткову, порівняно з іншими, функцію ментальної консолідації української поетичної і — ширше — літературної мови.

Ключові слова: Шевченкова цитата, когнітивні параметри цитат, структурні параметри цитат, тематичні групи цитат, аксіологічна змінність цитат.

Сьогоденний підсумок майже півторастолітнього досвіду осмислення мовної постаті Т.Г. Шевченка в контексті становлення української мови, літератури, культури — це розгалужена система теоретичних концепцій і практичних методик вивчення поетичних, прозових, епістолярних текстів письменника. Вони відбивають не тільки рівень розвитку філологічної науки, специфіку актуальних для того чи того часу інтелектуальних та соціокультурних запитів, а й ступінь свідомісного «доростання» суспільства до сприймання і розуміння Шевченкових творів, що можливе «лише за національного підходу до національного генія» [7: 31]. Природно, що з плином часу й синхронно з розвитком соціуму ці концепції, а також підпорядковані їм методи аналізу, термінологічний апарат осучаснюються. Зокрема, це стосується базових для лінгвістики положень *мова Шевченка — це мова українського народу; Шевченко — творець нової української літературної мови*. Як слушно стверджує С.Я. Єрмоленко, вони сьогодні «потребують уточнення,

© Г.М. СЮТА, 2017

аргументації в контексті сучасної наукової парадигми, чи, точніше, наукових парадигм, які змінюються залежно від актуалізованих дефініцій мови» [5: 4].

Напрямною для розвитку стилістичного сегмента сучасного лінгвошевченкознавства є думка С.Я. Єрмоленко про те, що продуктивний у другій половині ХХ ст. структурно-мовний підхід до опису одиниць і явищ Шевченкової мови (наприклад, версифікаційних моделей, лексики та фразеології, граматичної структури висловлень тощо) у ХХІ ст. «може лише частково задовольняти попит на зацікавлення проблемою «мова Шевченка» [5: 4]. Оновлена, відповідна часові й рівневі національно-мовної свідомості інтерпретація Шевченкових текстів, доосмислення їхньої лінгвоментальної природи, лінгвоестетичної сутності передбачає застосування принципово нових методик, що максимально орієнтовані на пізнання лінгвософії, націософії творів Кобзаря, їхньої понадчасовості, відкритості для різних поколінь українців. У зв'язку з цим вияскравлюється евристична цінність спостережень щодо життя Шевченкових цитат як одиниць *живої, актуальної комунікації*.

Уживання й реінтерпретація відомих, афоризованих, і менш відомих Шевченкових висловлень у різних функціональних сферах української мови — проблема багатовимірна. Найзагальніше ці виміри можуть бути окреслені так: *лінгвокогнітивний, структурний, ідейно-тематичний та аксіологічний*.

Лінгвокогнітивна (когнітивно-текстова) інтерпретація Шевченкових цитат — порівняно новий сегмент лінгвошевченкознавства, який, однак, дуже чітко корелює з висновком В.С. Ващенка про афористичність як загальну властивість мови Кобзаря [2: 213]. Осучаснений формат цього твердження постулює апріорну здатність Шевченкових текстів до згортання, метонімізації у лаконічні текстові структури — цитати. З часом найбільш вдалі з них закріплюються у мовній практиці соціуму чи окремих особистостей, стають звичними і змістово самодостатніми репрезентантами усього прецедентного тексту чи певного його фрагменту. В такому статусі вони входять у системні мовні відношення, поступово напрошують традицію вживання.

Хрестоматійні зразки того, як «афористична організація» Шевченкового тексту (В.С. Ващенко) детермінує його «цитатність», — остання строфа поезії «Заповіт» (*І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій не забудьте пом'янути незлим, тихим словом*) та фрагмент вірша «Подражаніє 11 Псалму» *Возвеличу / Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово*.

У процесі мовного побутування згадана строфа «Заповіту» фрагментується на два основні змістово-структурні інваріанти: *в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій* та *[пом'янути] незлим, тихим словом*. Перший універсалізувався насамперед як ідеологема, що в різні періоди розвитку української поезії мала докорінно інші оцінні змісти (детально про це див. п. **Аксіологічний вимір Шевченкової цитати**).

Двовірш не забудьте пом'янути / незлим тихим словом у сучасній мовній практиці здебільшого вживається у редукованому форматі незлим тихим словом, іноді з дієслівним компонентом пом'янути / згадати: *І сад посаджено, і сонце встало, / І грає далеч генієм людським; / І хочу, щоб Тодоса ви згадали / За мною словом тихим і незлим* (М. Рильський); *Стояла черга київська, двомовна. / Ніхто не ліз до неї з плєбісцитом. / Стояли за останнім дефіцитом, / за тим однісіньким / «незлим і тихим словом», / якого світ пройдеши і не знайдеш* (І. Жиленко); *Лиш чом забулися слова, незлі і тихі?* / Пани за владу — в мужиків чуби тріщать. / Дев'яте березня: ні спокою, ні втіхи. / Чи розгубили ми вже Божу благодать? (О. Дзюба); *Хай ваша малеча, бавлячись після війни під цими зеленими деревами, спом'яне і нас незлим тихим словом* (О. Гончар). Пор. у мові публіцистики: *В сім'ї вольній, новій поминаємо сьогодні Тараса незлим, тихим словом. Та не тільки незлим і тихим, а найкращими, найласкавішими словами* (П. Тичина, Вступне слово на Шевченківському пленумі 4 травня 1939 р.).

Фразовий контур згаданого вище фрагмента поезії «Подражаніє 11 Псалму» розщеплюється на дві відомі цитати — *возвеличу малих отих рабів німих та я на сторожі коло їх поставлю слово*. Їх активне відтворення у нових контекстах засвідчує найширший спектр авторського трактування і трансформацій. Пор.: *А давнє слово на сторожі, / Напівзабуте слово те, / Як пишне дерево, зростає / У дні співучі і погожі* (П. Филипович); *Впливай же, слово, плавом корабля! / Виступай степами, омивайсь вітрами, / Потрясайся бурями, громом проридай, / Дужою сторожею владно стань над нами / І не дай замовкнути, згинуті не дай!* (М. Бажан); *сади зростив би людям не в закові / І серце, повне ласки і любові, / Поставив на сторожі біля них* (А. Малишко); *А де ж те слово, що його Тарас / коло людей поставив на сторожі?!* (Л. Костенко); *Те слово стало на сторожі / Рабів — не кривдників своїх* (І. Гнатюк); *Для людського щастя слово дав в сторожу* (А. Малишко); *воля не моя — твоя, мій Боже: / Знать треба, щоби хтось таке робив. / Уже не — як там? — Слово на сторожі, / А на сторожі Слова — від рабів* (О. Забужко); *Я на сторожі коло тебе / Поставлю атом і добро* (М. Вінграновський); *Я на сторожі коло них нічо' не ставлю* (Н. Федорак); *І на сторожі порожнеч червоні ріки / Возвеличу хіба що меч, та й то навіки* (Н. Федорак).

Інтенсивне згущення, семантико-синтаксичне згортання рядка *возвеличу малих отих рабів німих* зумовлює його редуцію до епітетної словосполучки *отих рабів німих*. Прикметно, що при відтворенні у нових контекстах вона послідовно збережена у первинній граматичній формі: *Бодай принаймні відсвітом косим / Упало б щастячко на сліпоту і неміч / Отих рабів німих* (М. Вінграновський); *Зачатих голодом і страхом, / отих малих рабів німих, / сповитих у криваві стяги, / в брехню немилосердних книг, / чужою хрещених війною, / та ще — до всіх глобальних лих — / печаттю атома страшною / відмічених — помилуй їх!* (І. Жиленко); *Адже умів лиш він один / Рабів німих так захищати* (Д. Білоус).

Структурні параметри Шевченкової цитати. Вивчення структурних параметрів Шевченкових висловлень, реактуалізованих у мові української

поезії ХХ ст., передбачає простеження формату їх відтворення (графічно виділені / не виділені), прагматичне оцінювання позиції текстового відтворення (епітекстова / власне текстова), з'ясування ступеня збереження / трансформованості прецедентної лексико-семантичної та граматичної структури (цитати точні / неточні), а також системний аналіз способів і засобів текстової атрибуції. Найвиразнішу евристичну цінність для пізнання поезики й прагматики Шевченкових висловлень має їх характеристика за параметрами точності відтворення та контекстної атрибутованості.

У сучасних українських поетичних текстах спостережено і *точні* (дослівні), й *неточні* (трансформовані, редуковані, розбудовані), а також *семантичні* (ремінісценції, алюзії) цитати із віршів Т. Шевченка.

Особливий стилістичний статус мають точні графічно виділені й не виділені цитати, які у нових контекстах здебільшого є засобом *ідентифікації*, актуалізованим *маркером Шевченкової мови*. Передусім це висловлення, що стали афористичними, але у суспільній мовно-культурній свідомості зберігають зв'язок з іменем і творчістю Кобзаря. Такі цитатні вживання показові для поезій-присвят, віршів, написаних до роковин поета, творів некрологічного типу тощо. Пор.: *Хай же промінь твоїх думок / Поміж нами сяє. / «Огню іскра великого» / Повік не згасає* (Леся Українка, «На роковини...»); *У досвітніх загравах — степа / З дужим хрустом випростали крижі. / А ось поруч — усміх, ласка, мати / І садок вишневий коло хати*. (Є. Маланюк, «Шевченко»); *Ожили степи, озера, / Зажили щасливо люди: / Скрізь колгоспи-мільйонери, / Трактори, комбайни всюди* (І. Нехода, «Встань, Тарасе, подивися»).

Упізнавані Шевченкові формули становлять основу лінгвокультурного досвіду української мовної особистості. Водночас одиницями художньої мови є також менш відомі, а тому складніші для сприймання надслівні єдності. Найперше, що полегшує їх впізнання у тексті, — графічне виділення — лапки, курсив, розрядка, капіталізація тощо. Пор.: *Безсонна засміється підсвідомість / І нагадає той Закон Огня, / Що про нього заповідав Відомий: «— А коли ні, то проклинать / і світ запалити»* (Є. Маланюк); *Керуй на озеро спокою / Свої шукання молоді; / Все, що зосталось за тобою, — / Лиш слід весельця на воді. / **М и н а ю т ь д н і, м и н а є л і т о**, — / А нащо нам тужить за ним? / Прозору шклянку вщерть наливо / Вином, червоним і хмільним!* (М. Рильський).

Також автори комбінують різнорівневі (графічні, лексико-синтаксичні та ін.) способи й засоби атрибуції Шевченкової цитати. Наприклад, синхронно з графічним виділенням вживають назву прецедентного тексту («Заповіт», «Зоре моя вечірняя...»), збірки «Кобзар» — як прямі чи опосередковані вказівки на джерело цитування. Такі когнітивні «підказки» можуть бути вжиті безпосередньо у метатексті або винесені в епітекст (заголовок, епіграф, примітка тощо). Пор.: *На столику лежав «Кобзар», розкритий, / Де саме «шелестить пожовкле листя» / (і справді, сторінки були **пожовклі** / Й притиснуті футляром від пенсне, / Вони — під легіт — злегка **шелестіли**)* (Є. Маланюк); *я стою при цьому світлі, / Не можу*

істини збагнуть: / Та ж він просив у «Заповіті» / Незлим і тихим пом'януть (Г. Чубач); І світ — ідилія сама. / І люди — стовпище моголів / З кокардами, а **серцем голі**: / Кричать, а мова в них німа (І. Світличний; епіграф ми **серцем голі догола**). Із погляду психології сприймання такі графічно виділені точні (чи мінімально трансформовані) цитати з додатковою вказівкою на джерело або / і автора — ідеальний стилістичний формат для впізнання й адекватного прочитання і цитати, й метатексту загалом.

Серед лексико-синтаксичних засобів акцентування уваги на природі Шевченкової цитати як «чужого слова» виокремлюємо увідні формули, що містять прямі персоніфікаційні (ім'я, прізвище) або семантично прозорі, легко прочитувані парафрастично-метафоричні вказівки на автора — як казав Тарас, **оспівав Тарас**, **мовляв Шевченко**, **писав Шевченко**, **Шевченко прорікав**, **Шевченко провіщав**, **заповідав Відомий**, **напророкував пророк** та ін. Пор.: **Дзижчали бджоли**, **збільшуючи тишу**, / **І креслили зигзаги ластівки** / У синім небі — **голубім аж чорнім**, / **Мовляв Шевченко** (М. Рильський); **Я, може, не зумів сказати**, / **Який в нас син**, **яка в нас мати**, / **Що їх Шевченко прорікав** / **Неперевершними словами...** (М. Рильський); **Безтрепетні і мудрі руки** / **На струни Всесвіту поклав** / **Апостол правди і науки**, / **Що наш Шевченко провіщав!** (М. Рильський); **Пробачте деяку нервозність**, / **Несконструйованість думок**, — / **Пишу по роках сліз і крові**, / **Що напророкував пророк**: / **Присплять, лукаві, і в огні / її, окрадену збудять!** — / **Прогаляли великі дні** / **Скалічені й маленькі люди**, / **Заслинили в ганьбу і бруд** / **Велику віру** — **й на руїнах** / **Отарою мандрує люд**, / **Що мав зродити Україну** (Є. Маланюк). При належному культурному досвіді читача точне відтворення, посилене текстовою чи епітекстовою атрибуцією, сприяє миттєвій упізнаваності й максимальній прочитуваності Шевченкової цитати у новому тексті.

Неточно відтворені Шевченкові висловлення в сучасній поезії структурно багатоманітні. Враховуючи спосіб і ступінь модифікації, розрізняємо цитати *трансформовані*, *редуковані* та *розбудовані*.

Трансформація, зміна лексичного наповнення та / або граматичного ладу розгерметизовує цитату для семантико-оцінного оновлення, а відтак відкриває практично безмежний простір для мовно-літературних контекстів її уживання. Фіксуючи на лексико-граматичному рівні ментальний акт «відкривання нового у старому», авторська перебудова цитати хоч і дистанціює її від прецедентного джерела, однак не нівелює зв'язку з ним: висловлення залишається впізнаваним. Водночас навіть мінімальна трансформація сигналізує про те, що зафіксований у цитаті мовотворчий процес чи мовно-естетичне явище зазнали перегляду, осучаснення.

Показовими щодо лексичної трансформації Шевченкових висловлень є насамперед епітетні зміни їхнього первинного складу — і субституції, й введення нових (зазвичай оцінних) означень. Такі зміни передусім пов'язані зі зміщенням соціокультурної й оцінної проекції цитати у новому тексті. Наприклад, у поезії «Вікові зелені кручі» А. Малишко замінив знаковий для прецедентного образу *зоре моя вечірняя* епітет на антонімічне означення *світанкова*: *І живуть глибини слова / Думою одною, / Зоре ж*

моя світанкова, / Палай наді мною! Це, однак, не зруйнувало впізнаваності класичної цитати, оскільки її сприйняття цілісність у новому тексті істотно підтримує збережена канонічна форма звертання.

Так само не перешкоджають упізнанню Шевченкового слова такі версифікаційні й семантико-граматичні перебудови, як інверсія (*Та незмірні, непокірні сили, / Київ наш здіймаючи з хреста, / Кров'ю злою волю окропили, / Як сама безсмертна правда-мста* (М. Рильський), трансформація стверджувальної форми у риторично-запитальну (*Але не скажуть автомати, — / Їх не цікавить взагалі, — / Чи буде син, чи буде мати, / Чи будуть люди на землі?!* (Д. Павличко) або зміна модальності, часу, особи, числа, відмінкової форми прецедентного образу (*Та незмірні, непокірні сили, / Київ наш здіймаючи з хреста, / Кров'ю злою волю окропили, / Як сама безсмертна правда-мста* (М. Рильський); *Впливай же, слово, плавом корабля! / Виступай степами, омивайсь вітрами, / Потрясайся бурями, громом проридай, / Дужою сторожею владно стань над нами / І не дай замовкнути, згинуту не дай!* (М. Бажан); *В яких лісах іще ви забарложені? / Що яничари ще занастять? / І мертві, і живі, і ненароджені нікого з вас довіку не простять* (Л. Костенко).

Іноді контекстна перебудова цитати є наслідком дискусійної або заперечної стратегії текстотворення, яка зумовлює трансформацію прецедентного висловлення в антитекст за рахунок додавання або вилучення заперечної частки *не*. Вияви такої лінгвоестетичної дискусії бачимо вже у поезії І. Франка: *І ти лукавила зо мною! / Ах, ангельські слова твої / Були лиш обліском брехні. / І ти лукавила зо мною! / І нетямуцому мені / Затрули серце гризотою / Ті ангельські слова твої... / І ти лукавила зо мною!* («Тріолет»). Пор. у сучасній поетичній практиці: *Я сам від себе відрікаюсь, / Бо серце сточує страма, / Сльозами злими обпікаюсь, / Караюсь, мучуся і каюсь / В провинах тих, яких нема!* (Д. Павличко); *Нехай роки все далі й далі йдуть, / В річницю Кобзареву знову й знову / Його не забуваєм пом'януть / Не тихим, а палким і вдячним словом* (В. Дворецька).

Антицитації, що опозитивно апелюють до текстів Т. Шевченка, — характерна ознака стилістики поеми «У РА НА» Ю. Тарнавського. Вони постають на семантико-естетичній суперечності, прямому чи опосередкованому протистоянні прецедентній поетичній моделі, що в кожному разі має свою художню логіку, внутрішньотекстову мотивацію. Наприклад, заперечно-інвективна трансформація одного з найвідоміших Шевченкових пейзажоописів виявляє ставлення Ю. Тарнавського до проблеми Чорнобильської катастрофи як непоправно-руйнівної для України: *качата / (не хлюпочуться між осокою) / з двома головами / подвійними очима дивляться на світ / (на північ)*. Контрастність протообразу (*хлюпочуться качаточка*) й заперечного метаобразу (*качата не хлюпочуться*) створює експресивну напруженість, що дисонує з елегійною тональністю поезії «Тече вода з-під явора». Тобто інтерпретація Ю. Тарнавського — це спроектована через творчість Кобзаря оцінка знакових подій новітньої української дійсності.

Як конструкти антитексту здебільшого актуалізовані афоризми Т. Шевченка у мовостіях поетів-авангардистів та постмодерністів, де «пафос попереднього мистецького мислення перетворюється на іронію, що розповсюджується на всі раніше сформовані цінності» [9]. Шевченкові вірші — це ядерні, ціннісні тексти етнокультури, тому вони потрапляють в епіцентр мовно-естетичної полеміки авторів «втраченого покоління» з канонами класики. Саме в контексті цієї полеміки народжуються тексти-антитези, які демонструють підкреслене семантичне і структурне відмежування від протоджерела. Пор.: *Хай сняться їм на досвітку / ворота, дьогтем мазані, / а матері хай вчать, / а півні хай мовчать* (М. Розумний). І зміст, й експресивність прецедентного висловлення (*мати хоче навчати, та соловейко не дає*) змінює перебудова фрази, внаслідок якої звичну високу естетику поетоніма *соловейко* суттєво обнижує побутовість образів *півні, ворота, дьогтем мазані*, імператив *хай мовчать*. Однак і в такому стилістичному форматі образ однореферентно апелює до мовостілю Кобзаря. Це стійка (хоч і не завжди естетично умотивована) норма цитатного вживання в українській художній практиці кінця ХХ ст.

Характеризуючи особливості постмодерного перепрочитання творів Т. Шевченка, О.О. Маленко наголошує: «вживлення будь-якої цитати у постмодерний текст майже неухильно зумовлює зміну її змістової та емоційно-оцінної рецепції. Тому образні формули Кобзаря потребують особливо коректного ставлення, а здійснювані щодо них трансформації мають заторкувати «не самі класичні образні моделі, а реалії, які стоять за ними» [9 : 399]. Показові з цього погляду тексти В. Неборака: *Що дали? Кожному — своє. / Хто вгору дивиться, хто вниз, / Хто камінь б'є, хто пиво п'є, / У кайф комусь іде стриптиз — / Мені однаково, мені / Однаково, минають дні, / Минають ночі, я на дні... / — Та не однаково мені!!!, Мені тринадцятий минав, [...] / в час незалежних рушень мас / то потопав, то виринав / на різних сценах*.

Редукація — це процес максимального згортання Шевченкової цитати до лаконічно-мінімізованого формату, в якому відбувається її семантико-оцінна конденсація. Надалі при відтворенні у нових текстах, в іншостильових чи іншожанрових комунікативних ситуаціях «відновлюється» не повна цитата, а тільки її ядро. Це може бути одиниця будь-якого стилістичного рівня: характерна опорна лексема, домінантний образ, знакова синтаксична модель тощо. Типові приклади редукованих Шевченкових цитат — *лани широкополі, реве ревучий, апостол правди, хиренна воля, на оновленій землі*.

Згущення семантики в частині фрази, яка в сучасній мовній практиці змістово замінює розгорнуту прототекстову фразову єдність (*лани широкополі і Дніпро, і кручі*), показово ілюструє епітетна словосполучка *лани широкополі*. Її виявляємо у текстах найрізноманітніших функціональних сфер: художньої (*Учитель каже: Скільки того лиха / Лягло у землю чорними костями. / Рече Дніпро й лани широкополі / Медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко); *Дужа хвиля набігає, / Корінь явору ламає. / Але*

він на те байдужий, / Не схитнеться навіть, дужий... / Бо закоханий на волі / У лани широкополі, / В канівські веселі кручі, / В хвилі горді та ревучі (А. Малишко); На Дніпро і лани ці широкополі, / на Вітчизну вранішньої пори / глянути б мені хоч би тополею / із Тарасової гори (С. Жолоб); Ах, луки над Дінцем, над Пслом, над Ворсклою! Ах, ліси! Ах, лани широкополі! Господи! Та хто ж вигадав оце все?! .. І жінчина сила розбивається об турмани над озерами, об ліси, об лани широкополі... (Остап Вишня), публіцистичної («Хай лани широкополі стануть комом вам у горлі» — кримчани передали привіт окупантам (<https://news.pn/ru/RussiaInvadedUkraine/125107>); Соняхи й лани широкополі. На Дорогожичах з'явився мальовничий підземний перехід (<http://uainfo.org/blognews/1472462581>). Як бачимо, редуковані цитати «навіть у скороченій формі здатні викликати в читача (слухача) широку гаму емоційного сприймання, розширювати семантичні зв'язки й переносити їх у новий культурно-історичний контекст» [3: 61].

Протилежний до редукції механізм «пристосування» прецедентних висловлень до нових контекстних умов — **лексико-граматична розбудова** (поширення, ускладнення). У свою чергу, найбільш традиційний спосіб розбудови — нарощення оцінними епітетами: *Чи ж земляки вони — оті, / що мову материнську ганяють, — / славетних прадідів пусті / продажні правнуки погані?* (Г. Бевз). Продемонстрована інтенсифікація відомої Шевченкової інвективи оцінними епітетами *пусті, продажні* — це вияв аксіологічної еволюції сприймання й осмислення класичного тексту в історико-культурних умовах ХХ ст.

Ідейно-тематичні параметри Шевченкових цитат. Рефлексії над ідейно-тематичним діапазоном висловлень Т. Шевченка виявляють їх найтісніший зв'язок із проблемою «теми і мотиви».

За загальним визнанням дослідників (І.К. Білодід, Г.М. Колесник, В.С. Калашник, Л.І. Мацько), одне з найбільших тематичних об'єднань Шевченкових цитат формують висловлення соціально-політичного змісту. У них в естетично довершеній формі сформульовано моральні імперативи, заклики до дії, боротьби, єдності (*поховайте та вставайте..; вражою злою кров'ю волю окропіте; обніміться, брати мої, молю вас, благаю; борітеся — поборете..; треба миром, громадою обух сталить; добра не жди, не жди сподіваної волі*), формули оптимістичного оцінювання майбутнього України та її народу (*буде правда на землі; німим отверзуться уста; врага не буде, супостата..; буде син і буде мати..; оживуть степи, озера*). Становлячи логічно, композиційно і граматично завершені структури, вони водночас залишаються семантично й естетично відкритими для осучаснення у новітніх, часово маркованих мовно-літературних контекстах.

У ядро цитатного тезаурусу української поетичної мови ХХ ст. входять кілька Шевченкових формул з архісемою 'боротьба': *Борітеся — поборете, вам Бог помагає; доборолась Україна до самого краю; треба миром, громадою обух сталить*. Остання — одна з улюблених, кількаразово реактуалізованих у поезії М. Рильського, який дуже чутливо перейняв «ту високу загальну мовно-поетичну культуру, точність у вживанні слова, ви-

разність та емоціональну його відчутність, якими характеризується вся творчість Великого Кобзаря» [6: 139]. Пор.: *Які шляхи, які дороги, / І скільки крові й сліз кипить, — / Та царські упадуть чертоги, / І правда кривду спелить, / Коли навчиться люд убогий / **Громадою обух сталить**; В темряві неволі / Загартував думки ясні, / Щоб потрясти прадавні ґрати, / Прозріти глибочінь століть, / Щоб люд окутий закликати / **Громадою обух сталить**; Хоч би малесеньку хатину / Він мріяв мати над Дніпром, / Щоб у вечірню годину / Животворить своїм пером / Народну душу, закликати / **Громадою обух сталить**.*

Духовними координатами Шевченкового особистісно-індивідуального й поетичного світу є поняття *воля, правда*.

Із словом *воля* у національній поетичній мові закріпилися і часто репродукуються надслівні образно-сміслові єдності *не вмирає душа наша, не вмирає воля; не жди сподіваної волі; збудить хиренну волю*.

У поезії Т. Шевченка «Я не нездужаю нівроку...» традиційне для поезики романтизму поняття *воля* означене епітетами *сподівана і хиренна*, що їх об'єднує архісема 'нереалізованість' (*Добра не жди, / Не жди **сподіваної волі** — / Вона заснула: цар Микола Її приснав. / А щоб збудить / **Хиренну волю**, треба миром, / Громадою обух сталить / Та добре вигострить сокиру, / Та й заходиться вже будить*). Семантика й оцінність названих епітетів, відбиваючи особливості не тільки Шевченкової індивідуальної, а й національної мовної картини світу на її часовому зрізі ХІХ ст. (насамперед романтичної), має продовження у художньомовній практиці ХХ ст.: *І я повертатися мушу / На рідну мені Україну, / Вселивши очищену душу / В народжену щойно дитину. / Яка їй судилася доля, / Не відаю я і не знаю, / Та вірю: **сподівана воля** / Прийде до стражденного краю* (М. Луків); *Розмова наша — воскресіння мертвих, / витягування їх із небуття / на сонечко, на цю **хиренну волю**... / безсмертя — це коли ти імена / озвучуєш і корчишся від болю, / все інше — то омана і мана* (В. Базилевський).

Також центральне місце у лексико-семантичній структурі української мови та в національній лінгвокультурі належить Шевченковим висловленням із концептуально-ціннісним поняттям *правда*: *чия правда, чия кривда і чиї ми діти; буде правда на землі; світ правди засвітить; слово правди понесли; нехай же серце плаче, просить святої правди на землі; за правду пресвятую статъ; за правду статъ, за правду згинуть, встане правда, встане воля!* та багато ін. Філософський зміст умотивовує їхню потенційну афористичність і цитатну відтворюваність, продовжуваність у поетичній мові. Цю тенденцію простежуємо на прикладі оптимістичної констатації *буде правда на землі* («І тут, і всюди — скрізь погано...»). Як цитату-підтвердження, з абсолютним збереженням первинної структури, семантики й оцінності, із посиленням стверджувальною часткою *так* її реактуалізує М. Рильський: *Так, буде правда на землі, / і темний брязк заліза й злота / Заглушать вольності мечі*. Водночас кардинальне оновлення цих Шевченкових слів виявляємо у П. Тичини, який наповнює їх ідеологічно маркованим змістом «братерство й дружба»: *Ставайте влад*

за рядом ряд, нас Партія веде! / І буде правда на землі, — братерство й дружба, дружба всіх людей.

Як відомо, навіть «кульмінаційно» позитивно марковані образи не стагнуються, а можуть змінюватися, переакцентовуються залежно від соціокультурних та індивідуально-психологічних обставин творення тексту, вербалізованих тем і мотивів тощо. Показові з цього погляду Шевченкові висловлення, які демонструють обниження поняття *правда*: *правда наша п'яна спить, правдою торгують*. В українській поетичній мові ХХ ст. названих цитат не засвідчено, натомість вони органічно вписуються в парадигму оцінності сучасної публіцистики й політичної риторики: *Зміни в мисленні «низів» аж ніяк не дозволять «верхам» з цим не рахуватися. А це і є своєрідна революція! І важливо, щоб вона пройшла саме на ментальному рівні! Поки що «правда наша п'яна спить»* (<http://www.pravda.com.ua/articles/2008/11/7/3605660>). Пор. субституцію ключових для повного формату цитати лексем *кати і правда* (*кати* знущаються над нами, а *правда* наша п'яна спить), яка, втім, не дистанціює нового тексту від прецедентного висловлення: *Менти знущаються над нами, а влада наша п'яна спить* (<http://maidan.org.ua/2012/04>).

Тяжіння Т. Шевченка до мислення антитезами зумовлює актуальність образних висловлень із поняттям *неправда*. Одне з найвідоміших — рядки поезії «Доля»: *ми не лукавили з тобою. / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою*. Їх афоризація засвідчує глибину Шевченкового розуміння загальнолюдських, наднаціональних морально-етичних цінностей. Укладена у версифікаційно довершену лексико-семантичну структуру, думка універсалізується у «модерний образ сучасної художньо-мовної практики і завдяки цьому входить до активної поетичної фразеології української мови» [3: 61–62]. Пор.: *А люди / Із теплим серцем, без огуди, / Якщо заслужиш ти сама, / То понесуть тебе до бою / І скажуть чесно: / В ній нема зерна неправди за собою* (А. Малишко). *Ми чесно йшли, і за собою / Зерна неправди в нас нема! / Тож стане сміливо до бою супроти вас земля сама* (М. Рильський); *І нічого не вискубли, бо у нас нема зерна неправди за собою* (М. Стельмах, «Правда і кривда»).

Розглянуті висловлення із семантичними центрами *боротьба, воля, правда / неправда* народилися як одиниці індивідуального мовомислення Т. Шевченка, але увійшли в українську мовну свідомість як випробувані часом і колективною мовною практикою знаки національної культури.

Властивість Шевченкових цитат бути вербальними формулами певних уявлень, репрезентантами визначених асоціацій та мотивів засвідчують висловлення про *час*.

Загалом «схильність до філософствування з приводу минулості людського життя й вічності — це особливість, характерна для Шевченкової духовної істоти» [10: 138]. Тому природно, що його філософсько-поетичні формули осмислення часу з дієсловами *іти, минати, летіти* (*і день іде, і ніч іде; минають дні, минають ночі; минають дні, минає літо..;*

літа стрілою пролітають; все йде, все минає, і краю немає) стають органічними одиницями української художньомовної, публіцистичної, епістолярної, розмовно-побутової практики. Пор.: *Керуй на озеро спокою / Свої шукання молоді; / Все, що зосталось за тобою, — / Лиш слід весельця на воді. / Минають дні, минає літо, — / Але нащо тужить за ним? / Прозору шклянку щерть наливо / Вином, червоним і хмільним!* (М. Рильський); *Припухлі розтулила ти уста. / І день іде, і ніч іде, і голо* (В. Герасим'юк); *Все йде, все минає і краю не має: / Хто вчора був зверху, сьогодні спадає; / Хто вчора сміявся, сьогодні заплаче; / Хто вчора скавав, нині стогне, не скаче; / Хто вчора живий був, гниє нині в труні; / Хто вчора звався мудрим, пішов нині в дурні [...]* / *Все йде, все минає і краю не має: / Що вчора померкло, сьогодні світає; / Що вчора минуло, сьогодні надходить, / На свіжих могилах нове життя сходить* (І. Франко); — *Я тебе накупаюся! — і круть за вухо. — Я тобі покажу купання... Та — все йде, все минає. Минає й материн гнів* (М. Олійник). За визначенням С.Я. Єрмоленко, такому цитатному «розростанню» сприяють «зародки крилатості, наявні в стислій лаконічній формі» [3: 61]. Завдяки цьому висловлення природно інтегруються у численні нові контексти, осучаснюючи свій асоціативно-образний зміст.

Мовно-естетична динамічність Шевченкового слова, відкритість до структурних трансформацій та семантичного прирощення зумовлюють безмежну змістову калейдоскопність його сприймання, осмислення і реінтерпретації.

Аксіологічний вимір Шевченкової цитати. Як відомо, час змінює семантику й аксіологію цитати: навіть найбільш традиційні фрагменти Шевченкових віршів при сприйманні у нових соціокультурних, соціополітичних умовах та обставинах набувають принципово нового змісту й конотацій.

Серед найвиразніше аксіологізованих Шевченкових цитат, які при збереженні первинного лексичного наповнення й граматичної будови по-різному реінтерпретуються у мовистиях авторів, що належать до різних часових та ідеологічних зрізів української поезії, — словосполуча *сонце правди* («Єретик»), афоризовані висловлення *в сім'ї вольній, новій* («Заповіт»), *на оновленій землі* («І Архімед, і Галілей»).

Знакова для лінгвосвідомості й ідіостилю Кобзаря метафора *сонце правди* генетично пов'язана із сакральною образністю. Найімовірніше, що поет засвоїв її з Тропаря Різдва, в якому *Сонце правди* — це високохудожня вторинна номінація Ісуса Христа. У цьому вимірі розгерметизовується християнська символіка й позитивна оцінність рядків поеми «Єретик»: *Щоб усі слов'яни / Стали добрими братами, / І синами сонця правди.*

Навряд чи можливо, що П. Тичина, маючи ґрунтовну духовну освіту, не знав прецедентної семантики цієї метафори. Однак, дотримуючись ідеологічних канонів радянської поезії, він вживає її у зовсім іншому змістово-оцінному вимірі — як означення соціальної правди, справедливості:

І ось — народи хочуть жити, / І розвиватись, і творить. / Так хто ж їм смів заборонити / Про сонце правди говорить? (П. Тичина, «За мир»). У такій інтерпретації метафора хоч і зберігає первинну лексико-граматичну структуру, однак втрачає смисловий зв'язок і з текстом Тропаря, і з Шевченковим текстом, а отже, не реалізується як поетична цитата.

Семантику Шевченкового епітетного образу *оновлена земля* (*І на оновленій землі / Врага не буде, супостата...*) дослідники традиційно пов'язують із пророчою вірою в покращення, оновлення світу. Тому його використання у П. Тичини для характеристики радянської дійсності, соціалістичного суспільства можна кваліфікувати як своєрідне художньо-стилістичне маніпулювання авторитетом Шевченкового слова, некоректне його наповнення ментально чужим змістом: *Ми звільнилися по слову, що дала Радянська Влада / У Москві, у Кремлі / Жить без пана і без гада! / Славте мову цю / Чудову / На оновленій землі.*

Шевченкова формула *в сім'ї вольній, новій* кількаразово в різних семантико-стилістичних модифікаціях реактуалізована у поезії М. Рильського, і з особливою емоційною силою — у роки Великої Вітчизняної війни та у повоєнній творчості поета. Пор.: *Твій голос повний пшеничний колос, / Бо те, за що ми жили й боролись, — / Твій сон щасливий, зоря твоя / Велика, вольна, нова сім'я; Хіба умерти можна їй, / В гарячій захлинутись крові, / Коли на справедливий бій / Зовуть і дерева в діброві / Коли живе вона в міцній / Сім'ї великій, вольній, новій; Шевченка вулиця зелена / Нагадує його слова / Що зійдуться землі племена — / Сім'я велика і нова; Наше братство розбратати — / Сил таких нема ніде! / На грузинову могилу / Українка цвіт кладе, / Всю сім'ю велику й вольну / Сонце партії веде.*

Ідеологічно акцентована інтерпретація Шевченкових слів знову знає перегляду в українській поезії шістдесятників та авторів доби незалежності. Вони відновлюють первинний зміст цитати, однак по-різному моделюють загальну оцінність контекстів — і негативно (*Сім'я вже ж вольна і нова, / Та тільки мати ледь жива* (Л. Костенко), і позитивно (*В сім'ю велику, вільну, нову / До нас ввійшов ти на віки. / І споминають теплим словом / Тебе дорослі й малюки* (В. Дворецька).

Як бачимо, в різночасових ідіосистемах навіть найбільш традиційні фрагменти Шевченкових віршів набувають принципово різного семантико-аксіологічного звучання.

Наведені апеляції до мовостилію Т. Шевченка у творах авторів ХХ ст. ілюструють здатність цитати дистанціюватися від прецедентного джерела і часово, й семантично, реалізувати нові оцінні значення, які відповідають соціокультурній, соціополітичній ситуації.

Сучасні рефлексії над мовою Шевченкових віршів вияскравлюють їх ментальну відкритість для сприйняття новими поколіннями, а отже, умотивовують безперервність звертання до мовотворчості Кобзаря. Незалежно від того, в якій історичній епосі чи функціонально-стильовій сфері реактуалізовані Шевченкові цитати, вони засвідчують активну присутність кодів його поезії у мовомисленні наших сучасників.

1. Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І.К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: 36. статей. — К., 1964. — С. 3–20.
2. Ващенко В.С. Афористичність мови Шевченкових поезій / В.С. Ващенко // 36. праць 24 наук. шевченк. конф. — К., 1964. — С. 213–214.
3. Єрмоленко С.Я. Неокраєне крило Шевченкового слова / С.Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. — К. : ІУМ НАН України, 2009. — С. 60–79.
4. Єрмоленко С.Я. Сприймання Шевченкової мови як своєї / С.Я. Єрмоленко // Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. — К. : Інститут української мови НАН України, 2009. — С. 79–96.
5. Єрмоленко С.Я. Філософія Шевченкової мови / С.Я. Єрмоленко // Українська мова. — 2014. — № 2 (50).
6. Колесник Г.М. Слово Т.Г. Шевченка у поетичній творчості М.Т. Рильського // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка. 36. статей. — К., 1964. — С. 138–154.
7. Маланюк Є. Книга спостережень / Євген Маланюк. — К., 1995.
8. Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну): Монографія. / О.О. Маленко. — Х., 2010. — 486 с.
9. Мовчанок В. Час / В. Мовчанок // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка [Барабаш Ю., Боронь О. та ін.]. — К. : Наук. думка, 2008. — С. 138.

Статтю отримано 03.03.2017

Halyna Siuta

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

POETICS AND PRAGMATICS OF SHEVCHENKO'S QUOTES IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LANGUAGE

The article deals with the problem of reinterpretation of quotes which modern Ukrainian literary language and contemporary Ukrainian poetic practice adopted from Taras Shevchenko's texts.

From the point of view of methodology modern interpretation of Shevchenko's texts envisages the understanding of national philosophy and intertextual openness of his poetry. One of aspects of this problem is the studying of Shevchenko's quotes.

The heuristic value of supervisions above the using of such quotations in contemporary language practice is related to their study as active units of living Ukrainian communication in different functional spheres.

The aspects of researching of Shevchenko's quotes can be outlined as cognitive, structural, thematic and axiological.

Structural parameters of Shevchenko's quotes are: format of reinterpretation (graphically marked / not graphically marked), position in text (title, epigraph / actually text), degree of maintenance / transforming of precedent lexical-and-semantic or grammatical structure (exact quotes and inexact quotes), resources of text attribution.

Thematic range of Shevchenko's quotes closely correlates with a problem 'themes and reasons'. The most thematic groups formed expression of socio-political, mental and ethical and philosophical content.

It is shown, that Shevchenko's quotes have ability to separate from the precedent source, acquire some new connotations that are predefined by a sociocultural or sociopolitical situation.

The aim of this study is to demonstrate that Shevchenko's quotes are active constructive (from the point of text-building and content-building) units of modern Ukrainian poetic text.

The article gives a detailed analysis of lingual-and-cognitive specificity and contextual pragmatics of Shevchenko's intexts. One of the main ideas of this study is that Shevchenko's quotes has a specific function of mental consolidation of the Ukrainian poetic language.

Keywords: *Shevchenko's quote, cognitive parameters of quotes, structural format of quotes, thematic groups of quotes, axiological changeableness of quotes.*

УДК 811.161.+81'443

Юлія Романюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЛОВОЗМІННІ КЛАСИ ДІЄСЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано моделі 280 словозмінних класів українських дієслів, подані в «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна» (К., 2011). На підставі аналізу складу класів виділено ядро, периферію і перехідну зону словозмінної системи українського дієслова. Простежено динаміку поповнення класів новотворами й визначено статус оказіоналізмів у системі словозмінних класів.

Ключові слова: граматика, морфологія, словозміна, дієслово, словозмінний клас.

Словозміна дієслова незмінно перебуває у фокусі уваги дослідників української мови. Це цілком закономірно, адже словозміна не тільки забезпечує комунікацію в суспільстві, а й підтримує типологічні риси української мови як мови флективної зі сталою тенденцією до переваги в ній синтетизму над аналітизмом. Особлива увага до дієслова спричинена й його місцем у системі мови та роллю в реченні як виразника предикативної ознаки, стрижня висловлення, судження, а отже, його статусом одного з базових складників мовної діяльності спільноти разом із номінацією та оцінкою.

Наше дослідження має на меті продемонструвати такий опис словозміни сучасного українського дієслова, який дасть можливість класифікувати на його основі нові дієслова, що з'являються в художній, науковій літературі, мові мас-медіа та Інтернету, або дієслова-витвори строкатої авторської словотворчості, мовної гри. А також з'ясувати їхню відповідність чинній граматичній нормі мови, вагу в сучасній комунікації та перспективи кодифікації в корпусі української літературної мови або причини, з яких вони

© Ю.В. РОМАНЮК, 2017

залишилися поза ним. Фактичну й теоретичну основу описаної моделі української дієслівної словозміни становить системно-структурний підхід, реалізований у «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна» (далі — Словник) [12]. У цьому джерелі опрацьовано 35 331 дієслово, а модель системи української дієслівної словозміни ґрунтовано на мовному матеріалі, унормованому й кодифікованому в словниках і граматиках літературної мови. Вона відображає реальну систему словозміни в статичній, а також слугує в нашому дослідженні інструментом для аналізу динаміки словозміни, вивчення того мовного матеріалу який залишився поза нормативними словниками.

В україністиці реалізовано різні підходи до моделювання дієслівної словозміни, представники яких беруть до уваги різні ознаки форми дієслів або структурують, деталізують виразники таких ознак у слові з різним ступенем глибини.

Ми послуговуємося термінами *словозміна дієслова* або *дієслівна словозміна*, вважаючи їх загальнішими і, можливо, менш дискусійними, ніж термін *формотворення*.

У нашому дослідженні усталене визначення класу дієслова як типу співвідношення між основою інфінітива і основою теперішнього часу [4: 280] розширюємо, беручи до уваги основи: інфінітива, всіх форм теперішнього/майбутнього часу, минулого часу і наказового способу. Клас — це тип дієвідмінювання, тип парадигми дієслівної словозміни. Парадигма конкретного дієслова — це перший рівень структури словозмінної системи, а наступний, другий рівень — це саме тип парадигми, який і реалізує словозмінний клас дієслів. Третій рівень — це вже система словозміни дієслів, яка описує організацію словозмінних класів за їхніми кількісними показниками, вагою в системі мови як градаційній структурі, що має ядро, периферію та перехідну зону між ними.

В академічній граматиці «Сучасна українська літературна мова» в томі «Морфологія» 1969 р. подано дві основи дієслова як підстави їхньої класифікації за показниками словозміни — основу інфінітива та основу теперішнього часу і варіанти тематичної голосної. За цими ознаками В.М. Русанівський, який написав цей розділ, виділяє 12 словозмінних класів дієслів, зазначаючи їхню продуктивність, щоправда, без кількісних показників.

Автори «Теоретичної морфології української мови», І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська, також виділяють дві основи дієслова — основу інфінітива і теперішнього часу. Поділ на класи проводять «на основі співвідношень суфіксів основи інфінітива й основи теперішнього часу» [4: 280], проте здійснюють його дещо інакше. Дослідники виділяють не 12, а 14 класів: якщо в академічній граматиці у I дієвідміні виділено 8 класів, то в авторів «Теоретичної морфології української мови» таких класів 10. В академічній граматиці дієслова з тематичними суфіксами *-ува-*, *-ва-* об'єднано в один клас, а К.Г. Городенська, яка є автором розділу «Дієслово» в «Теоретичній морфології української мови», виділивши один

клас дієслів із суфіксом **-ува-** в основі теперішнього часу **-уї-**, **-юї-** (*купувати, малювати*), дієслова із суфіксом **-ва-** поділила на 2 класи: 1) в основі теперішнього часу яких суфікс **-ва-** приєднує **-ї-** і виступає у варіанті **-ваї-** (*кивати, взувати*) і 2) в основі теперішнього часу яких суфікс **-ва-** чергується з **-ї-** (*жувати, давати*). Проте для виділення класів взято до уваги лише деякі, а не всі особливості морфонологічних змін в основах дієслів під час відмінювання [4: 280].

Отже, розглянуті класифікації автори здійснили на основі таких ознак дієслова: набору флексій, тематичної голосної в основі та частково морфонологічних змін в основі під час дієвідмінювання.

Проблему визначення класів дієслів у своїх працях порушували М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. В.М. Русанівський виділяв 13 дієслівних класів за ознакою варіантності тематичних суфіксів. Таку саму кількість класів виділяли А.П. Грищенко та Л.І. Мацько, також за тематичною голосною. Натомість О.О. Тараненко, який бере до уваги морфонологічні зміни в основі під час дієвідмінювання, лише для першої дієвідміни й атематичних дієслів виділяє 152 класи. Але жоден з дослідників не брав до уваги наголошування дієслів. М.П. Муравицька взяла до уваги і наголос (у колективній монографії «Морфемна структура слова» 1979 р.) і отримала близько 150 «груп дієслівних парадигм», врахувавши співвідношення основ інфінітива, теперішнього, минулого, майбутнього часу і наказового способу. Проте для дослідження було взято близько 17 тис. дієслів і враховано, очевидно, не всі морфонологічні зміни в їхніх основах.

Наш підхід до виділення класів дієслів засновано на врахуванні такого комплексу ознак, релевантних для їхньої словозміни: набір флексій, схема наголошування та морфонологічні зміни в основі. Урахування буквенної структури основи слова, позиції або заміни букв, які позначають морфонологічні зміни основи у слові під час дієвідмінювання, дає підстави виділити за комбінаціями таких формальних ознак 280 словозмінних класів українських дієслів. Автори праць з української морфології не брали до уваги особливості графемної форми основи в повному обсязі. К.Г. Городенська слушно звернула увагу на те, що дослідники української морфології, встановлюючи класи дієслів «здебільшого не беруть до уваги розбіжності у фонетичному оформленні їхніх кореневих частин» [4: 280]. Утім, для нашого підходу до встановлення класів дієслів це — одна із основних засад. Цього потребує визначення належності до певного класу некодифікованої ще або й взагалі дієслівної лексики, оскільки форма основи визначає тип словозміни, прогнозує його. Отже, наша класифікація зорієнтована на опис нового у мові, на динаміку системи дієслівної словозміни, її реальне функціонування у мовній практиці, на прогнозування певних дієслівних форм. Крім того, наша модель потрібна для генерування/зведення словоформ у процесах автоматичного опрацювання текстів, для забезпечення роботи пошукових систем в Інтернеті, для створення корпусів мови — скрізь, де потрібна автоматизація

словозміни. Отже, запропонована модель — це фактично структурна граматики українського дієслова, яка, втім, відкриває чимало фундаментальних теоретичних проблем, пов'язаних з визначенням правил української словозміни.

Для побудови структури системи дієслівної словозміни важливим є також врахування чинників продуктивності/непродуктивності та активності/пасивності (неактивності) класів. Ми визначаємо такі чинники в градуальній опозиції: ядро — проміжна зона (оточення ядра, оточення периферії) — периферія системи словозмінних класів з кількісними показниками для кожного класу. Ядро цієї системи становлять регулярні, активно відтворювані й поповнювані класи, вони представляють у системі, за висловом А.О. Білецького, «абсолютний лад» [3: 24–25]. Периферія системи — це унікальні класи, до складу яких входять одиничні дієслова та класи, що охоплюють до 10 слів. Такі класи демонструють «абсолютний безлад» у системі, межу між системою та несистемою, а перехідну зону А.О. Білецький залежно від її тяжіння до ядра чи до периферії назвав «відносним ладом» або «відносним безладом». Це — словозмінні класи, що демонструють певну активізацію або пасивізацію.

Співвідношення ядра і периферії системи за встановленою В.С. Перейбийніс закономірністю можна визначити так: ядро охоплює 75 %, периферія — 25 % складу системи [21: 161]. Проте ми структуруємо і 25 %, виділяючи на цій ділянці структури системи периферію (класи з чисельністю від 9 до 1 дієслова, напр., *обін'ясти, стягтися*) і перехідну зону між ядром і периферією (класи з кількістю дієслів від 349 до 10, напр., *тяти, лізти*). Структуруємо й перехідну зону, поділяючи її на оточення ядра (класи з кількістю від 349 до 100 дієслів, напр., клас з дієсловами *каламутити, обюрократити* (108 дієслів) й оточення периферії (класи від 99 до 10 дієслів, напр., *креслити, обмаслити* (24 дієслова)). Отже, структура системи дієслівної словозміни, яку ми моделюємо за кількісними показниками продуктивності класів, має не дві, а чотири ланки: ядро — оточення ядра — оточення периферії — периферія.

Продемонструємо процедуру визначення словозмінних класів за правилами нашої моделі. Найпродуктивнішим у базі Словника виявився словозмінний клас дієслів, до якого належать 7671 дієслово, що має такий набір закінчень і суфіксів у словоформах теперішнього, минулого часу й наказового способу: *горта-ти — горта-ю, горта-єш, горта-є, горта-ємо, горта-єте, горта-ють, горта-в, горта-ла, горта-ло, горта-ли, горта-й, горта-ймо, горта-йте*. Наголос у всіх формах незмінний — на основі, морфонологічних змін в основі під час дієвідмінювання немає. Решта дієслів із тим самим флексійним набором мають ті чи ті варіанти в словозміні (зміни в основі чи в наголошуванні). Скажімо, названий флексійний набір найпродуктивнішого класу дієслів, що в Словнику одержав код 7, має 30 типів парадигм з ускладненням словозміни (загалом 18 601 дієслово). Це, наприклад, другий за продуктивністю у Словнику клас дієслів з кодом 7 001 F (налічує 6 445 одиниць і належить до ядра системи). До

нього ввійшли дієслова, у яких наявне чергування суфіксів *-ува-/-юва-* з *-уї-/-юї-* в кінці основи у теперішньому чи майбутньому часі (для дієслів доконаного виду) і наказовому способі: *побалувати* — *побалу-ю, побалу-єш, побалу-й* та ін. Натомість клас з кодом 7 001 Ї налічує всього 5 дієслів і належить до периферії системи. В основах дієслів цього класу у формах теперішнього і майбутнього часу (для дієслів доконаного виду) наявне чергування *и* у фіналі основи з *ї* (його виявляє в графемній будові форм заміна *и* на апостроф (')), пор.: *випити* — *вип'ю, вип'єш, але випий*.

Обговорювана модель виділення класів дієслів, яку ми реалізували в Словнику, має не тільки пояснювальну (описову), а й евристичну (пошукову, прогнозувальну) силу. Це доводить можливість її застосування до аналізу нової дієслівної лексики. Як таку розглядаємо лексику, що з'явилася за роки незалежності і поки що з різних причин залишається за межами нормативних словників. Серед неї є й нейтральні дієслова (*кловувати, ветувати, ксерити, сканувати*), й слова «на злобу дня», «слова — свідки доби» (*помаранчитися/спомаранчитися*), і активна розмовна лексика (*есемесити, емейлити/мейлити, снікерснути*). Ефективною виявляється й апробація моделі на матеріалі авторських новотворів, що мають уже тривалу історію, проте так і не ввійшли до загальномовних словників. Наприклад, такі дієслова, що їх створив Павло Тичина, як *аеропланити* (Аероплань, душе моя, аероплань, / не знижуйся, не падай) або *бровити* (Бровить / свої тут брови вчений... [15].

Для свого дослідження нові дієслова відбираємо з Комп'ютерного фонду інновацій (далі — КФІ), який з 2006 р. створював відділ структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні, а з 2011 р. — Інституту української мови НАН України за текстами засобів масової інформації, а також текстами художніх творів, науково-освітньої літератури, публіцистики, ділової документації, реклами, інтернет-комунікації. Лексичний склад української мови поповнюється в останнє десятиліття дієсловами, які мають отримати свій граматичний статус, тобто посісти певне місце у тому чи тому словозмінному класі дієслів як факт мовної практики, мовної діяльності сучасного суспільства. Питання щодо відповідності таких дієслів чинній граматичній нормі і взагалі перспективи їхнього введення до літературного, унормованого й кодифікованого взірця національної мови, становить окреме важливе дослідницьке завдання. Аналізуючи строкату нову дієслівну лексику, прагнемо відповісти лише на такі питання:

1. Чи наявний у сучасній, змодельованій у Словнику за матеріалами нормативних словників і граматик української мови системі дієслівної словозміни ресурс, який дає змогу мовцеві в разі потреби утворити ту форму дієслова, що її вимагає структура певного висловлення, форму навіть таких дивовижних дієслів, як *защєневмерлити* Євгена Пашковського?

2. На які зразки словозміни спирається при цьому мовець, тобто який ресурс дієслівної словозміни виявляє сьогодні у мовній практиці найбільшу активність?

3. Чи сучасна динаміка, мовна практика підтримує ту структуру системи дієслівної словозміни, яку зафіксували академічна граматики 1968–1973 рр., сучасні граматики, зокрема «Теоретична морфологія української мови» І.Р. Вихованця і К.Г. Городенської, і яку змодельовали в Словнику, чи стався у цій системі перерозподіл словозмінних класів дієслів між її ядром і периферією?

За допомогою моделі словозмінних класів, реалізованої в Словнику, належність певного дієслова до словозмінного класу можна визначити за алгоритмічними правилами побудови словозмінних парадигм, поданими в Передмові, за таблицями Додатка 1 «Таблиці словозмінних характеристик парадигм» і Додатка 2 «Таблиці словозмінних парадигм» до Словника. Наприклад, дуже активно поповнюється дієсловами-новотворами один з найпродуктивніших словозмінних класів з кодом 7 002 F, що об'єднує в Словнику 3 995 дієслів з тематичним суфіксом **-ува-/-юва-** (у них суфікси основи **-ува-/-юва-** у формах теперішнього (майбутнього — для дієслів доконаного виду) часу та наказового способу чергуються з **-уї-/-юї**, а наголос зсувається на одну голосну вліво порівняно з формою інфінітива. Зразком цього класу може слугувати дієслово *малювати* — *малЮю*, *малЮєш...*, *малЮй*. За матеріалами КФІ до цього словозмінного класу потрапляють 94 нових дієслова з різним функціонально-стильовим потенціалом, як, наприклад, *ветувати*, *губернаторювати*, *євроінтегрувати*, *інавгуруватися*, *інтернетизуватися*, *комп'ютеризувати*, *мініструвати*, *музеєфікувати*, *оцифрувати*, *оцифруватися*, *прем'єрувати*, *сканувати* (*відсканувати*), *титрувати* і *віагрувати* «заводити публіку, активізувати її», *іміджувати*, *клішуватися*, *снікерсувати*, *хамелеонувати* «бути пристосуванцем, хамелеоном», *спікерувати* та ін. В усіх цих дієсловах словозміна не залежить від слово- або формотворчих засобів (префікси, постфікс **-ся**). Як можна пересвідчитися з прикладів уживання цих дієслів у різностильових текстах, словозмінна система сучасної української мови дає ресурс для адаптування таких новотворів, що й доводить ефективність запропонованої в нашому Словнику моделі словозмінних класів.

Інший активно поповнюваний продуктивний словозмінний клас дієслів об'єднує в Словнику 7 671 дієслово з тематичними суфіксами **-а-/-я-** та **-і-** в основі. У формах цих дієслів під час відмінювання не відбуваються зміни в основі й зсуви наголосу. Зразком класу може бути дієслово *прохати* — *прохāju*, *прохáєш...*, *прохáй*, *радіти* — *радію*, *радієш...*, *радій*. Судячи з матеріалів КФІ, цей клас поповнюється не так інтенсивно, як вищезгаданий (лише 8 дієслів). За його зразком відмінюються такі виразно okazіональні, експресивно-оцінні дієслова, як *бароковіти*, *фанатіти*, *забронзовіти*, *відхворіти*. Спостерігаємо часом активне використання моделі саме цього словозмінного класу у словотворчості окремих письменників. Ось лише кілька прикладів з роману Є. Пашковського «Щоденний жезл»: *ватніти* (...ноги **ватніють**, тіло зростається з непосильною вагою...), *дикуніти* (...племена **дикуніють**, юрби вклякають...), *забобоніти* (...як **забобоніє** в оселях глухе берложне безсоння...) [20].

Інколи клас за кількістю дієслів перебуває на межі ядра системи словозміни та його оточення, проте виявляє активність, більшу запитаність мовців, ніж класи ядра системи. Наприклад, словозмінний клас з кодом у Словнику 15 001 И (у формах наказового способу в 2 ос. одн. м'який приголосний в кінці основи, наприклад, *мозолити* — *мозолю, мозолиш...*, *мозоль*) охоплює за матеріалами Словника 396 дієслів, але за його зразком наявна чимала кількість новотворів і продуктів авторської словотворчості (12 дієслів), що залишилися поза словниками: *джерелити, затрибунити, майданити* (*помайданити, домайданитися, євромайданити*), *солов'їнити, защеневмерлити*, пор. його можливі форми *защеневмерлю, защеневмерлиш...*, *защеневмерль* з нормативними формами дієслова *вмерти* — *вмру, вмреш і вмири*. Дієслово *защеневмерлити* демонструє «припасовування» такого авторського okazіоналізму до основ дієслів з регулярною словозміною, а отже, тиск дієслівної системи словозміни навіть на такі аномальні з погляду лексичної і словотвірної норми одиниці.

Апробація поданої у Словнику моделі української дієслівної словозміни виявила, що найактивніше для створення нових дієслів мовці використовують правила словозміни, властиві словозмінному класу, який хоча і є одним з найпродуктивніших, проте не є найчисельнішим. Це клас з тематичним суфіксом *-ува-/-юва-*, в якому під час словозміни *-ва-* випадає, а наголос переходить з останньої голосної основи форми інфінітива на передостанню в особових формах теперішнього часу і наказового способу (*снікерсувати, спікерувати*). Досить багато нових дієслів з тематичним суфіксом *-и-*, які більш-менш рівномірно розподілилися за відповідними словозмінними класами (пор. *гуслити і сухотити* у П.Г. Тичини — класи з кількістю, відповідно, 291 і 108 дієслів, належні до оточення ядра). Отже, система української дієслівної словозміни, змодельована в Словнику, відіграє важливу роль як фільтр для новотворів, а аналогія впливає на словозміну слів зі спільними ознаками форми.

Підкреслимо стабільність ядра дієслівної словозміни, яке охоплює 75 % усього масиву проаналізованих одиниць (12 парадигматичних класів із 280 з чисельністю класу, вищою за 350 дієслів). Стабільність ядра система виявляє в усталеному, регулярному способі дієвідмінювання. Такі словозмінні класи доводять дію семіотичної переваги в словозмінній системі дієслів української мови, а саме: невелика кількість класів (три) охоплює 18 111 дієслів з 35 331, уміщених у реєстрі Словника, або 51,2 % складу дієслів у його реєстрі. Стабільність ядра підтверджують нові дієслова, здебільшого утворювані за найпродуктивнішими моделями словозмінних класів. Продуктивність (висока, середня, низька) й непродуктивність виявлені на масиві 35 тис. кодифікованих дієслів в конкретних кількісних показниках і доведені наявністю новотворів та позасловникової авторської лексики, тобто узуальними та okazіональними продуктами мовної практики.

Для дієслів, не кодифікованих у нормативних словниках і граматиках мови (нових або тих, що залишилися поза словниками), за моделлю

Словника встановлено належність до словозмінного класу, а отже, вони отримали свій статус у системі словозміни. Запропонована в Словнику модель довела свою пояснювальну й евристичну (прогнозувальну) силу. Її застосування підтвердило наявність у системі сучасної української словозміни ресурсу, що може задовольнити нові когнітивні й комунікативні потреби мовців. Водночас апробація моделі на масиві нових дієслів довела стабільність складу словозмінних класів дієслова та їхнього розподілу між ядром і периферією системи дієслівної словозміни. Її структура є стійкою і водночас гнучкою, придатною для адаптування нових слів. Це демонструють словозмінні класи ядра системи та його оточення, які активно поповнюються новими дієсловами, і периферія системи, що залишається незмінною і неактивною.

1. Активні ресурси сучасної української номінації. Ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздірева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. — К. : ТОВ «КММ», 2013. — 416 с.
2. Алексієнко Л.А., Козленко І.В. Граматичний словник українських дієслів. — Т. 1 (А-О). — К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 1998. — 443 с.
3. Белецкий А.А. Система и несистема в естественном языке / А.А. Белецкий // Структурная и математическая лингвистика. — К. : Вища школа, 1974. — Вып. 2. — С. 20–31.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. — К. : Пульсари, 2004. — 398 с.
5. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. — Л. : Вид-во Львів. держ. ун-ту «Вища школа», 1981. — 185 с.
6. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. — К. : Вища школа. — Ч. І. Вид. Четверте. — 1972. — 450 с.
7. Закономерности структурной организации научно-реферативного текста / под ред. В.И. Перебейнос. — К. : Наук. думка, 1982. — 322 с.
8. Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. — М. : Русский язык, 1977. — 880 с.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
10. Комарова Л.І. Якісні та кількісні характеристики системи словозміни іменників у сучасній українській мові. — АКД, К., 1987.
11. Кравчук Л.В. Семантико-функціональний потенціал оказіоналізмів у текстах засобів масової інформації початку ХХІ століття. — АКД, К., 2016. — 20 с.
12. Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздірева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / Відп. ред. Н.Ф. Клименко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 760 с.
13. КФІ — Комп'ютерний фонд інновацій в українській мові Інституту української мови НАН України.
14. Курс сучасної української літературної мови : в 2 т. / [За ред. Л.А. Булаховського]. — К. : Рад. шк., 1951.
15. Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття: [збірник наукових праць; відп. ред. Г.М. Вокальчук]. — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. — 268 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 5).
16. Морфемна структура слова / [За ред. М.М. Пешак]. — К. : Наук. думка, 1979. — 334 с.
17. Морфологічна будова сучасної української мови. — К. : Наук. думка, 1975. — 208 с.
18. Морфологический анализ научного текста на ЭВМ / [Под ред. Т.А. Грязнухиной]. — К. : Наук. думка, 1989. — 264 с.
19. Павловский А.П. Грамматика малороссийского наречия. — СПб, 1818. — 115 с.

20. Пашковський Є.В. Щоденний жезл. Роман-есеї, 1999 (Ел. ресурс) / Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/pashkovskiy/shodenniyezhl.html>
21. Перебийніс. В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1970. — 272 с.
22. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. — К. : Наук. думка, 1971. — 315 с.
23. Структурна граматики сучасної української літературної мови. Проспект / [За ред. В.С. Перебийніс]. — К. : Наук. думка, 1972. — 99 с.
24. Структурні рівні мови і методи їх дослідження / Відп. ред. В.С. Перебийніс. — К. : Наук. думка, 1972. — 162 с.
25. Тараненко О.О. Словозміна української мови. — Nyiregyhaza, 2003.
26. Тезиси Пражского лингвистического кружка. // В.А. Звегинцев. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. — М. : Просвещение — ч. II — 1964. — С. 69–85.

Статтю отримано 26.04.2017

Iuliia Romaniuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE INFLECTIONAL CLASSES OF THE VERBS IN MODERN UKRAINIAN

The model of Ukrainian verb inflection given in the Grammatical Dictionary of Ukrainian Language found that the speakers most active create new verbs by using rules of verbs inflection represented by inherent inflectional class, although it is one of the most productive, but not the most numerous. This is the form of thematic suffix *-ува-/-юва-* in which at inflection *-ва-* falls and the emphasis moves from the last vowel of infinitive form on another forms the present time and imperative (снікерсувати, снікерувати). Quite a few new verbs with thematic suffix *-и-* that are more or less evenly distributed in the appropriate inflectional classes (гуслити, сухотити) with the number of respectively 291 and 108 verbs, proper environment to the core. This way, the Ukrainian verb inflection is modeled in the Dictionary plays an important role as a filter for malignancies, and analogy affect on the inflection of words with common characteristics of form.

As for the verbal inflection, we emphasize the stability of its core that covers 75 percent of the total mass of verbs (12 paradigmatic classes with 280 of the largest class higher than 350 units). Stability is expressed in steady, regular way of the verb inflection. These inflectional classes bring action in the inflectional system of Ukrainian semiotic advantages, namely a small number (three) covers 18,111 verbs with 35331, inserted in the register of the dictionary, or 51.2% of its verbs registry. Stability of the core confirms new verbs, mostly formed by samples of the most productive inflectional classes. Productivity (high, medium, low) and unproductive detected on the array 35 thousand. The proposed model proves explanatory and heuristic (prognostigating) force. Its use has confirmed the presence of the contemporary Ukrainian inflection resource that can meet the new cognitive and communicative needs speakers. However, testing model in the array of new verbs proves stability of inflectional verb classes and their distribution between the core and periphery of the system of verbal inflections. Its structure is stable and yet flexible, suitable for adapting new words. This demonstrates inflectional classes of core and its environment, actively replenished with new verbs, peripherals remains intact and inactive.

Keywords: *grammar, morphology, inflection, verb, inflectional class.*

УДК 811.161.2:801.66

Лариса Мовчун

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКА РИМА В СИСТЕМІ МОВИ І В МОВНІЙ ПРАКТИЦІ

Запропонована систематизація римових функцій ураховує лінгвальну природу рими. Введено й обґрунтовано поняття сполучної, прагматичної, креативної, верифікаційної гіперфункцій, персуазивної, орнаментативної, екземпліфікаційної функцій та описано роль рими в мові й мовленні.

Ключові слова: рима, римова функція, гіперфункція.

Комплексне дослідження будь-якого мовного явища передбачає окреслення його функцій, оскільки лише мовна практика є причиною його виникнення і середовищем існування. Істотність цього аспекту доводять так звані функціональні визначення, що дефініюють ту чи ту одиницю через опис її функцій¹.

Переважає більшість дослідників пов'язує риму лише з поетичною мовою, до того ж маючи на увазі кінцевий її різновид². Причину слід шукати в специфіці матеріалу досліджень, адже риму традиційно, проте абсолютно не обґрунтовано, вважають об'єктом винятково літературознавчих зацікавлень, тимчасом як перетворення її на об'єкт лінгвістики дозволяє залучити значно багатший матеріал і відтак розширити уявлення про її роль у мовній практиці. Крім поетичного тексту, комфортним середовищем для рими є розмовна мова, фольклорна, художньо-

¹ Напр., суть класичного визначення В.М. Жирмунського полягає у приписуванні римі певної функції: «Рима є звуковим повтором, що має організаційну функцію в метричній композиції» [9: 65].

² Урахування широкої сфери функціонування рими (як-от у визначенні Й. Грабака, що констатує наявність рими в прозі [36: 127]) трапляється досить рідко.

белетристична³, публіцистична, мова ЗМІ, драматургії, а також магічно-сакральні, епістолярні тексти. Очевидно, у кількох сферах застосування рими справді неможливе — ідеться про науковий і офіційно-діловий стилі.

Сфера функціонування рими розростається не лише вище, виходячи за межі поетичного тексту, але й углиб: саме слово може бути найменшим майданчиком, на якому рима спроможна виконати свою креативну роль, творячи нові лексичні одиниці. Цілком підставно всебічне пояснення функцій рими переходить у компетенцію лінгвістики й актуалізує цю проблему для мовознавчих досліджень.

Найґрунтовніше описані функції поетичної рими. Так, на думку чеського дослідника І. Левого, у творчості будь-якого поета в будь-якій національній літературі рима виконує смислову, ритмічну та евфонічну функції [17: 283]. Деякі дослідники відводять римі дві головні взаємопов'язані функції — смислової та звукової [25: 21] або ж ритмомелодичної [28: 266] організації вірша. Російський літературознавець Г.А. Шенгелі вважав, що основне призначення рими — сигналізувати про закінчення рядка [33: 242]. Функції іспанської рими описав С.Ф. Гончаренко, серед них: 1) дистинктивну (рима — ознака поетичної мови); 2) метричну (позначення кінця віршового ряду); 3) строфотворчу і жанровизначальну; 4) смислову — функцію «тропеїзації» римових співзвуч і виділення та зіставлення чи протиставлення римокомпонентів; 5) евфонічну; 6) десмогенну (рима функціонує у взаємодії з іншими віршовими структурами) і 7) текстотворчу гіперфункцію [7: 51—63].

Докладному описові функцій української рими І.В. Качуровський присвятив окремий розділ підручника «Фоніка» [13: 31]; А.О. Ткаченко нарахував 6 основних і 3 додаткові функції [30: 328]. Ще більше функцій (12) приписує римі Ю.І. Ковалів [15: 322]. Наукові праці з цієї проблематики висвітлюють також окремі сфери функціонування рими й аналізують відповідні функції. Тема монографічної праці В.В. Ковалевського — ритмічна функція рими; її виявом автор вважає розмежувальну функцію (коли рима позначає закінчення рядка або сигналізує про його початок) [14: 52]. Різняться національні традиції у сферах функціонування рим: наприклад, в англійському просторіччі для вторинної номінації використовують римований сленг. Його суть полягає в субституції літературно-нормативних одиниць іншими, не пов'язаними в смислового відношенні, але формально співзвучними: *mother of perl — a girl, longer and linger — a finger, pig's ear — beer, in-and-out — stout*. На думку О.О. Мойсеевої, римований сленг має три основні функції: кодування, евфемізації та гри [19: 9]. Схоже явище, яке однак не набуло такого поширення, як в анг-

³ Українській літературі відомий жанр прози, визначальною рисою якого є регулярна рима. Римованою прозою, наприклад, написана казка «Ріпка» І. Франка. Із сучасними зразками цього жанру можна ознайомитися на сайті «Клубу поезії» (<http://www.poetryclub.com.ua/getpoem.php?id=300251>).

Функції рими

Функція	Автор								
	М. Гловінський та ін. [35]	Л.Л. Тимофеев [29]	М.Л. Гаспаров [6]	Б.П. Іванюк [11]	С.Ф. Гончаренко [7]	І.В. Качуровський [13]	А.О. Ткаченко [30]	Ю.І. Ковалів [15]	В.П. Москвін [21]
естетична	—	—	—	—	—	+	+	+	—
фонічна /евфонічна	—	—	+	+	+	—	+	+	—
ритмічна / ритмоторча / ритмізаційна	+	+	—	—	—	+	+	+	—
інтонаційна	—	+	—	—	—	—	—	—	—
інструментальна	+	—	—	—	—	—	—	+	—
інтегративна	—	—	—	—	—	—	—	—	+
десмогенна (функція взаємодії)	—	—	—	—	+	—	—	—	—
композиційна	+	—	—	+	—	—	—	+	—
текстотворча / віршотворча	+	—	+	—	+	—	—	+	—
строфічна /строфотворча	—	—	—	—	+	+	+	—	—
метрична	—	—	—	+	+	—	—	—	—
віршомаркувальна / делімітаційна	+	—	—	—	—	—	—	—	+
жанровизначальна	—	—	—	—	+	+	—	—	—
семантична / смислова	+	+	+	+	+	—	+	—	—
лейтмотивна	—	—	—	—	—	—	—	—	+
евристична (пізнавальна)	—	—	—	—	—	—	—	—	+
стилістична	+	—	—	—	—	—	—	+	+
риторична	—	—	—	—	—	—	+	—	—
гумористична / гумористично-розважальна	—	—	—	—	—	+	—	+	—
ігрова	—	—	—	—	—	—	+	+	+
еристична (аргументувальна)	—	—	—	—	—	—	—	—	+
мнемотехнічна / мнемонічна	—	—	—	—	—	+	+	+	+
сугестивна	—	—	—	—	—	—	+	+	—
магічна	—	—	—	—	—	+	—	+	—
дистинктивна	—	—	—	—	+	—	—	—	—

лійській мові, спостерігаємо в українському фольклорі. На різновид загадок, у яких відгадка римується з одним чи кількома компонентами тексту (напр., *Хто тче без станка і рук? — Павук; Дуб з кривулькою. — Хліб з цибулькою*), звернув увагу А.К. Мойсієнко [20: 96].

Дослідники приписують римі кілька десятків функцій, виходячи з дещо відмінного розуміння як самої рими, так і обсягу понять термінів на позначення римових функцій.

Для всебічного опису римових функцій спиратимемося на розуміння рими як усвідомлене принаймні одним учасником комунікативного

процесу контактне чи дистантне співзвуччя слів⁴. Дію рими спостерігаємо на різних мовних рівнях: лексичному (*тинди-ринди, дзеньки-бреньки, галу-балу*), фразеологічному (*купило притупило, за царя Панька, як була земля тонка*), синтаксичному (сполучення слів *дорога розлога, любити квіти, прохолода і насолода*; речення: *Дочки оставляють без сорочки* — Номис № 9312; *Болить душа за Калниша, бо чиновник йому заважає* — «Літературна Україна» 26.05.2011), текстуальному (римована поезія), а також у дискурсі (загадка: *В хаті сорок, а надворі триста* і відгадка: *В хаті сволок, а надворі призбба*; римові кліше *очі — ночі, Україна — калина, Київ — Батійв* у поетичному дискурсі; римована вторинна номінація: *вулиця Карла Марла (Карла Маркса)* у розмовному дискурсі).

Систематизація відомостей про риму і врахування всіх її функціональних потенцій зумовлює розрізнення ширшого, узагальненого поняття — гіперфункції і її конкретної реалізації — функції. Найважливіші для рими в сучасній мові, безперечно, фонічна, смислова і сполучна її роль, проте з точки зору еволюції цього явища аналіз варто починати з прагматичної гіперфункції.

Прагматична гіперфункція

Рими виникли в процесі освоєння людиною світу і стали інструментом практичної діяльності. Ранні стадії розвитку когнітивної системи людини характеризувалися нерозчленованим сприйняттям індивіда і природи (звідси віра в здатність впливати на середовище словом) та бінарною категоризацією світу. В упорядкуванні життя надзвичайну вагу мав ритуал, засобом організації якого був ритм, а способом існування — повторюваність (докладний аналіз особливостей міфомислення див. [24]). Усі ці передумови стали сприятливим ґрунтом для практичного використання мовних одиниць, поєднаних повторюваним звуковим елементом, у магічно-сакральній, сугестивній, персуазивній і мнемотехнічній функціях, які тісно пов'язані з ігровим застосуванням рими.

На сприйнятливості людської психіки до ритму і його гіпнотичного впливу ґрунтується сугестивна функція рими. Чіткі римовані девізи, слогани, призначені для колективної декламації, апелюють до підсвідомості, діють безпосередньо на вольову та емоційну сферу людини. Рима стає одним із інструментів згуртування великих мас людей під час футбольної гри, на мітингах, маршах, у переламні моменти історії: *Хай живе КППС*

⁴ Риму не завжди сприймають однаковою мірою всі учасники комунікативного процесу, проте при цьому вона не втрачає головних своїх ознак — прив'язаності до наголошеного голосного й прикінцевої частини слова та функціонального навантаження. Можна порівняти дві дзеркальні ситуації: 1) риму не усвідомлює адресат. *Підійшла полька — весела молодича: «В нас кожна дівчина за Гагаріна, кожна вдова за Титова». Титов трохи навіть образився, в першу мить не вловивши рими* (Гончар: 303); 2) риму не усвідомлює адресант. *Ніяк батьки не могли погодити мого імені... «Можє, нехай буде Руслан?» — це хтось вніс пропозицію з боку маминої рідні. «Баран Руслан, — проговорив батько, зробив паузу, — не підходить»* (Баран: 24).

на Чорнобильській АЕС (період розпаду СРСР); *Разом нас багато, нас не подолати* (Помаранчева революція); *Слава воїнам АТО! Не здолає нас ніхто!* (антитерористична операція).

Можна припустити сугестивний вплив рими коротких рекламних текстів, як-от: *Дій та радій* (реклама серветок «Smile»); *Операція консервація* (реклама гіпермаркету «Епіцентр»). Механізм дії на адресата складніших рекламних текстів ґрунтується на поєднанні кількох функцій рими: сугестивної (унаслідок багаторазового повторення заримованого тексту по радіо або телебаченню), мнемотехнічної (запам'ятовування тексту, у якому назву рекламованого продукту нерідко ставлять у римову позицію: «*Галстена*» — *гармонійно працює вся система*; «*Мезим*» — *після їжі добре з ним*) та персуазивної (римований текст сприймається як істинний).

Персуазивна здатність рими виявляється при використанні паремій для ілюстрації, підсилення суджень, підсумовування викладених міркувань. «Будь-яка заримована фраза набуває сили прислів'я, тобто аксіоми, — твердження, що не потребує доказів», — зазначає В.П. Москвін [21: 132]. Відповідну функцію він називає еристичною, пов'язуючи її з мистецтвом полемізувати.

Римована відповідь стає найвагомішим аргументом у діалозі і, нерідко, спрямована на завершення комунікативного процесу: — *Як живеш?* — *Живемо, не горюємо, хліба-солі не купуємо* (з усного мовлення). Репліка-відповідь на прохання сприймається як безапеляційна відмова завдяки римі, а також використанню грубої, обценної лексики. Цілу низку таких діалогів подає словник Л.О. Ставицької «Українська мова без табу» (БТ: 133–134). Ще одна комунікативна стратегія полягає в провокуванні співрозмовника сказати слово, яке ініціатор діалогу має намір заримувати: — *А я бачив!* — *Що ти бачив?* — *Як дід бабу кульбачив* (БТ: 219). Розмовні діалоги цього стибу демонструють ігровий потенціал рими.

На ігровій і персуазивній функції рими ґрунтується використання заримованих антропонімів, рідше апелятивів, з метою ображення, глузування, висміювання, піддражнювання, приниження тощо: *Кирило загнав батька у барило* (ДФ: 168); *Осначі їдять калачі, осначки їдять болячки* (СГ III: 69). У поетичній мові ігровий ефект досягається використанням у римовій позиції омонімів і паронімів, складеної і гетерограмної рими. Такі рими мають спільну назву — каламбурні: *Дуже важко в сірій масі / Не згубитись сіромасі* (М. Лукаш); *Якщо не дати по руках хватальних — / Хватання стане явищем з фатальних* (А. Усенюк).

Повертаючись до первинного призначення рими як звукового повтору у його зв'язку з міфомисленням, наведемо думку Є. Бартмінського, який твердив, що повтор «якнайтісніше пов'язаний із сакральним поглядом на світ (є і його результатом, і засобом його відображення)» [2: 407]. Риму вважають одним із засобів сакралізації тексту [34: 4]. Реконструкція молитви «Отче наш» арамейською мовою, здійснена біблістом Е. Літманом, показала, що її первинний текст вочевидь був написаний римованою ритмізованою мовою [23: 22].

Українські архаїчні тексти — замовляння, призначені для спілкування з надприродними силами з метою впливу на них і отримання певних результатів, віками зберігали магічно-сакральну насиченість римами: *Дай, Боже, день добрий колодязе Іване, вода Уляно, земля Титяно, прибуваюча ти воде із поля і із моря, із усіх городів, із усіх пригородів, із усіх ярів, із усіх ключів. Благослови мені Божая Мати із Христового колодязя святої води взяти* (ЕСГ: 466). Дослідники виявили, що в українських замовляннях переважають дієслівні рими в граматичній формі минулого часу як вияв симпатійної антиципації — магічної дії, яка полягає в представленні бажаної дії як такої, що вже відбулася [3: 207].

Каркас тексту тримається в пам'яті завдяки мнемотехнічній функції рими. Книжне віршування виробило традицію навчальних утилітарних текстів, призначених для запам'ятовування потрібної, переважно елементарної, інформації (термінів, назв і послідовності літер, найменування кольорів тощо).

Фонічна гіперфункція

Як системний елемент тексту рима, взаємодіючи з іншими засобами його інструментації (асонанс, алітерація, анафора, епіфора), виконує інструментаційну функцію, а завдяки лише їй притаманним звукосмисловим потенціям, евфонізує мовлення.

Сучасні дослідники розуміють евфонію широко і різнопланово як фонетичну, лексичну і синтаксичну вибірковість. Найчастіше, на думку П.С. Дудика, милозвучність мовлення створюється на фонемному і фонемно-морфемному рівнях, найбільше вона притаманна художньому мовленню, особливо поетичному [8: 333—335]. Здатність рим, особливо внутрішніх, надавати текстові музичності, відзначав П.К. Волинський, назвавши відповідну функцію музично-художньою [4: 216]. На думку вченого, завдяки жіночим та дактилічним римах, а також їхньому поєднанню, віршовий текст набуває співучості [4: 215].

Мовознавець Л.Г. Скрипник підкреслювала, що рима як евфонічний засіб створює семантичну замкнутість фразеологічних одиниць [26: 339]: *увесь Хвесь, куку в руку, купило притупило*. Групу образно виразних стійких сполук на основі рими С.Г. Гаврин назвав евфонізмами [26: 340].

У фонічній інструментації поетичного тексту рима веде партію першої скрипки. Багату гру римових співзвуч можемо спостерігати у вірші Д. Білоуса, де перенесення звукової домінанти — римового сегмента *ин / ін* з однієї рими (*калина — Україно — солов'їно*) до іншої (*материнських — сестринських*) і використання різних видів рим (кінцевої, внутрішньої і початкової; відкритої, закритої; граматичної, неграматичної, тавтологічної) пронизує текст глибоким звуко-асоціативним зв'язком: *Чи ти в лузі не калина, Україно? / Чи не твій то голос солов'їно? / Не калина ти на плахтах материнських? / Не калина ти на рушниках сестринських?* (Д. Білоус).

Смислова гіперфункція

Маючи грандіозний асоціативний потенціал, рима стає рушієм поетичної думки. Нерідко поети беруть за основу риму, на фундаменті якої розгортається їхній художній задум; цю роль А. Кацнельсон назвав підказувальною [12: 101]. Зосереджуючи увагу адресата на кількох словах, вияскравлених на тлі всього тексту, рима тим самим підкреслює їхню смислову значущість. Повтори називають звуковим курсивом, що виділяє важливі слова і надає їм виразного емоційного звучання [29: 114]. Рими, на думку Г.А. Шенгелі, сприяють «виявленню смислового рельєфу» поетичного твору [33: 243].

Через звукову еквівалентність рима надає двом словам римопари певної сумірності в значеннєвому відношенні. «Зримувати» означає в багатьох випадках «ототожнити»: *За чим — самому невтямки, / А чи лукавлю? / «Жінки» римую і «зірки» / і крапку ставлю...* (І. Потій). Компоненти рими взаємодіють так, що відбувається «стрибок» від відомого до невідомого, іноді несподівано і для самого автора, — це евристична функція рими [31: 16].

Сполучна гіперфункція

Рима поєднує два і більше слова за звуковою подібністю, актуалізуючи їхній смисловий зв'язок, причому граматична і лексична сполучуваність римокомпонентів значної ролі не відіграє. Це особливий зв'язок між словами — римовий, він ґрунтується на асоціативних законах національної й індивідуально-авторської мови.

Вивчення реальних римових зв'язків певного слова дає уявлення про його римове поле. Наприклад, лексема *Україна* має римові поля «регіон» (ім. *Буковина, Верховина, Волинь*), «птахи» (прикм. *пташиний, солов'иний, орлиний, журавлиний, голубиний, горобиний, чайний*, присл. *солов'їно, орлино, журавлино, голубино*), «рослина» (ім. *калина, малина, маслина, ожина*), «колір» (прикм. *синій, жовто-синій*) тощо. Формальним критерієм належності до римового поля є здатність утворювати співзвуччя принаймні в одній із граматичних форм (*Україна — солов'їна, Україну — солов'їну, Україні — солов'їні, Україною — солов'їною* тощо).

Якщо брати цілісний текст, рима виконує в ньому когезивну функцію, сприяючи зв'язності завдяки своїм ритмічним властивостям; відповідно в лінгвістиці тексту риму зараховують до ритмоутворювальних засобів когезії [5: 78].

Естетична гіперфункція

Виступаючи в ролі звукових акцентів, домінант, рими відіграють провідну роль у звуковій організації тексту, гармонізуючи його. Відчуття гармонії дає естетичну насолоду. Естетична насолода пов'язана також зі смисловою іпостассю римового співзвуччя, зокрема з римовим очікуванням, що виникає в читача: у відповідних місцях тексту він сподівається знайти співзвуччя, але в разі використання автором передбачуваної, так званої

банальної рими виникає незадоволення. Завдання поета — дібрати гармонійне слово й у формальному, й у смисловому відношенні.

Занадто оригінальна рима із затемненим смислом також не здатна виконувати естетичну функцію. Естетичні вади рими стають об'єктом пародіювання. Так, спираючись на невдалу риму В. Твердохліба **яблуко** — **ямбово** і багаторазово повторюючи рими цього типу, А. Бортняк досягає гумористичного ефекту і повертає римі естетичну функцію: *Бриніло сонце ямбово, / Вривалось в сад затінений. / Зірвалось з гілки яблуко / І трах! — мене по тімені... / А за два кроки дівчина / Стояла попід персиком. / Її кохаю ніжно я, / Сердечно, **анapestово**. / І сповнившись відвагою, / При тямі (що й **не віриться!**) / Її яблуко простягаю. / Вона ж чомусь **верліб-риться***. Отже, естетичне задоволення від рими зумовлене і її стилістичною доречністю.

Елементом візуального оздоблення рима стає в разі, коли хоча б один з римокомпонентів репрезентований відмінною графічною формою (великими літерами, цифровим позначенням, іншомовною графікою, крапками та іншими знаками): *Та якось вже... Усе ж бо до **пори**, / Не вік же й потурати клятій плоті. / Візьму й підю. Та хлопці із «03» / На першому ж зустрінуть повороті* (Б. Мозолевський). Розуміння рими як самої суті поетичної мови притаманне поетам-початківцям. У слабких з художнього погляду текстах рима виконує єдину доступну для неї формальну функцію — орнаментальну.

Версифікаційна гіперфункція

Рима бере участь у формальній організації компонентів віршованого тексту, як-от: ритму, метричних структур (рядків) і строф, — виконуючи ритмічну, метричну, віршомаркувальну, строфотворчу й жанровизначальну функції. Віршовий ритм утворюють константи, клаузули, міжрядкові паузи, римовий альтернанс — з усіма цими елементами пов'язана рима. Різні її види (окситонні, парокситонні, пропарокситонні, гіпердактилічні) задають різний ритм: окситонні гостріше ритмізують строфу, ніж парокситонні; пропарокситонні й гіпердактилічні уповільнюють віршовий ритм. Ритмічна функція рими в чистому вигляді спостерігається в текстах, у яких ритм задається самим співзвуччям, напр.: ***Баю-баю-баю!** / Дровець **нарубаво*** (ДФ: 23); *Ой **чук, чук, чук** / Наловив дід **щук*** (ДФ: 120). Закінчуючи метричний ряд, тобто рядок, рима водночас виконує метричну функцію. Первісно в неритмічному силабічному вірші основним призначенням рими було сигналізування про кінець рядка, паузу і перехід до наступного рядка — це віршомаркувальна функція, що й тепер закріплена за кінцевою римою.

Суміжні, перехресні, кільцеві, перервані рими пов'язують віршові рядки між собою, формуючи строфи, — це вияв строфотворчої функції рими. Канонічні віршові форми, як-от: терцина, сонет, рондель, рубаї тощо, — вимагають відповідних схем розташування римокомпонентів; таке розміщення пов'язане із жанровизначальною функцією рими.

Стилістична гіперфункція

Сполучаючи, зіставляючи і протиставляючи римокомпоненти в певному контексті, рима створює виразний стилістичний ефект. Наприклад, поєднання контрастних лексем *Україна* і *свиня* створює багату стилістичну й емоційну палітру — від гіркої іронії до сарказму, від трагічної до глузливої тональності: *Робітників із України / везли в вантажних поїздах, / де, позамикані, мов свині, / вони товклися у хлівах* (Юрій Клен); *Всі веселі і п'яні, як свині, / А музика реве і гримить — / Як-то веселожить на Вкраїні! / Як-то веселожить!* (В. Самійленко); *20-го, в четвер, дощі по Україні, / Місцями десь гроза, місцями — розпач десь. / А взагалі — нічо, ростуть жита і свині / І німечні вірші занудних поетес* (П. Вольвач).

Стилістична функція рими виявляється й у випадках, коли співзвуччя підсилює інші стилістичні прийоми і фігури, напр., ампліфікацію: *Чом не навчилась ти ніжностей, хитростей, / Підлостей світських жінок?* (І. Франко); антитезу: *Петя вважає, що я йому приділяю мало уваги. Я вважаю, що він проявляє мало поваги* (Є. Дудар); алюзію: *Як відомо, можна вибрати друга чи по духу брата, але ніяк не спальне місце, коли тобі в принципі ніде спати* (І. Карпа).

Здатність рим брати участь у творенні емоційного звучання, виражати його виявляється в їхній емоційно-експресивній функції. Рима сама по собі має експресивне значення [32: 54], звідси небажаність випадкового римування нейтральних слів, наприклад, імені і прізвища (*Іван Рябоштан, Назар Гончар, Петро Ребро, Алевтина Чуприна, Олена Зелена*)⁵.

Виразальний потенціал рими зростає при зменшенні дистанції між римокомпонентами; найвища експресивність у контактній рими. Цю властивість використовують ЗМІ в заголовках, назвах передач і сюжетів (передачі «Оттак мастак», «Хата на тата», заголовки «Життя за сміття» (ICTV), «Діброви — на дрова» «Україна молода» 12.04.2016). Високу експресивність мають власне українські⁶ і запозичені складні римовані утворення переважно з асемантичними частинами *шахер-махер, фокус-покус, шурум-бурум, шури-мури, фуги-муги, супер-пупер, шпілі-вілі, фенсі-шменсі* та ін. В англійській мові існує поняття «šm-фонестема», яка надає юкстапозитам грайливого й водночас зневажливого відтінку [37: 267].

Креативна гіперфункція

Вплив рими як креативного чинника можна виявити у плані смисловому та формальному. У першому випадку йдеться про встановлення в римопарах нових асоціативних зв'язків, притаманних індивідуально-авторській художній системі. У другому — про риму як мотиватор і результат творення лексичних одиниць і стійких сполучень слів.

⁵ Навмисне римування псевдонімів, літературних антропонімів — ефективний спосіб їхньої експресивізації (наприклад, псевдонім *Левко Дурко* репрезентує гротескний образ шоумена Л.В. Бебешка).

⁶ Докладніше про них йдеться в параграфі «Креативна гіперфункція».

Складні слова з римованими компонентами зазвичай розглядають як вияв часткової редуплікації [27: 568], наслідок впливу тюркських мов [16], дію гендіадису⁷ [10: 85—86; 18: 83]. Парні римовані утворення — не-однорідний за походженням масив лексики. Співзвучність компонентів прислівника *гарма-дарма* виникла в результаті сполучення синонімів — лексикалізованих іменникових форм *гар* «данина» і *дар* (ЕСУМ I: 474; II: 12), *равлик-навлик* — завдяки фонетичному зближенню іменника *равлик* і власної назви *Павлик* (ЕСУМ IV: 248), *щедрик-ведрик* — як похідне від *щедрий* і *ведро* (ЕСУМ I: 344). Джерелом повторів з асемантичною другою частиною, що починається звуком *м* (*хвиги-миги*, *фіглі-міглі*, *пундики-мундики*), А.Ю. Кримський вважав тюркські мови [16: 140].

Звукова відповідність також ґрунтується на виразних семантичних зв'язках компонентів. Деякі питоми українські слова складають звуко-наслідувальні і звукосимволічні утворення, частина з яких споріднена з повнозначними словами: *тинди-ринди*, *шуря-буря*, *тари-бари* (*тараторити* і *бари* «теревені»), *галу-балу* (*галас* і *балакати*), *дзеньки-бреньки*, *штрики-брики* (*штрикати* і *брикати*), *тик-мик*, *цапу-лапу*, *шерть-верть* (*шерестіти* і *вертіти*), *цока-мацока* (*цокати*). Розмовній і народнопоетичній мові притаманні постійні сполучення синонімів, а також гіпонімів з гіперонімами, як-от: *стрига-мокотига*, *гиря-мокотиря*, *люлька-бурулька*, *темниця-кам'яниця*, *красно-ясно*, *тяжко-важко*, *стидко-бридко*, *тишком-нишком*, *калина-малина*, *сад-виноград*, *ручки-пучки*; сполучення іменника і пояснювального компонента: *вбога-небога*, *синичка-невеличка*, *травця-гойниця*, *діти-малоліти*, *муха-горюха*, *медок-солодок*, *грушка-минушка*, *обіцянка-цяцянка*, *п'яниця-буяниця*, *садочок-холодочок*, *яриця-пишниця*.

Рима активізує процеси неогенерації в поетичній мові як контактено, так і дистантно: *вуси-довгоруси*, *Маруся-білоруся*, *гончарик-глинчарик* (А. Малишко), *стеблинки-вартовинки*, *білочки-шарудівочки* (І. Драч), *чорнило-бузинило* (О. Сенатович), *тістечка-їстечка*, *хлопчик-наколінігончик*, *братик-нароверігнатик*, *дідусь-пішкиобідусь* (І. Калинець); *Я розумію так вагомість*, / як поїздів струнку вагонність (А. Бортняк), *Ходить осінь гарячовуста*, / пахне зіллям і тишею лан. / На городах сивіє капуста, / у волося заплівся туман (М. Сингаївський).

Римовані фразеологізми — одиниці різної генези і структури. Рима в них об'єднує компоненти в нерозривну семантичну єдність (*на галай-балай*, *з скрипом-рипом*, *шильники-мільники терти*), надає фразеологічній одиниці виразності завдяки контактній позиції римокомпонентів (*Олена довгопелена*, *свищі в борщі*, *на вербі груші*, *а на осіці кислиці*), підкреслює формально-граматичну та / або ритмічну симетрію (*то скоком, то боком; судити і рядити; від горшка два вершка; хоч лягай та вмирай; сім верств пішки за шмат кишки; лізти у воду, не знаючи броду*).

⁷ За А.Ф. Журавльовим, гендіадис — один із способів словотворення: римоване складання слів [10: 85].

Верифікаційна гіперфункція

Верифікаційні властивості рими зумовлені її звуковою природою і полягають у використанні здатності рими поєднувати два або більше слова, що утворюють риму в тому чи тому тексті, ідентичними або суголосними кінцевими частинами (починаючи від наголошеної голосної) для наукового дослідження, перевірки гіпотези або екземпліфікації мовного явища, закону тощо. Можна також установити фонетичні, акцентуаційні, орфоепічні, граматичні і лексичні норми певної епохи. На римологічні дані спиралися лінгвісти Є.Ф. Будде, Р.І. Кошутич, С.І. Бернштейн, В.І. Чернишов та ін. Застереженням щодо екстраполяції висновків про вимову тих чи тих слів у поетичних текстах на мову загалом може бути підпорядкованість віршованої мови іншим, художнім, законам⁸.

У суперечливих випадках саме рима сприяє відновленню правильної звукової форми слова, а отже, і встановленню його значення. Наприклад, відсутність очікуваного співзвуччя в рядках *Карабінцями* [нивка] *виорана, а кульками засіяна, білим тілом зволочена, кровцев сполонена* дала підставу Б. Грінченкові засумніватися в існуванні слова *сполонити* зі значенням «зробити червоним»: «Тут мало не помилка: імовірно, слід було: *сполочена* (від *сполокати*), як того й рима вимагає» (СГ IV: 184).

Екземпліфікаційна сила рими приваблює авторів довідкових, навчальних та науково-популярних праць. Б.Д. Антоненко-Давидович нерідко ілюстрував норми літературної мови римованими пареміями й рядками народних пісень: *Гляди, дядьку, порядку* (род. в. додатка); *Якби знаття, що в кума пиття, то б і дітей забрав* (різниця в значенні лексем *знання* і *знаття*); *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, на лавці січуть* (різниця в значенні лексем *висікти* і *витесати*, *вирізьбити*) [1: 25, 48, 109]. Доводячи неприпустимість заміни кличного відмінка називним, О.Д. Пономарів порівнював російський оригінал О. Пушкіна з перекладом М. Рильського. Римова позиція зосереджує увагу читача на граматичній формі, якою виражено звертання в обох мовах: *Онегин, добрый мой приятель*, / *Родился на берегах Невы, / Где, может быть, родились вы / или блистали, мой читатель* і *Онегін, друг мій, я зазначу*, / *Родивсь на берегах Невы, / Де, може, народились ви / Чи вславилися, мій читачу* [22: 167–168].

3-поміж проаналізованих вище функцій верифікаційна (й екземпліфікаційна) виразно протистоїть іншим; її слід вважати додатковою, актуальною для певного кола мовців (для дослідників).

Отже, загалом було виявлено 9 функційних блоків. 1. Прагматична гіперфункція (включає магічно-сакральну, сугестивну, персуазивну, мнен-

⁸ Слід також урахувати, що римова позиція провокує порушення норм на всіх мовних рівнях задля збереження віршового розміру або ж співзвучності слів, як-от: перенесення наголосу (у слові *обруч*): *Сьогодні. Завтра. Вчора і колись / була я тільки із журбою поруч... / Летять слова із гір моїх униз. / Летить життя — немов надбитий обруч* (Н. Дичка); уживання російнізму: *Ах же, панська ти сякоть, / Я навчу тебе плакати* (С. Голованівський).

мотехнічну, ігрову функції). 2. Фонічна (інструментальна, евфонічна). 3. Смилова гіперфункція (евристична функція). 4. Сполучна гіперфункція (когезивна функція). 5. Естетична (орнаментальна). 6. Версифікаційна (ритмічна, метрична, віршомаркувальна, строфотворча, жанрови-значальна). 7. Стилїстична (емоційно-експресивна). 8. Креативна. 9. Додаткова гіперфункція рими — верифікаційна (включає екземплїфікаційну функцію). Систематизація римових функцій дає чіткіше уявлення про риму як лінгвальне явище й окреслює перспективи її дослідження, зокрема, поза поетичним текстом.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Баран	<i>Баран Є.</i> Як я став Євгеном / Є. Баран // <i>Одкровення в кафе «Пегас»: Письменники про себе. Анекдоти. Кулінарні рецепти</i> : збірник. — К. : Ярославів Вал, 2010. — С. 24–26.
БТ	<i>Ставицька Л.</i> Українська мова без табу: словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми. Евфемізми. Сексуалізми / Л. Ставицька. — К. : Критика, 2008. — 456 с.
Гончар	<i>Гончар О.</i> Щоденники: у 3-х т. / О. Гончар ; упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалів та передм. В. Гончар. — Т. 1 (1943-1967). — К. : Веселка, 2002. — 455 с.; іл.
ДФ	<i>Дитячий фольклор</i> / Упоряд. і передм. Г.В. Довженок. — К. : Дніпро, 1986. — 304 с. ; іл.
ЕСГ	<i>Грінченко Б.</i> Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 1 / Б. Грінченко ; упоряд. О.М. Мислива, В.В. Яременко ; вступ. слово В.О. Огнев'юка ; передм., комент., прим. В.В. Яременка. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. — 640 с. ; іл.
ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови</i> : В семи томах. — Т. 1–6. — К. : Наук. думка, 1982–2012.
Номис	<i>Українські приказки, прислів'я і таке інше.</i> Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. — К. : Либідь, 1993. — 768 с.
СГ	<i>Словарь української мови: В чотирьох томах</i> / Упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. — К. : Наук. думка, 1996–1997. — Т. 1–4.

1. *Антоненко-Давидович Б.Д.* Як ми говоримо? / Б.Д. Антоненко-Давидович. — К. : Вид. дім «КМ Academia», 1994. — 254 с.
2. *Бартми́нский Е.* О ритуальной функции повтора в фольклоре: к вопросу о поэтике сакрального / Е. Бартми́нский // *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике.* — М. : Индрик, 2005. — С. 405–417.
3. *Берковець (Бондаренко) В.* Особливості та функції граматичних рим в українських народних замовляннях крові / В. Берковець // *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. — Вип. 659. Романо-слов'янський дискурс. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. — С. 207–210.
4. *Волинський П.К.* Основи теорії літератури. Вступ до літературознавства / П.К. Волинський. — Вид. друге, випр. і доп. — К. : Рад. школа, 1967. — 366 с.
5. *Гальперин И.Р.* Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. — М. : Наука, 1981. — 139 с.
6. *Гаспаров М.Л.* Рифма / М.Л. Гаспаров // *Литературная энциклопедия терминов и понятий* / Главн. ред. и сост. А.Н. Николюкин. — М. : НПК «Интелвак», 2001. — Стб. 878–880.
7. *Гончаренко С.Ф.* Испанская рифма: уч. пос. по курсу «Стилистика испанского языка» / С.Ф. Гончаренко. — М., 1987. — 71 с.
8. *Дудик П.С.* Стилїстика української мови: навчальний посібник / П.С. Дудик. — К. : Академія, 2005. — 368 с.

9. Жирмунский В.М. Рифма, ее история и теория / В.М. Жирмунский. — Петроград : Academia, 1923. — 339 с.
10. Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А.Ф. Журавлев // Способы номинации в современном русском языке. — М. : Наука, 1982. — С. 45—109.
11. Иванюк Б.П. Поэтическая речь: словарь терминов / Б.П. Иванюк. — М. : Флинта ; Наука, 2017. — 312 с.
12. Кацнельсон А.И. Правдива іскра Прометея / А.И. Кацнельсон. — К. : Дніпро, 1968. — 177 с.
13. Качуровський І. Фоніка: підручник / І. Качуровський. — К. : Либідь, 1994. — 168 с.
14. Ковалевський В.В. Рима: ритмічні засоби українського вірша / В.В. Ковалевський. — К. : Рад. письменник, 1965. — 288 с.
15. Ковалів Ю.І. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. / Ю.І. Ковалів. — Т. 2. — К. : Вид. центр «Академія», 2007. — 624 с.
16. Кримський А.Ю. Розвідки, статті та замітки. I—XXVII. / А.Ю. Кримський // УАН. Збірник історично-філологічного відділу. — 1928. — № 57. — 408 с.
17. Левый И. Искусство перевода / И. Левый ; перев. с чешск. и предисл. В. Россельса. — М. : Прогресс, 1974. — 397 с.
18. Матвеева Т.В. Рифмованный повтор как экспрессивная лексическая единица // Лексическая и грамматическая семантика. — Новосибирск : Новосибирск. гос. ун-т, 1985. — С. 82—91.
19. Моисеева Е.А. Рифмующийся слэнг в современном английском языке. Автореф. дисс. ... к. филол. н. 10.02.04 «Германские языки» / Е.А. Моисеева. — Л., 1988. — 16 с.
20. Мойсієнко А.К. Народна загадка в текстово-дискурсивному вимірі / А.К. Мойсієнко. — К. : Вид. дім Дмитра Бугаго, 2016. — 176 с.
21. Москвин В.П. Теоретические основы стиховедения / В.П. Москвин. — М. : Книжн. дом «ЛИБРОКОМ», 2009. — 320 с.
22. Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради: навч. посібник / О.Д. Пономарів. — К. : Либідь, 1999. — 240 с.
23. Пуряєва Н.В. Молитва «Отче наш»: дорога до українського дому / Н.В. Пуряєва // В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Український «Отче наш» : хрестоматія перекладів. — К. : Грані-Т, 2013. — С. 13—79.
24. Режабек Е.Я. Мифомышление: когнитивный анализ / Е.Я. Режабек. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 302 с.
25. Самойлов Д.С. Книга о русской рифме / Д.С. Самойлов. — М. : Худ. лит., 1973. — 278 с.
26. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К. Білодіда; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. — К. : Наук. думка, 1973. — 439 с.
27. Тараненко О.О. Редуплікація / О.О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 568—569.
28. Тимофеев В.П. Словарь рифм Сергея Есенина / В.П. Тимофеев. — Шадринск : ШГПИ, 2009. — 334 с.
29. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы / Л.И. Тимофеев. — М. : Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1959. — 448 с.
30. Ткаченко А.О. Мистецтво слова: вступ до літературознавства : [підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навч. закладів] / А.О. Ткаченко. — 2-ге вид., випр. і доповн. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. — 448 с.
31. Федотов О.И. Основы русского стихосложения: метрика и ритмика / О.И. Федотов. — М. : Флинта, 1997. — 355 с.
32. Чабаненко В.А. Основы мовної експресії / В.А. Чабаненко. — К. : Вища школа, 1984. — 166 с.
33. Шенгели Г.А. Техника стиха / Г.А. Шенгели. — М. : Гос. изд-во худ. лит., 1960. — 312 с.
34. Шуляк С.А. Сакральна ритміка мови українських народних замовлянь у контексті магіко-міфологічної ідеології дохристиянських явищ у світогляді українців / С.А. Шуляк // Мова та історія : зб. наук. праць. Спец. випуск на пошану ... д. філол. н., проф. В.В. Жайворонка. — Вип. 325 : Етнолінгвістика. — К., 2014. — С. 4—10.

35. Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. Słownik terminów literackich / pod red. J. Sławińskiego. — Wyd. 5. — Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2010. — 706 s.
36. Hrabák J. Úvod do teorie verše / J. Hrabák. — Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1958. — 211 s.
37. Jakobson R. Selected writings. Vol. 1 : Major works, 1976–1980 / R. Jakobson. — Berlin ; New York ; Amsterdam : Mouton de Gruyter, 1987. — 685 p.

Статтю отримано 15.12.2016

Larysa Movchun

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN RHYME IN THE LANGUAGE SYSTEM AND LANGUAGE PRACTICE

The article is dedicated to the system description of the rhyme functions in the Ukrainian language. The main purpose of the article is a comprehensive study of the role of rhyme as a variety of sound repetition that has sense value at different lingual levels as well as in different realms of language functioning. The object of our study is words with final consonance. The urgency of the work is caused by linguistic approach to the rhyme study. The applied system approach to rhyme can reveal its lingual essence and, accordingly, describe its functions at different language levels. The principle of historicism stipulates the logic exposition of material from pragmatic to verification hyperfunction.

The research analysis shows that rhyme is usually regarded as an object of literary studies and it is limited accordingly to describing its functions in a poetic text. The number of such functions depends on the author and varies from 2 to 12. The generalizing table contains 25 functions.

Systematization of information about rhyme and its functional potential cause distinction of wide notion called *hyperfunction* and concrete implementation of hyperfunction known as *function*. It has been revealed 9 functional blocks: 1) pragmatic hyperfunction (includes magical sacred, suggesting, persuasive, mnemotechnical and playing functions), 2) sense (heuristic function), 3) connective (cohesive function), 4) phonic (instrumental, euphonic), 5) aesthetic (ornamentational), 6) versificational (rhythmic, metric, verse-marking, strophic, genre-defining), 7) stylistic (emotive expressive), 8) creative, 9) additional — verificational (includes exemplificational function). The most important for the Ukrainian rhyme are phonic, sense and connective hyperfunctions. Systematization of rhyme functions gives a clear understanding about rhyme as lingual phenomenon and outlines the prospects of its research, especially beyond the poetic text.

Keywords: *rhyme, rhyme function, hyperfunction.*

УДК 811.161.2'374

Наталія Сніжко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

НЕОЛЕКСИКОН ОЛЕСЯ ГОНЧАРА: ЛЕКСИКОЛОГІЧНИЙ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ВИМІРИ

У статті узагальнено погляди лінгвістів щодо вагомого внеску Олесь Гончара в розбудову сучасної української мови та запропоновано способи лексикографічного опрацювання лексичного багатства мови письменника. Увиразнено потужний вплив О.Т. Гончара на формування нового глобального мовомислення й розвиток інтегральних лінгвістичних досліджень.

Ключові слова: Олесь Гончар, лексикон, неолексикон, індивідуально-авторська мова, тезаурус, словник мови письменника, інтегральна лексикографія, авторська лексикографія.

Виняткову потужність авторського словотворення та активну розбудову лексико-семантичних засобів літературної мови підкреслюють усі дослідники мовотворчості Олесь Гончара. Лінгвісти наводять сотні авторських новотворів письменника, літератори наголошують на надзвичайно високому естетичному рівні його творів [2; 3; 6; 9; 13; 14].

Актуальність створення словника мови Олесь Гончара є беззаперечною. Особливої уваги заслуговує та лексика письменника, яка зібрана в його останніх творах. Лексика ранніх творів, як відомо, широко представлена в 11-томному тлумачному Словнику української мови (1970–1980), а новотвори кінця ХХ ст. досі залишаються у фонді позасловникової лексики. Гончарознавці наголошують, що авторські слова й художні вирази Олесь Гончара мають стати надбанням сучасних загальномовних словників [1; 3; 13 та ін.].

Кожне нове слово письменника засвідчує потенційне багатство образно-виражальних засобів рідної мови, а кожне нове вживання уже відомого слова є зразком його майстер-

© Н.В. СНИЖКО, 2017

ного використання. Тому нині особливо цінними постають обидва способи опрацювання авторського лексикону: 1) створення загального тезаурусу лексичних одиниць мови Олеся Гончара і 2) формування словника його неолексикону та індивідуально-авторського слововживання.

Укладання словника мови О.Т. Гончара тезаурусного типу, що має містити усі вжиті автором слова в усіх редакціях його творів, прикладом чого є академічний Словник мови Шевченка в двох томах (за ред. В.С. Ващенко, 1964 р.) [10], передбачає повномасштабне унявнення мовомислення письменника. Такий словник відтворюватиме майстерність Олеся Гончара у використанні загальнонаціонального лексикону і презентуватиме напрями індивідуально-авторського словотворення.

Реєстр авторського словника, тобто словника мови письменника, напевно, збігатиметься з основою реєстру Зведеного словника української мови [11; 12], адже Олесь Гончар вдало користується загальномовним лексичним запасом і творить нові слова, які засвідчені у його художніх, публіцистичних творах та щоденникових записах. Тезаурус мови творів Олеся Гончара міститиме тисячі лексичних одиниць, тому, на нашу думку, загальний реєстр використаних письменником слів слід подавати також окремою рубрикою Зведеного словника лексики української мови кінця XVIII — поч. XXI ст., який є основою сучасних інтегральних лінгвістичних досліджень. Таке подання відтворить літературну частину лексикону, виявить індивідуально-авторські слова та оказіоналізми.

Важливо укласти словники-тезауруси для кожного окремого твору письменника або збірок творів. Методика синхронного рубрикування слів, добутих з творів письменника, забезпечує класифікацію лексики за розрядами: активне / пасивне, літературне / авторське, загальновживане / обмежене сферою комунікації тощо. Формат сучасної електронної картотеки передбачає з'ясування кількісних характеристик вживання слів письменником у різножанрових творах, а також зведення варіантів слів під домінантами.

Тезаурусне відтворення лексики творів Олеся Гончара важливе для дослідження співвідношення лексичного складу літературної мови й індивідуально-авторських утворень та для з'ясування шляхів збагачення літературної мови письменницькою лексикою й образним вживанням слів. Окрім того, увиразнюється індивідуальне світобачення і світосприймання письменника, розвиток його художніх здібностей. Врешті, активного розвитку зазнає методологія сучасної лексикографії, яка розвивається нині як вагома ланка макронаукових досліджень й унявнює надбання лінгвокультурології, лінгвоконцептології та інших міждисциплінарних галузей, відтворених лексичними засобами мови. У реєстрі словникового складу творів О.Т. Гончара представлені результати міжмовної комунікації, адже він містить значну кількість запозичених та інтернаціональних слів. Отже, системне подання лексики творів Олеся Гончара є вагомим внеском до способів з'ясування особливостей розвитку мовної системи та мовомислення письменника, а також для формування нової методології системного опрацювання загальнонаціонального складу

мови й індивідуально-авторських лексиконів. Формат Зведеного словника як основи інтегральної лексикографічної системи передбачає реєстрування лексичних одиниць багатьох письменників. У ньому лексикон Олеся Гончара постане як один із найбільш об'ємних та багатих і за новотворами, і за новими формами образного відтворення дійсності.

Спробуємо узагальнити думки лінгвістів стосовно внеску Олеся Гончара в розбудову української літературної мови та увиразнити методологію сучасної інтегральної й авторської лексикографії. У нашому дослідженні **інтегральну лексикографію** розглядаємо як галузь сучасної макропарадигми знань, яка передбачає інтегрування реєстрів багатьох загальномовних словників та індивідуально-авторських лексиконів з метою комплексного дослідження історії розвитку та функціонування лексичного складу мови на значному часовому відтинку. В інтегральних лексикографічних системах поєднується лексика літературної мови, мови письменників, територіальних та соціальних діалектів тощо [12]. **Авторська**, або **індивідуально-авторська** лексикографія є тією галуззю словникарства, яка засвідчує лексичне багатство окремого письменника й на основі зібраних лексичних одиниць відтворює ідіостиль письменника [7; 13; 16].

Зіставлення загальномовного лексичного складу з індивідуально-авторськими лексиконами виявляє спільну частину лексики, яка представлена і в загальномовному реєстрі, і в письменницькому лексиконі, а також відтворює ту частину лексики, яка засвідчена лише в творах окремого письменника і входить до фонду індивідуально-авторських слів або оказіоналізмів. Г.М. Вокальчук, П.Ю. Гриценко, С.Я. Єрмоленко, Є.А. Карпіловська та ін. українські лінгвісти зазначають, що інтегральне лінгвістичне дослідження забезпечує зіставлення та увиразнення літературного й індивідуально-авторського слововживання [8: 108].

Термін **лексикон** в інтегральних лінгвістичних дослідженнях вживається на позначення: 1) лексичного складу мови письменника або реєстру словника, тобто певної частини лексичного фонду, який досліджується; 2) лексикографічної праці, яка відображає особливості слововживання певного письменника або певного суспільного об'єднання. **Неолексикон** — це сукупність нових слів і значень, які відтворені або будуть відтворені в неографічних працях (словниках нових слів і значень).

Варто зазначити, що гончарознавці наголошують на послідовному дотриманні норм літературного слововживання Олесем Гончаром та його активній розбудові неолексикону. Нові слова, утворені письменником, є органічним складником мовної системи. Лише деякі слова вважають оказіональними, та й то їхня доля буде зрозумілою лише з виходом у світ словника мови О.Т. Гончара. Багато авторських слів знайшло сьогодні своїх шанувальників завдяки показчикам Н.М. Сологуб та поданні авторської лексики Олеся Гончара в електронних ресурсах. Проте для всеохопного дослідження спадщини письменника та з'ясування вагомості його внеску до скарбниці літературної мови необхідна повна картотека його слововживань і систематизування слів за парадигматичними, синтагматичними, епідигма-

тичними та аксіологічними властивостями. Важливим є з'ясування основних етапів становлення визначної творчої особистості Олеся Гончара та вивчення специфіки його мовотворення.

1978 р. В.С. Вашенко у статті «Збагачення й розвиток української мови в художніх творах О. Гончара» зазначає, що ранні твори письменника засвідчують уміння автора користуватися багатствами рідної мови, а після виходу у світ роману «Тронка» — активне авторське словотворення й збагачення засобів художнього осмислення дійсності. «До написання цього твору мовне новаторство знаходило своє вираження, в основному, у своєрідному використанні загальноновживаного. Після «Тронки» воно виступає досить широко у вигляді багатоманітної нової форми, по-різному відтворюваної на загальномовному ґрунті. І саме тут воно гостро відчувається мовцем в усій своїй гнучкості та своєрідності, в усіх тонкощах змісту й функціонального навантаження. Саме тут О. Гончар став майстром нового влучного слова, не тільки видобутого з живомовних загальнонародних надр, а й видозміненого в такий спосіб, що на ньому зростає художній образ. Шукання слова реалізується тут по-новому, хоч і згідно з духом народної мови, в межах її складної системи» [2: 50].

Потужному новаторству Олеся Гончара присвячують статтю «У вічних оновленні...» М.М. Пилинський та Г.М. Колесник (1986 р.). Лінгвісти аналізують багату мовно-художню палітру авторського словника і вказують на високий естетичний та науковий (з погляду мовознавства) рівень новотворів Олеся Гончара. М.М. Пилинський та Г.М. Колесник зазначають, що «читач відчуває (не може не відчути) естетичну насолоду від зустрічі з новим словом тільки тоді, коли труднощі, пов'язані із сприйняттям, засвоєнням, сказати б, «подоланням» цього раніше не знаного йому слова не будуть занадто великими, непереборними» [9: 5]. Тому, аналізуючи новотвори з фрагменту роману «Тронка» (... *Неначе саму силу життя випромінюють оці повні грайва та блиску очі і личко лукаве, розрум'яніле, персиково-туге*) та роману «Циклон» (*Такі вони були святково-небуденні цього вечора, і Капа була серед них розсяяна, грала своїми променисто-синіми, її, видно, переповнювала радість щасливого якогось передчуття*), дослідники зазначають, що і іменник *грайво* (створений за моделлю «сяйво»), і дієприкметник *розсяяний*, який виконує функцію епітета, і складний прикметник *променисто-сині* (очі), і складний епітет *персиково-туге* (личко) не становлять якихось труднощів для розуміння. «Разом з тим вони зміцнюють загальне естетичне враження, збуджують нашу уяву, надають оповіді особливого додаткового художнього смислу, який, за словами О.О. Потебні, відрізняє образну мову від інформативно-необразної. Саме цей додатковий смисл є неодмінним чинником розвитку кожної живої мови» [9: 5–6].

Узвичаєні, традиційні моделі українського словотворення О.Т. Гончар поповнює словами, які відображають високий рівень духовності письменника й провідні концептуальні домінанти його мовомислення (ЛЮБОВ, ДОБРО, ЖИТТЯ, ГАРМОНІЯ, КРАСА, ВЗАЄМОПОВАГА, ТВОРЧИСТЬ та ін.). Він майстерно відтворює всі нюанси внутрішніх

переживань героїв, багатогранно змальовує їхні портрети, вчинки, місце й роль в Україні й світі. Любов і прагнення гармонії, що утримує рівновагу Всесвіту, — це ті чинники, що зумовлюють гуманістичний пафос творів письменника. Авторський неолексикон збірки «Далекі вогнища» та «Щоденників» Олеся Гончара засвідчує продуктивність тих способів оновлення лексичного складу мови, що пов'язані із: а) номінацією нових явищ життя, зумовлених розширенням меж пізнання та осмисленням універсальних і національних закономірностей розвитку соціуму; б) збільшенням оцінних назв, при створенні яких високопродуктивними в ідіостилі О. Гончара є префікси *най-*, *недо-*, *роз-* та основи *все-*, *на-*, *нів-* та ін.; в) творенням складних найменувань людей, серед яких помітне місце займають композити та юкстапозиції, що пишуться через дефіс і сконденсовано відображають різноманітні нюанси внутрішньої й зовнішньої характеристики осіб та ін.

Відтворити все розмаїття Божого світу в світлих тонах, подати людину в центрі Всесвіту, визначити її важливу місію, що полягає в збереженні планети й високої духовності людства, — це головні завдання творчого осмислення життя письменником. З огляду на це важливим є порівняння особливостей вживання слова *людина* та його семантичних ідентифікаторів у творах Олеся Гончара й інших письменників того ж часового відтинку та в ретроспекції. У мовній палітрі Т.Г. Шевченка, як засвідчує авторський словник, переважають форми *люди* та *люде* (загальна кількість 551), а слово *людина* — вживається лише тричі [10 I: 383–384]. У творах Олеся Гончара мисляча і творча ЛЮДИНА — домінанта мовомислення, що відтворює один з основних складників концептосфери кінця ХХ ст. Це свідчення історичної закономірності піднесення людини на вищий рівень еволюції й розвитку її творчо-пізнавальних потенцій, а також внеску письменників ХХ ст. в утвердження основ людинознавства. В художніх творах, зокрема у збірці «Далекі вогнища», та в «Щоденниках» Олесь Гончар часто вживає слово *людство* й аналізує глобальні проблеми усього людства. Письменник поглиблює розуміння понять *людяність*, *життя*, *взаємовживчивість*. Форма *життя*, до речі, у Словнику мови Т.Г. Шевченка не засвідчена. З високою частотою вживання подано в ньому дієслово *жити* [10 I: 228]. Отже, змінюється життя, змінюються форми мовного відтворення еволюції, а для її системного дослідження важливо мати словники мови письменників різних епох.

Зіставлення частоти вживання слів та продуктивності афіксів у відтворенні різночасових аспектів мовної картини світу спостерігаємо на ділянці оцінної лексики. Шкала оцінності з префіксом *най-* у Т.Г. Шевченка, як засвідчує словник його мови, представлена 11 словами (*найгірше*, *найдорожчий*, *найкращий*, *найлучший* та ін.), в О.Т. Гончара — сотнями слів з позитивною і негативною семантикою (*найдалекоглядніший*, *найжаданіший*, *найперспективніший*, *найбездарніший*, *найдоскіпливіший*, *найпохмуріший*, *найморальніший*, *найв'їдливіше* та ін.). Про загальну кількість оцінних слів Олеся Гончара дізнаємося лише після укладання по-

вного лексикону письменника. Зіставлення повних лексиконів письменників різних епох — вагомий спосіб дослідження не лише розвитку мовно-виражальних засобів та індивідуального світосприймання художників слова, а й загальних закономірностей розвитку соціуму, його духовності й культури, відбитих у мові.

Для системного вивчення творчої спадщини Олеся Гончара особливо важливими є праці, що відтворюють динаміку його мовомислення, а отже, й розширення неолексикону української літературної мови.

Н.М. Сологуб у монографії «Мовний світ Олеся Гончара» вказує на динаміку художніх засобів О. Гончара, формування системи символів письменника, закономірності підпорядкування лексичних засобів втіленню високих гуманістичних помислів письменника. У словопоказчиках, доданих до монографії, дослідниця реєструє майже дві тисячі індивідуально-авторських новотворів письменника та образних висловів [13: 120—137]. У показчику, укладеному за шеститомним виданням творів Олеся Гончара (1978—1979), Н.М. Сологуб наводить такі приклади нових слів та індивідуальних слововживань письменника: *античне край-свіття, блакитний орган (про небо), готичні собори сосен, каравели хмар, людина-легенда, людина-авоська, людина-основа, бринькач, дівчєня, доскіпайло, дрібнодух, невгамовець, невпокійливець, пастуша, пацанча, хуліганча, чабаня, школярча, паруся, затовстошкуритися, безгоміння, безтровожно, пішки по-сковородинськи, безкрая людська ріка, пустоцвітнє життя, апокаліптичне сонце, стриптиз душі, тиняйло, тополята* та ін. [13: 120—128].

За романом «Твоя зоря», опублікованим 1982 р., Н.М. Сологуб укладає показчик, що містить такі слова й вирази: *стєпова античність, апофеоз життя, атланти духу, як вартовий планети, вічність неба, заплomboвана душа, грай-пустощі, душохват, кар'єроманія, конєня, коралі-сережки, людина-кажан, людина-квітка, людина-торпеда, мимохідець, надчємність, позачасовість, смоги-тумани, сонцєдення, тайнознавство, твердолоби, фантоми хмарочосів, хлопчашня, чорні заздрощі* та ін. [13: 129—132]. Із роману «Собор», що побачив світ 1968 р., дослідниця добирає для показчика такі слова й вирази Олеся Гончара: *акацієві ночі, блакитні планети твого дитинства, вєпр нової доби, героїн кар'єризму, готика тополь, соняшники золоточолі, істина-правда, кінецьсвітній хаос, людина-кристал, людина-цєгла, німа музика соборів, наркотик владолюбства, отрута кар'єризму, малєнький пагінчик життя (про дитину), собор планетарний, собори душ своїх бережить, ходячі шлунки, нічні юшкоїди* та ін. [13: 133—134]. Показчик до збірки «Далекі вогнища» (1988 р.) дослідниця укладає на основі нових слів та слововживань автора: *рукотворний апокаліпсис, байдикарі, вишневий сміх, відчайдушиця, гребля-дамба, дансинг-молільня, за дощами-туманами, забудь-батько, забудь-мати, закомплексований гомо-сапієнс, зореплаводство, змілітаризований інтелект, кінецьсвітньо, озера-тиховоди, однопланєтяни, пропийдуша, пустомолот з портфелем, рай-світ, співпланєтники, часоплин, всевідєць, крізьзубна відповідь* та ін. [13: 135—137]. Варто наголосити на вагомості укладених словопоказчиків для вивчення особливос-

тей авторської концептуалізації світу й динаміки суспільного розвитку, відтвореного лексичними засобами письменника.

С.І. Головашук у статті «Позасловникова лексика в творах Олеся Гончара» зазначає, що з двох великих романів Олеся Гончара — «Твоя зоря» і «Берег любові» — він відібрав одну тисячу новотворів, які не ввійшли до Словника української мови в 11 томах. Відібрані слова дослідник класифікує за особливостями їхнього творення та функціонування. С.І. Головашук виділяє слова, які О.Т. Гончар творить на основі уже відомих (*балакливо, великодньо, нахмарено, бузковість, оновленість, водійка, початківка, прикордонницький, засмаглявлений, запаркований, осамотнілий, розбряклий, розпилюжений, присмугнівши, нетямлячись* та ін.), та ті, що належать творчій скарбниці письменника, хоча й побудовані з використанням відомих дериваційних ресурсів мови (*буйнотрав'я, всеземний, піснолиций, середліття, відтінок-барвинка, сяйво-мерехтіння, леготи-весновії, хмара-оболока, свистіння-стугоніння, хитрющо-мудрющо, зоріло-світало, граційно-легкий, шляхетно-тендітний, водолазити, пішохідець, хлібодарний* та ін.).

Чи не найпильнішу увагу, зазначає С.І. Головашук, Олесь Гончар приділяє складним словам, словоскладанню. Серед них найбільше слів на позначення людей: *дівчина-підліток, донька-красуня, жона-оздоба, людина-анакронізм, мати-кочовичка, новачок-практикант, скіф-степовик, степовик-механізатор, умілець-трудога, юнак-водій, несплюхи-бесідники, мудреці-ворожбити, невидимець-диктор* та ін. [3: 38].

Окремо С.І. Головашук аналізує ті слова, які є спільними і для інших письменників та представлені в лексичній картотеці, але не зафіксовані в 11-томному СУМі: *антисвіт, безмрійний, весновій, вітально, всепрощенство, дорослість, замислення, заувага, зіщулено, крутоплечий, пригорблений, прикушпелити* та ін. Така лексика, наголошує дослідник, має бути надбанням словників, а задля цього «конче потрібно було б створити словник мови О. Гончара» [3: 40].

Необхідність укладання лексику Олесь Гончара обґрунтовують Г. Богущка, Є. Регушевський, М. Разумейко у статті «Авторські неологізми у творах Олеся Гончара» [1]. Проте автори цієї розвідки наводять незначні кількісні показники нової лексики О.Т. Гончара у романі «Собор» (лише 50 неологізмів) і нарисі «Спогад про океан» (40 нових слів) [1: 26–28]. Дослідники аналізують слова, які є надбанням попередніх творів Олеся Гончара (*антиніч, грайво* та ін.) або інших письменників. Отже, необхідна така база даних творчих досягнень українських письменників, яка б синтезувала лексичні скарби й одночасно увиразнювала самотність кожного майстра художнього слова.

Для сучасного системного опрацювання лексику Олесь Гончара передбачаємо кілька основних етапів:

- 1) формування електронної картотеки за творами письменника;
- 2) створення словників неологізмів письменника (для окремих творів чи збірок творів) у порівнянні з реєстром Зведеного словника лексики української мови XVIII — поч. XXI ст.;

- 3) формування конкордансів для творів письменника кінця ХХ ст.;
- 4) формування ідеографічного словника письменника;
- 5) укладання повномасштабного словника мови Олеся Гончара за зразком академічного словника мови творів Т.Г. Шевченка.

Окремим перспективним напрямком сучасної інтегральної лексикографії та лінгвокультурології є укладання зведеного лексикону письменників другої половини ХХ — поч. ХХІ ст.

Загальноприйнятим форматом сучасної академічної електронної картотеки Інституту української мови є супровід заголовкового слова, поданого в початковій формі, граматичними характеристиками та паспортизованою цитатою [12]. Така структура електронної картки дозволяє ефективно здійснювати подальші етапи лексикографічного та інтегрального лінгвістичного опрацювання авторського лексикону: формування тлумачення, позначення переносних та образних вживань слова, визначення стійких сполучень слів та порівняльних зворотів, подання стилістичних ремарок, систематизування лексики за частинами мови, моделювання авторської картини світу та з'ясування її співвідношення з мовною та концептуальною картинами тощо.

У такій електронній картотеці компоненти стійких сполучень слів та образних виразів реєструємо за алфавітом стільки разів, скільки вони зустрічаються в аналізованому тексті. Так, елементи влучного вислову Олеся Гончара *коники бризнули з-під ніг*, яким він увиразнює механізми образного мовомислення, будуть зареєстровані за алфавітом під заголовковими словами *коник* і *бризнути*.

Розносимо за алфавітом й компоненти образного вислову *амфітеатри гір*, що відтворюють метафоричне перенесення значення. Для подібних прикладів слововживання у наступних версіях тлумачного словника будуть використані ремарки **Образно* та *перен.* (переносне значення).

Відповідні ремарки матимуть порівняльні звороти (**У порівн.*) та стійкі сполучення слів (позначення жирним шрифтом, ромбом та трикутником). Варто зазначити, що твори Олеся Гончара містять значну кількість речень, насичених новими словами, новими формами слів, стійкими сполученнями слів, образними висловами. Кожен з різновидів авторської мови письменника розносимо в електронній картотеці за різними словниковими домінантами. У реченні: *Сама ти марнієш, вся душа розшарпана, а він з вола здоровий, йому б тільки гульвісничати...* (4: 35) представлене нове слово *гульвісничати* та стійке сполучення слів з *вола здоровий*, що виникло внаслідок асоціативного осмислення подібності здорової людини з волом, тому в електронній картотеці реєструємо за алфавітом і дієслово, і стійке сполучення слів.

Нижче наводимо фрагменти упорядкованої за алфавітом електронної картотеки лексикону Олеся Гончара (укладеної автором цієї статті), які увиразнюють ідіостиль та відтворюють внесок письменника в розбудову мовно-виражальних засобів:

амфітеатр, ім. ч. *Мені подобаються ці амфітеатри гір з лісами та виноградниками, з якимись білими віллами на схилах...* (5 III: 29);

березнево, присл. *Та це ж весна скоро! Сніг уночі похрускує березнево, а найповніший образ провесни — снігурі калину п'ють!* (5 II: 44);

біло-біло, присл. *Тільки садки, що біло-біло цвітуть на схилах Києва і за Києвом, дають душевну підтримку* (5 III: 55);

білопінний, прикм. *...нарешті якогось там дня визирнуло сонце, й по-теплішало враз, і перед очима нам сяйнула в долинах білопінна повінь розквітливих словацьких садків!* (4: 99);

Божий, прикм. *Нахил орбіти Землі, швидкість обертання, температура Сонця — все розраховано ідеально, для найвищої гармонії життя. Тож бережімо, люди, цю Божу Гармонію!* (5 III: 562);

бризнути, дієсл. док. *Коли звернув зі стежки в густі трави, то коники так і бризнули з-під ніг! Яка таки гарна в нас мова: коники бризнули з-під ніг!.. Дякую Богові, що дав мені народитися українцем* (5 III: 576);

вершинність, ім. ж. *Література втрачає своє здоров'я, свою духовну вершинність* (5 II: 33);

взаємопізнання, ім. с. *Потяг до взаємопізнання стає велінням доби* (4: 226);

вольовитий, прикм. *Так, це він, зарослий, в колючій щетині, з вольовитим поблиском у змружених очах* (4: 77);

всенациональний, прикм. *Якщо здобудемось на всенациональну єдність, нас не здолає ніхто!* (5 III: 543);

вселюдський, прикм. *Яким сонцем відвернути вселюдське похолодання?* (5 III: 18);

всеохопний, прикм. *...весь плацдарм став невдовзі суцільним ревищем, окутався туманом і димом, всеохопним чорним хмаровищем...* (4: 97);

всепрощальний, прикм. *...на голому куполі щирим золотом горів на всю округу ясний всепрощальний хрест* (4: 33);

дрібнодухість, ім. ж. *Скільки дрібнодухості, пошлості, брехні в цьому літературному середовищі...* (5 III: 17);

дуель, ім. ж. *Дуелі духу — ось що нам потрібне. Блиском думки його переваж, висмій, щоб усі побачили: король голий* (4: 66);

жорно, ім. с. *Невже після цього знову жорна буднів?* (5 III: 48);

забагнючений, дієприкм. *Розбрякли від води окопи весь час обвалюються, всі ми забagнючені до вух, ждемо не діждемось, коли настане час підміни і ми вночі зі всіма осторогами виберемось звідси...* (4: 93);

згармонізувати, дієсл. док. *Згармонізувати життя — це має бути найвищою метою сучасного людства* (5 III: 43);

здірчавівши, дієприсл. *І в таку свіжу березневу рань, коли лід на річці, здірчавівши, вже лунко й весело потріскує, а на островах майже по-весняному червоніють краснотали, маєш стрімголов мчатись туди, де ждуть тебе прикрощі, службові клопоти...* (4: 201);

інопланетно, присл. *Цікаво, що й ще один автор спостеріг, що Довженкова камера на все земне дивилась ніби інопланетно, ніби з космосу, ніби очима Бога... Це дуже важливо, може, в цьому суть його поетики* (5 III: 545);

капіляр, ім. ч. *З-під самих зірок нагледіти світленьку оту звивину на планеті, земний отой капіляр [річку] — це ж яка сильна апаратура потрібна...* (4: 135);

котигорошко, ім. ч. ...люди з мовчазним сумом дивились, як хлоп'я, над котрим вони щойно стояли, сполохане пострілом, щодуху втікало, стрімголов віддалялося луками, мов котигорошко (4: 83);

медовустий, прикм. І яким чином колишній твій приятель, медовустий шанувальник, стає відступником? (5 III: 174);

надзавдання, ім. с. Бути постійно на варті чистоти мови, збагачувати її всебічно, повертати їй первісну естетичну красу, мудрість, милозвучність — ось наше національне надзавдання (5 III: 531);

народ-красолюб, ім. ч. Український народ — народ-красолюб! (5 II: 15);

нездвижно, присл. А на ближньому озері, не боячись поїзда, білий лелека нездвижно стоїть (4: 129);

низькохмарний, прикм. Низькохмарне холодне небо розпросталось над ним [містом] (5 II: 91);

новочасся, ім. с. Польовий табір — це той же хутір! Відродивсь у новому вигляді... Хай в новочассі, але той же оазис серед степового простору (5 II: 67);

оберігач, ім. ч. Мова — основний генофонд нашої культури, і все залежатиме від того, чи зуміємо зберегти її в усьому історичному багатстві. Школа, учитель, письменник — найперші і найвірніші оберігачі (5 III: 112);

однопланетянин, ім. ч. ...живемо в епоху, де контакти даються людям нелегко, а відчуженість між однопланетянами стає ледве чи не знаменням часу (4: 232);

перевантага, ім. ж. Перевантаги, перенапряга нервів, та ще самота, безмежна космічна самота... (4: 135);

передвічно, присл. Можливо, автор вчення про ноосферу (Вернадський) був найбільше до розуміння великої, передвічно замисленої єдності природи (5 III: 11);

передзахідно, присл. Після хмурого дня сонце пробилось з-під навислої хмари й передзахідно зачервонило океан, що, відкрившись у далеч, граючи багряними полисками, зараз набув мовби ще більшої грізності (4: 265);

понадчасовий, прикм. Найсильніший там [О. Довженко], де прагнув підвестись до понадчасових, надсоціальних вічних категорій (5 III: 8);

пошумлювати, дієсл. недок. Злегка пошумлює десь унизу прибій (5 III: 66);

різноколірно, присл. ...звечора він [фонтан] був різноколірно освітлений і біля нього на помості виступали естрадні співаки (4: 123);

розкошистий, прикм. А снопи такі ж красені, такі тугі та розкошисті, і між ними сама вона якась аж золота, розсяяна, туга, мов сніп! (4: 55);

розшумлений, дієприкм. ...щоб тільки побути віч-на-віч з відкритим океаном, послухати, зупинившись на скелі, ці грізно розшумлені внизу води і цей ніколи тут не вищухоющий, самими просторами витворений вітер... (4: 219);

світанково-юний, прикм. Світанково-юне, нічого не відаюче дитячко серед краси весняних Карпат — це образ епохи, її найтяжчих протиріч... (5 III: 98);

серпневість, ім. ж. *Спокій у природі, приморська серпневість* (5 III: 66);
сиводавній, прикм. *Не раз ми чули розповіді нашого друга про далеку річку його дитинства, яка в сиводавні часи «аж закипала, аж із берегів виходила», коли незліченна ординська кіннота кидалась по ній уплав...* (4: 92);

суржикування, ім. с. *Звичайно, небезпека для мови існує. Суржикування, чиновницьке оказення, збіднення образної системи, примітивізація понять...* (5 III: 531);

сягнисто, присл. *Почувається, що він очолює цих людей, ступає він рішуче й сягнисто, сушняк, ламаючись, тріщить йому під ногами* (4: 76);

тужба, ім. ж. *День починався горем, тужбою кінчався* (4: 76);

урочо, присл. *І знову поля, озера, плеса поміж очеретів сяють дзеркально, урочо* (4: 129);

худий, прикм. *Коні рвонулися з місця, хоч які були затягані роботою й худі, мов драбини* (4: 54);

якнайхутчіш, присл. *Може, стане наполягати, щоб повертатися якнайхутчіш до готелю, змінювати вбрання...* (4: 123);

ясновидність, ім. ж. *Можливо, поет із своєю дитинною ясновидністю, із своїм глибоким захопленням вами, людьми полярного гарту, був куди ближчий до істини, до справжньої суті речей?* (4: 105).

Лексикон Олеся Гончара засвідчує високий потенціал мовної системи та винятковий хист письменника до створення яскравих художніх образів. Цитатний матеріал відтворює глибоку змістовність й бездоганну форму мовомислення Олеся Гончара. Письменник вирізняється глобальним світосприйманням, його твори містять слова з семантикою високого рівня узагальнення, які збагачують мовну систему й увиразнюють вагомі досягнення українського народу й людства загалом. Олесь Гончар утверджує норми українського словотворення та слововживання й увиразнює нові форми художнього осмислення дійсності.

Нові слова та нові значення, створені письменником, а також метафоричне переосмислення уже відомих мовних фактів, заслуговують різноаспектного лексикографічного опрацювання у загальномовних словниках-тезаурусах та словниках індивідуально-авторської мови. Неолексикон Олеся Гончара сприяє розвитку інтегральних лексикографічних систем, що містять інформацію про національні й універсальні способи концептуалізації дійсності та поглиблюють теорію системного дослідження загальномовного й індивідуально-авторського мовотворення.

1. *Богуцька Г.* Авторські неологізми у творах Олеся Гончара / Г. Богуцька, Є. Регушевський, М. Разумейко // *Культура слова*. — Вип. 51. — К., 1998. — С. 24–30.
2. *Ващенко В.С.* Збагачення й розвиток української мови в художніх творах О. Гончара // *Мовознавство*. — 1978. — № 2. — С. 49–53.
3. *Головащук С.І.* Позасловникова лексика в творах Олеся Гончара // *Мовознавство*. — 1988. — № 6. — С. 32–40.
4. *Гончар О.Т.* Далекі вогнища: Нові твори. — К.: Рад. письменник, 1987. — 287 с.
5. *Гончар Олесь.* Щоденники: у 3-х т. / О.Т. Гончар; упор., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар. — К.: Веселка, 2002–2004. — Т 1. — 2002. — 455 с.; Т. 2. — 2003. — 607 с.; Т. 3. — 2004. — 606 с.

6. Гоян Я.П. Собор української душі: Літ. порт. Олеся Гончара. — 4-те вид. — К. : Веселка, 2008. — 62 с.
7. Гриценко П.Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І.С. Гнатюк. — К. : КММ, 2012. — 488 с.
8. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
9. Пилинський М.М. У вічнім оновленні... / М.М. Пилинський, Г.М. Колесник // Культура слова. — Вип. 31. — К. : Наук. думка, 1986. — С. 5—11.
10. Словник мови Т.Г. Шевченка: В двох томах. — К. : Наук. думка, 1964. — Т. 1—2.
11. Сніжко Н.В. Зведений словник лексики української мови: джерела і засади укладання // Культура слова. — вип. 83. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. — С. 90—99.
12. Сніжко Н.В. Структурна, функціональна й хронологічна параметризація лексики у зведеному словнику, тезаурусі та електронній картотеці // Українська мова. — 2016. — № 4. — С. 90—105.
13. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеся Гончара. — К. : Наук. думка, 1991. — 138 с.
14. Степаненко М.І. Олесь Гончар — історик, теоретик, практик української лексикографії // Українська мова. — 2013. — № 3. — С. 27—38.
15. Тараненко О.О. Мови письменника словник // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 355—356.
16. Цимбалюк-Скопненко Т.В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи // Українська мова. — 2010. — № 2. — С. 3—14.

Статтю отримано 08.12.2016

Natalia Snizhko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

OLES HONCHAR'S NEOLEXICON: LEXICOLOGICAL AND LEXICOGRAPHICAL DIMENSIONS

This article summarizes the experience of linguists on studying Honchar's lexicon weight in the development of modern Ukrainian language. Rich quotation material of the last works of the writer is posted, and it illustrates Honchar's excellence in creating new artistic images, new forms of showing of deep semantic content of the words.

Oles Honchar is one of those writers who, due to strong global lingual thinking, have powerful neolexicon. Therefore, all researchers of Honchar's work agree on the need for creation a dictionary of his lexicon and systematic studying of his linguistic creativity. To cover the entire lexical wealth of the writer, author proposes the creation of both a common vocabulary thesaurus of Honchar's vocabulary (similar to the Shevchenko's language dictionary) and some dictionaries of Honchar's neolexicons and concordances of individual usage of vocabulary by writer. In this way, the lingual thinking of the writer will be reproduced, as well as specificity of the twentieth century era.

Honchar's lexicon, as the article's author stresses, is to analyze on the background of the Summary Word Index of Ukrainian language of late XVIII — early XXI century. This approach will help us to understand, what the well-known author uses words that are new words created exactly, and what of his words are still beyond words included into dictionary (and are in the fund of words are still beyond vocabulary).

Synthesizing of lexicons of various writers in a single system based on the Summary Word Index of Ukrainian language of late XVIII — early XXI century is a perspective trend of modern integrated and author lexicography, linguistics, and the basis of macro scientific methods of research in general. Comparison of lexicons of different writers is a way to study the specifics of their lingual thinking and the overall dynamics of the language system and its figurative means.

Keywords: Oles Honchar, lexicon, new words, individual author's language, thesaurus, Dictionary of writer vocabulary, integrated lexicography, author lexicography.

УДК 811.161.2'373.43'611 Пашковський

Олена Дюндик

Інститут української мови НАН України, м. Київ

КРЕАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НЕОЛЕКСИКОНУ ЄВГЕНА ПАШКОВСЬКОГО

У статті проаналізовано неологізми з лексикону Євгена Пашковського, утворені афіксальним способом. Досліджено будову новотворів. Виокремлено низку афіксів — префіксів та суфіксів, характерних для словотворення письменника. З метою якнайповнішого семантичного аналізу неологізмів, розглянуто контексти їх уживання. На основі аналізу та зіставлення вузьких і широких контекстів простежено текстотворчу функцію неолексем. Виокремлено неологізми, утворені нормативно та за аналогією.

Ключові слова: неологізми, авторське словотворення, афіксація, словотворення за аналогією, Євген Пашковський.

Євген Пашковський належить до самобутніх письменників сучасності. Його неповторний стиль багато в чому визначають через лексикон — систему оригінальних мовних знаків, які письменник ретельно добирає або витворює сам. Велика кількість новотворів — це та особливість, яка вирізняє тексти Є. Пашковського з-поміж інших. Лексикон, а саме інноваційна його складова, є ключовою домінантою ідіостилію письменника.

Словотворення Є. Пашковського належить до постмодерністського, тобто здебільшого «підпорядковується інтенціям автора, а не теоретичній нормативності» [3: 110]. Найхарактернішими способами творення нових слів у постмодерністському тексті, за І. Дегтярьовою, є афіксація та основоскладання. Ці способи є домінантними і в словотворенні Є. Пашковського. У цій статті пропонуємо докладніше оглянути афіксальні способи творення нових слів із неолексикону Є. Пашковського.

У процесі словотворення словотворчі форманти можуть як конкретизувати значення твірного слова, так і

© О.А. ДЮНДИК, 2017

розширювати його. «У словотворчих актах лексичне значення твірної основи обов'язково конкретизує те загальне, що привносить дериваційний формант, і навпаки, афікс конкретизується твірною основою» [6: 7].

Значна кількість неологізмів Є. Пашковського має прозору семантику і утворена за регулярними словотвірними моделями української мови. Проте є низка новотворів, що порушують словотвірну норму. Наприклад, дієвим інструментом є утворення нових слів за аналогією, тобто за подібністю. Цей тип словотворення, на думку Ф.О. Нікітіної, належить до мовних універсалій [8: 15].

Словотвірні неологізми створюються за допомогою афіксів. Ця трансформація вже відомих слів «не лише виявляє внутрішню форму новотвору і оживлює етимологію твірного спільнокореневого слова, але, актуалізуючи семантику продуктивного афікса, викликає уявлення про цілий клас слів з тим самим афіксом» [4: 9].

Словотворення в художньому тексті є одним із важливих засобів увиразнення думки. О.С. Грещук у дослідженні «Словотвір у процесі породження тексту» (2002) досить докладно окреслює проблематику «текст і словотвір», зазначаючи, що вона «викристалізовувалася і стимулювалася внутрішніми закономірностями розвитку дериватології, для якої стала очевидною необхідність динамічного аспекту вивчення словотвору, при якому завданням дослідження стає опис і пояснення самих процесів утворення слів» [1: 3]. Це, своєю чергою, дає поштовх до розвитку функціонального словотвору, тобто до аналізу функцій лексичних інновацій у мовленні (тексті), основні принципи якого будемо використовувати під час аналізу структурних особливостей неологізмів Є. Пашковського.

Найпродуктивнішим словотворчим ресурсом є афіксальні морфеми, що в поєднанні з твірною основою утворюють похідні слова. Часто Є. Пашковський у процесі творення нових слів вдається до певних словотворчих формантів, які виокремлюють і характеризують саме його ідіостиль. Актуалізація в тексті афіксів, що мають спільні формально-семантичні ознаки, дає змогу читачеві проводити аналогії, зіставляти описуване, подекуди створює ефект нагнітання смислів у тексті. О.С. Грещук вважає, що актуалізація таких формантів під час словотворення в художньому тексті, окрім стилістичної вартості, має ще й текстотворчу [2: 590]. «Одним із важливих засобів структурування семантики тексту, зокрема на рівні його невеликих сегментів, є актуалізація формантної частини словотвірної структури деривата» [2: 591]. Цей процес відбувається за умови використання в тексті похідних слів зі спільними словотворчими афіксами. Відповідно, ці похідні слова належать до одного словотвірного ряду.

Є. Пашковський, створюючи нові слова, залучає певний набір афіксів. Серед них виділяємо префікси *анти-*, *з-(с)*, *о-(об-)*, *про-*, іменникові суфікси *арн'(а)*, *-ищ(е)*, *-иськ(о)*, *-от(а)* та ін., що виступають як окремі словотворчі форманти, формуючи префіксально-суфіксальні (конфіксальні) моделі словотворення.

Зауважимо, що мова творів Є. Пашковського вкрай насичена неологізмами, про що свідчать контексти, подані в статті. Однак, взявши за основу словотвірну класифікацію неологізмів, ми аналізуємо лише афіксальні новотвори, встановлюючи їхній креативний потенціал у мові творів Є. Пашковського.

Префіксація

Іменниковий префікс іншомовного походження *анти-* (із грецької, означає протилежність, протидію, ворожість, заміну) слугує для творення слів зі значенням «протилежний, ворожий чому-небудь». Деривати з цим афіксом здебільшого «мають яскраве емоційно-оцінне забарвлення і виражають неприйняття чогось, спротив або протидію чомусь» [5: 164], наприклад, *антидемократичний* — спрямований проти демократії (СІС: 55). Такі деривати можуть мати значення заперечення: *антидиз'юнкція* — заперечення диз'юнкції (СІС: 55); окреслювати протилежне поняття: *антибаріони* — елементарні частинки, які є античастинками щодо баріонів (Там само).

У лексиконі Є. Пашковського новотвори такого типу здебільшого виступають запереченням абстрактних понять і значень, утворюючи буттєві категорії на зразок: *античас*, *антижиття* та «посилюють виразність слова у художньому тексті» [10: 85]. Це також підтверджується контекстуально: «...а замість глядачів на кам'яних лавах непритомний *античас*...» (Щоденний жезл: 82), «кілька судомних і тоскних вигуків єднали їх з *антижиттям*» (Там само: 247).

Іноді письменник уживає іменник із префіксом *анти-* поруч зі словом, від якого було утворено цей неологізм, з метою створення контрастної семантики в реченні: «...невипадкова одночасність державотрусів і наукових відкриттів дозволяє сподіватись, що між *морем* і *антиморем* досі існує рятівна дистанція...» (Там само: 18).

В одному контексті вжито неологізми *антилюдина* і *антиабсолют*, на позначення світобудови, далекої від абсолюту: «Якщо кілька століть тому війна, моровиця, ганебний устрій сприймалися як похибка від Абсолюту — і вимагали дії — то тепер кожна дія, надірвавшись від марноти, прямим підштовхуванням бокує до *антиабсолюту*, на чолі з *антилюдиною*; наш рідний сучасний нелюд вимагає прав на канонізацію своїх мерзот, як чогось єдино святого» (Там само: 20).

Похідний від нього неологізм *надантилюдина* виник шляхом нанизування префіксів. Префікс *над-* вказує на найвищий вияв ознаки, префікс *анти-* використано для вираження абсолютного заперечення: «Зважаючи на відчуженість, що притупила чуття незгірше клюки, котрою проламували потилиці, доля послала чисту, найдемократичнішу війну; рядові й полководці в однакових мундирах знехтували просту здобич, переваги в живій силі й техніці; стратеги замірились на селекцію, на день і час, коли з лона зпластмасовілих виповзе *надантилюдина*» (Там само: 33).

Така модель словотворення актуалізує у тексті прийом антитези — художній прийом, що побудований на створенні контрастних образів.

Іменник *антилюдина* зафіксований у «Короткому словнику авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття» Г.М. Вокальчук. Його вживає І. Калинець у поезії «Числа»: «в цупкий вселенський акорд / що вклав ти в голову **антилюдини** / якою антикров'ю запалив її безсмертя» (Калинець: 288), тому не можемо стверджувати, що його авторство належить винятково Є. Пашковському. Знахідка таких новотворів у лексиконах різних письменників свідчить про активність цієї моделі творення слів.

Поширеними в лексиконі Є. Пашковського є й дієслівні утворення з видовим префіксом *з-(с-)*. «В дієсловах, що виражають наростання якоїсь ознаки, він (префікс *з-(с-)*) мав колись об'єктне значення, вказуючи на поширення дії по всій масі суб'єкта» [7: 278].

Для позначення процесу, що має велику швидкість, є *прудкішим*, автор створює неологізм **спрудкішати**: «твоя постійнооблавлена письменницька здобич, — мінливість часу, — **спрудкішала** невловимо, щодали й далі від тієї пори, коли батько з двома мішками, згорнутими на серп під полою піджака, взяв малого з собою по конюшини» [Щоденний жезл: 7]. Очевидно, дієслово доконаного виду утворено від дієслова недоконаного виду *прудкішати*. Таку твірну одиницю знаходимо в публіцистичному виданні 1928 р. «Територія Дніпрових порогів» в такому контексті: «Скелясті береги до 50—70 метрів заввишки, близько підходять один до одного, звужуючи долину й річище, Дніпрове до 160—180 метрів (це найвужче місце в Дніпрі на порогах), через що глибина доходить до 30 метрів, а течія прудкішає» (Якуша: 43).

«Згоріти» — таке значення автор вкладає у новотвір **звогніти**, що утворився від дієслова *вогніти* — бути як вогонь; горіти (СУМ І: 715): «*ти почуєш докір мовчання, відтак, всередині, вимиваючи рештки отрути, що мучила тебе й віки, **звогніє** безвинний свічковий спокій, мов темрява, знявши нагар, поглинула своє — і тиша стане зрозумілішою за відповідь*» (Осінь для ангела: 446).

Прикметник *солоний* мотивує появу дієслова **солоніти**, від якого утворене авторське дієслово **зсолоніти**, яке також знаходимо у лексиконі письменника: «*пора завести досужу мову, чого **солоніє** вода в криниці?*» (Щоденний жезл: 147). Зазначимо, що автор використовує дієслово **зсолоніти** в значенні «ставати солоним» у яких ідеться про воду: «*вода в криниці **зсолоніла** на ропу й смердить бовтунами й сажею*» (Там само: 144); «*розмова, немов воскреслості, немов живого дива, зрідка торкатиметься води в криниці — чом вона **зсолоніла**? чом стала затхлою?*» (Там само: 145); «*за водою доведеться йти до покинутої сусідської хати, через старий садок; вода в прадідівській криниці до гіркоти **зсолоніла***» (Там само: 147). Дієслово **солоніти** зафіксоване в «Російсько-українському словнику» М.Уманця та А.Спілки (1893—1898 рр.), отже реалізоване в мові, а тому неологізм **зсолоніти** є префіксальним авторським утворенням.

Авторське дієслово **облукавити** похідне від зафіксованого в словниках дієслова *лукавити* — «хитрувати, приховуючи правду» (СУМ-11 IV: 554). Префікс *об-* надає новотворів значення всебічного охоплення об'єкта дії, створює дієслово, семантично наближене до слів *обманюва-*

ти, ошукувати: «людва тремтить зурочено, гидує обов'язком, зневажає покладені на неї сподіванки Творця і тим ганьбить безмежно життя німе, життя безнадійне, життя безіменне, виіснювання всякої тварі, що так чи інакше прислугує людині, вбачаючи в ній всесильність, натяк на першотворіння — і так людина **облукавлює** покликання і впадає в гірше скотського покручство» (Щоденний жезл: 174).

Суфіксація

Суфікси як засіб словотворення мають не менше змістове навантаження, аніж префікси. Удавання до тих самих суфіксів забезпечує текстову, а часом навіть міжтекстову, смислову зв'язаність. «Чим вища продуктивність дериваційного форманта, тим більша імовірність використання його в низці ізоструктурних похідних для підсилення єдності текстового ряду, його когезії та звукової організації» [1: 32].

Розгляньмо декілька суфіксів, що їх актуалізує в процесі словотворення Є. Пашковський. Це, наприклад, іменні суфікси, на зразок *-ищ(е)*, що «здебільшого вживають в українській мові на позначення збільшеності чи згрубілості» [10: 84], а також на позначення предметів і місць. Похідні слова з цим суфіксом належать до категорії збільшувальних утворень, аугментативів — похідних іменників, що виражають значення збільшеності, яке часто супроводжує оцінний відтінок зневажливості, лайливості (ЕУМ: 199).

Поруч із нормативними іменниками на зразок *топорище, річище, стовбурище, тирловище, ножище, сниця, вусище* вдалося виокремити низку новотворів на зразок *сонцище, скарбище, берложище, безоднище, ланцюжище, шкурище, шарфище* тощо. Семантику збільшеності, згрубілості іменників підтверджують і контексти: «...зцілити травами водобоязну лють або згинуту під вовчим **сонцищем**» (Осінь для ангела: 17); «виправ завошивлені манатки й розвісив на сонячному боці **стіжка, глянь, сіно надскубане, рукою туди, людоньки, плескач макухи витягую, такий Богом посланий **скарбище!****» (Там само: 215); «а по весні переступила обмозучену рейкову сталь, плечем похнула двері до нічного **берложища**» (Вовча зоря: 158); «йти свідком серед судійств, збирати свідоцтва злодухого віку, який має округлитись, стиснути вакуум до першотворного ядра, відмагнітити грішне від праведного, хоч ти й не нагледів, як під силою тяжіння відхиляється мільйонолітнє світло, що мусить обігти по колу **безоднище** мороку, заокруглити і завершити його — і назвати світом» (Осінь для ангела: 318); «минув прохідну з простеленим впоперек дороги **ланцюжищем**, насупив брезентового каптура і потюпав на свою старцювальну роботу» (Там само: 355); «а друга радість, мов чорний **шарфище**, зігриває душу одою, змістом телеграм, з якої дозволиш собі деякі рядки, щоб ознайомити зі стилем послання» (Щоденний жезл: 335); «над житлом із кісток мамонта, над крем'яним гострим скребком, яким із нього **лупили шкурище**» (Там само: 308). Авторський іменник *шкурище* є компонентом фразеологізму «лупити шкуру», тож тут ідеться про трансформацію цілої фраземи.

Ще одним компонентом для продукування стилістично маркованих дериватів є суфікс *-иськ-*, за допомогою якого утворено чимало нових слів у лексиконі Є. Пашковського. «Досить часто формування суб'єктивної модальності тексту, необхідної тональності досягається введенням у нього стилістично маркованих дериватів як елементів лексичної словотвірної системи» [2: 595]. Деривати з цим суфіксом привносять у тексти Є. Пашковського суб'єктивну модальність, суб'єктивізуючи авторську оцінку повідомлюваного.

Похідними із цим суфіксом стають назви істот із семантикою згрубілості, наприклад, іменник *щучисько* утворений від *щука*: «коли ловити-мем рибу, жовтооких плямистих *щучиськ*, на вечірньому лісовому озері Вам перехочеться когось ненавидіти і змагати» (Щоденний жезл: 68); або назви об'єктів, як-от: *водойма*, *казан*: «крутнула до кузні на горбі і, недосяжна для дробин, перелетіла *водоймисько* й зникла за розставленими напередими рукавами греблі» (Осінь для ангела: 406); «посапувала, гуділа паяльна лампа й *казанисько* на алюмінієвому дроті червонувато, наваристо парував юшкою з помідор, печериць, дичини» (Там само: 83).

Вагомим інструментом авторського словотворення Є. Пашковського є суфікс збірності *-от(а)*, за допомогою якого утворюються слова на зразок *комарнота*, *пічкурнота*. Семантика збірності цих авторських новотворів уповні розкривається в контексті. Наприклад, іменник *пічкур* — дрібна річкова риба родини коропових є основою для творення збірного іменника *пічкурнота*: «не спить і не кається один мальок — карасі, *пічкурнота*, скоблі» (Щоденний жезл: 209); за допомогою мотивувального іменника *комар* утворюється збірне *комарнота*: «а там чоловік доп'є пиво з пляшки, гляне вище вогню, понад яким матіоловіє туман і в'ється обважніла на дощ комарнота, і, півобертаючись до твого місця, визнає: свято знову з тобою» (Там само: 61).

У семантиці дієприкметника *здармований*, що утворився від дієслова доконаного виду *здармувати* — «нічого не зробити, згаяти час» (СУМ III: 531) за допомогою суфікса *-н-*: «тобі ж болів тільки час, так *здармований* марно, інфікований невдяками» (Щоденний жезл: 338).

Дієслово *звідьмачитися* у контексті набуло образного значення — перетворитися на *відьмака*: «Достоевський, той навпаки, запропонував переїхати до північної столиці і зійти до слави гоголівським проспектом, так переіменованим з невського, бо все звихнулось, *звідьмачилось*, zdeгенерувало до рівня його героїв, що часом шпацірились там» (Там само: 328). Похідним тут виступає дієслово *відьмачити*, яке знаходимо у сучасних текстах, наприклад: «Вже тоді вона відьмачити покине, і хвостик у неї відпаде» (Власюк).

Дієприкметник *одемократнений* утворено від дієслова *одемократити* за допомогою складеного суфікса *-нен(ий)*, ще не фіксованого словниками, проте вживаного у публіцистиці: «необхідно скористатися ситуацією, щоб, навпаки, «одемократити» владу, а не штовхати її до білоруського варіанту» (Почепцов). У Є. Пашковського: «з одностайними руками і одинаково розпашілими, урочистими, мов розпечене каторжне клеймо, мордя-

гами, згодом мило усміхненими з *одемократнених* газетних шпальт» (Щоденний жезл: 8).

Іменник *оскотиніння* належить до віддієслівних іменників із загальним синкретичним значенням опредметненої дії та її результату. «Утворення з морфом *-нн'а-* досить часто наближається до абстрактного означення понять з послабленням характеристики тривання в часі» [7: 69]. Твірне дієслово *оскотиніти* — «ставати подібним до скотини, втрачати людські риси» (СУМ V: 769), дозволяє вповні зрозуміти семантику цього віддієслівного іменника: *«підлість нашого часу в тому, що трагедія стала предметом для збиткувань, для виправдання власного оскотиніння: нас довели до цього!»* (Щоденний жезл: 19).

Конфіксація

Конфіксація — ще один афіксальний спосіб утворення нових слів, де до твірної основи одночасно додаються префікс і суфікс.

Розгляньмо низку дієприкметників із неолексикону Є. Пашковського, утворених цим способом. Дієприкметник в українській мові в нормі утворюють від дієслова, оскільки це одна з його форм, наприклад: дозрі[ти] + л[ий] — дозрілий. Проте подані лексеми утворилися не за нормою, а внаслідок так званого черезступеневого словотворення, коли за аналогією утворюється слово, що оминає певний такт словотворення, пор. *горб* — *горбити* — *згорбити* — *згорблений*, але *Мефістофель* — *змефістофлений* (у Є. Пашковського) за аналогією до *згорблений*.

Префікс *з-(с-)* виражає категорійне значення завершеності, підсумку, кінця дії, «перебування у певному стані» — для дієслів [6: 221]. «Вживання цього префікса поглиблює вираження ознаки (докінченість), надає енергійності, динаміки висловленню» [9: 98]. Суфікси *-н(ий)*, *-л(ий)* вказують на належність цих новотворів до однієї з форм дієслова — дієприкметника.

Неологізм *збагнілий* утворився від іменника *багно* і, як і твірне слово, вживається у декількох значеннях. У першому значенні іменник *багно* — це «болотисте місце; трясовина, болото» (СУМ I: 84). Цю семантику дієприкметника *збагнілий* фіксуємо у такому контексті: *«коли ти перечитуєш абзац, гасиш сигарету, допиваєш прохололу м'ятну гарбату, сарана з цілого світу здирає останнє і мить у мить вимуштровує новопризвані лави, виструнчується, дає команду, «вільно; зняти головні убори!», вчить натягувати протигази, «повітряна атака! спалах зліва! спалах справа!», кидає в замети, оралиться в оргіях, хоботинить збагнілий сніг і розпирає величчю сильних світу»* (Щоденний жезл: 26). Іменник *багно* також має переносне значення — «Про погане оточення, середовище лихих або відсталих людей, що має несприятливий вплив на кого-небудь» (СУМ I: 84). Із цим значенням авторський дієприкметник *збагнілий* ужито в такому контексті: *«...і ти глибше вдихаєш, і аж закашлюєшся від терпкого повітря, і дістаєш сигарети; тихе спрозоріння вимиває зсередини все збагніле й побачене в селі недавно»* (Щоденний жезл: 393).

У дієприкметнику **здинозаврений** поєднано семантику іменника *динозавр* та дієслівну семантику завершеності дії, якої надає конфікс. Тут ідеться про ознаку, що повертає до примітивної культури (буквально — до ери динозаврів): *«тутай тлів духовий досвід, подібний до неугасимої пожежі на торф'янику — з ним буде важче, на взір покупців його найпростіше замовчати, заткнути, а, щоб перекрити кисень, обкопати ровами своїх цінно́т і напустити туди сечовину здинозавреної культури»* (Там само: 28).

Дієприкметник **знепотрібнілий** має значення «той, що став непотрібним»: *«але тут то й глибиннів смуток: там, глибше всякої прірви, безодні, гніздовища проклять, далі дикого скрику, там, де не тісно небу, в тій долоні, простертій у ніч, в тому гнізді відлітання, де мала б тепліти душа, лежали два знепотрібнілі крила — час і спогади — і те безсиле крилля нагадувало геть обсажену і надсмалену підмітачку, зроблену з гусячих крил: такими бабу́ця підмітала припік печі»* [Там само: 338].

Авторський дієприкметник **зсірячений**, очевидно мотивований іменником *сіряк* у значенні «Неосвічена, некультурна людина з низів» (СУМ IX: 232). У Є. Пашковського: *«смерть недолюблювала слово «смерть», вигадане в прадавнину зсіряченим, забобонним людом...»* (Щоденний жезл: 278).

Контекст, у якому вжито дієприкметники **зчоловічений**, **збабнілий**, вказує, що семантика цих неологізмів побудована на протиставленні іменників *чоловік-жінка*: *«і все зрівнялось отруйним туманом закляття; за взірець править зчоловічене жіноцтво, понурі, збабнілі чоловічки...»* (Там само: 41).

Авторське дієслово **звеличнити** мотивоване прикметником *величний* — «сповнений гідності, поважності, який став величним»: *«племені, відтертого від інших народів і вірувань, що кожні в своєму себезалюбленні вимудровують власну історію, власну обраність і прагнуть звеличнити над іншими»* (Там само: 169).

Процес, що перетворюється на хаос, тобто цілковите безладдя, в авторському неолексиконі Є. Пашковського означено словом **схаотинюватися**: *«так і на цьому бойовищі: доки слово, попри млість, осилює тривогу, зойки — вечір не схаотинюється в щось розбите, конаюче, з лицем зневіри»* (Там само: 137).

Авторське дієслово **зчортячити**, мотивоване іменником *чортяка*: *«а тутай все так спохабно́, так перекинулося з ніг на голову, догори дригалом, вовною назовні, так зчортячили й переінакишились звичаї, що старі добродушні духи від розпуки склякли, запаморочені цим мінливим шалом»* (Там само: 309).

Переносного значення набуває дієслово **згвинтокрилити**, мотивоване іменником *гвинтокрил*. Як бачимо з контексту, автор використовує словосполучення **згвинтокрилити уяву** — тобто, пробудити уяву: *«і ти, як стратег, як знавець, нехтуючи фронтові лінії, хмари сарани, мурашок у протигазах, згвинтокрилиш уяву і приземлишся прямо на їхній бункер, відміниш парад, накажеш згорнути доріжку й нагодувати вівсом стривоженого, підведеного за гнудечку ад'ютантом, білого жеребця»* (Там само: 80).

Дієприкметник **здирижаблений**, зважаючи на контекст, набуває значення «той, що злетів, як дирижабль»: *«та вітер злощастя виривав мо-*

тузка з-під ноги і **здирижаблені** слимаки виривалися у вседозвіл з гучним карамазівським гаслом...» (Там само: 95).

Авторський прислівник **стабунено** утворено шляхом черезступеневого словотворення від іменника *табун*: «вітер **стабунено** топчється по веранді...» (Там само: 334). Тут спрацьовує аналогія: *жура-зажурити-зажурений-зажурено*, але *табун* — **стабунено**.

Дієслівні авторські утворення із префіксом *з(с)-* активні і в мовотворчості інших українських письменників. Наприклад: *змізеритися*, *зне-духовніти*, *збезвіститися* [10: 89]. У «Короткому словнику авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття» Г.М. Вокальчук також засвідчено багато прикладів авторських дієслів доконаного виду із суфіксом *з-(с)-*, префіксом *-з/-с*, суфіксами *-и/-і-* та постфіксом *-ся*: *збистротечитися*, *збасовитити*, *збутонити*, *звіхолити*, *здієсловити*, *зласкавіти*, *змавнитися*, *зсестритися*, *зшизофренитися* (КСАН). Це свідчить про активність конфіксального способу при творенні нових дієслів доконаного виду в мовотворчості українських письменників.

Префікс *о-(об-)* у поєднанні з іменними чи дієслівними суфіксами дає низку авторських неологізмів зі значенням процесуальності, виконання певної дії для дієслів, а також яскравою ознаковою семантикою для прикметників та похідних від них іменників.

Розгляньмо дієслова, утворені за допомогою конфіксів *о- (об-)...и-ти*, *о- (об-)...ува-ти*.

Значення авторського дієслова **обімперювати** успадковано від іменника *імперія*, у значенні «велика держава, що має колонії»: «а, коли мене смикнуло, чи — не пора б і мені перескочити на англійську, — романтик, немов побачив перед собою збожеволілий океан і всіх морських чудищ одночасно: досить! досить! досить знати або французьку, або німецьку, або польську, або ще яку з шляхетних старосвітських мов, тільки не цю спотворену латину, що за зверхницьким звичаєм латинян лізе в печінки, скрізь і знов **обімперює** околиці!» (Щоденний жезл: 71).

Семантика уподібнення також згорнута в неологізмі **обмузеїти**, тобто зробити схожим на музей: «але чому? чому б не приїхати — не на якісь конференції, шумерські читання, статевоствурбовані імпрези, а просто пожити, подихати, **обмузеїти** бронзою майбутнє кам'яниць, прикрасити, зрештою, кінець тисячолітніх реалізмів, дозвольте вручити вам ордер на постійне проживання в прозаїчності розвинутих країн, при найменшій можливості з'являйтесь» (Там само: 72).

Дієслово **особачіти** утворене від іменника *собака*: «ти не втримався й виспирав його різкою, виспирав добряче, не стільки за збиток, як за те, що нікому було винюшковувати, добирати й приносити в зубах підранків з осоки й очерету — і ти сам **особачів** на тому полюванні» (Там само: 107).

Авторське дієслово **обвелосипедити** має значення «об'їхати на велосипеді», твірним до якого виступає іменник *велосипед*: «своїм літописним пером і знанням околиць — все таки ти **обвелосипедив** карколомні простори! — ти заслужив у власність злих див вітчизну» (Там само: 417).

Дієслово **обдипломатити** мотивоване іменником *дипломат* у значенні «Людина, яка вміло і тонко діє у стосунках з іншими» (СУМ II: 281): *«а який стратег, який тонкий політик, який інтелектуал, — як він їх усіх обдипломатив?! як розвіяв їх наглі брехні! як зично й впевнено подав свій високий голос?!»* (Щоденний жезл: 415).

Дієприкметник **обгвіздкований** в основі має іменник *гвіздок*, до якого із префіксом додано семантику завершеності дії, а дієслівний суфікс вказує на належність до категорії дієприкметників: *«Микола поспівчував са-мовпевненому бідаці, нехай потішиться, «приходь, як схочеш», обгвіздковані двері ковтнули її сміх, і, прямуючи на вокзал, вже не боявся за себе...»* (Вовча зоря: 129). Зазначимо, що часто Є. Пашковський творить дієприкметники не за нормою — тобто від дієслів, а — як у цьому випадку — від іменника, пропускаючи ланки в словотвірному ланцюжку.

Іменник **ожорсточення** витворений від прикметника *жорстокий*. Оскільки немає дієслова, від якого утворено цей іменник, спостерігаємо ще один приклад словотворення за аналогією: *«уява письменника віддаровує нам пронизливий, чистий ліризм і ожорсточення доби, які, мов просвітлена киснем і тьмяновенозна кров, з'єднані в одному ударі серця»* (Щоденний жезл: 336).

Знаходимо контекст, де дієприкметники, утворені шляхом додавання префікса *про-* та дієприкметникового суфікса *-н-* до іменникових та прикметникових основ, ужито поруч: *«тут все було однаковим, пропоханням, пропліткованим, проненависненим, прожадобленим, прозаздротненим вже котрий вік, од двадцять шостого квітня: вітер на колах безгомінь, тиша розвіяних попелищ, всенічне котяче янчання з боку Прип'яті»* (Там само: 154). Концентрація синонімічних неологізмів дозволяє підкреслити авторську оцінку висловленого, створити ефект ритмізації прози.

Є. Пашковський вдається до мовної гри, витворюючи дієслово **оббісити**, безпосередньо від іменника *біс*, на що вказує контекст. Поява цього слова пов'язана з назвою роману «Біси» Ф. Достоєвського: *«ви загалом то правильно їх оббісили в своїх «Бісах», але поіменно, повіросповідно — хто вони?»* (Там само: 330).

Дієслово, утворене від іменника за допомогою конфікса *про...и-ти*, набуває загального значення доконаності дії: **прометеорити** — «пролетіти у небі як метеор»: *«аж раптом камінь — обірваний зрак космічного мороку — прометеорює небо навскіс...»* (Там само: 362). Як і у випадку з авторськими новотворами із префіксом *о-(об-)*, цей приклад також ілюструє мовну компресію — згортання значення словосполучення в одну лексему.

Бачимо, що за допомогою конфіксального словотворення утворено чимало неологізмів із лексикону Є. Пашковського. Часто такий спосіб творення нових слів мотивований дією аналогії. Семантично такі деривати тяжіють до ускладненості семантики, оскільки конденсують в собі не лише лексичне значення основи, а й суттєві компоненти значення, що закладені в суфіксах і префіксах.

Висновки

Отже, розглянувши індивідуально-авторську лексику Є. Пашковського за способом її творення, а саме: за реалізованими у ній афіксальними моделями словотворення, порівнявши її із нормативними лексемами та розкривши семантику цих одиниць, констатуємо, що лексикон письменника багатий на неологізми, утворені як за нормою, так і за аналогією. Виокремивши низку афіксів, характерних для словотворення Є. Пашковського, а саме префіксів *анти-*, *з-(с-)*, *о-(об-)*, *про-*, іменникових суфіксів *-арн'(а)*, *-ищ(е)*, *-иськ(о)* *-от(а)*, стверджуємо, що неологізми із цими компонентами виконують текстотвірну функцію, є маркерами авторського стилю. Проаналізувавши принципи творення неологізмів Є. Пашковського та простеживши їхню частиномовну належність, дійшли висновку, що здебільшого автор використовує префікси для творення дієслів від іменників, прикметників чи інших дієслів, суфікси надають нових відтінків значення іменникам, не стимулюючи процес частиномовного зсуву, конфікси слугують для творення дієслів від іменників.

Здебільшого, словотворення Є. Пашковського ґрунтується на традиціях української мови, тоді авторські слова мають прозору семантику. Проте, трапляються свідомі порушення словотвірної норми, наприклад словотвір за аналогією, внаслідок чого витворюються оригінальні за формою і змістом лексеми. Значення цих неологізмів часто розкривається лише в контексті.

На прикладі неолексикону Є. Пашковського простежено гіпотезу щодо актуалізації тих самих словотвірних формантів у авторському словотворенні, що слугує для когезії тексту. Це підтверджують приклади вживання неологізмів з тими самими формотворчими афіксами у вузькому контексті, а також актуалізація неологізмів зі спільними формантами у різних романах Є. Пашковського. За твердженням О.С. Грещук, наголошення в тексті дериватів, у структурі яких повторюється семантично тотожний словотвірний формант, виконує функцію «скріпки-виразника тотожності словотвірного значення, що сприяє підсиленню єдності текстового ряду і його звукового ладу» [2: 32], про що свідчать проаналізовані контексти вживання афіксальних новотворів Є. Пашковського.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вовча зоря	<i>Пашковський Є.В.</i> Вовча зоря / Є.В. Пашковський. — К. : Молодь, 1991. — 215 с.
Власюк	<i>Халуца І.</i> «30 хвилин у різних вимірах». Олександр Власюк — модерний казкар [Ел. ресурс] // Радіо Свобода. — 2003. / Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/a/909595.html
ЕУМ	Українська мова (енциклопедія) / Редкол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. — Видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — 824 с.
Калинець	<i>Калинець І.</i> Зібрання творів у двох томах. Том 2 : Невольничя муза / І. Калинець. — К. : Факт, 2004. — 544 с.

- КСАН *Вокальчук Г.М.* Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії XX століття / Г.М. Вокальчук // Авторський неологізм в українській поезії XX століття / Г.М. Вокальчук. — Рівне: Перспектива, 2004. — С. 94—491.
- Почепцов *Почепцов Г.* Криза і антикриза [Ел. ресурс] / Г. Почепцов // Газета «День». — 2001. — № 52. / Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/kriza-i-antikriza>
- РУС Російсько-український академічний словник: Т. I—III / [гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов]. — К., 1924—1933 [Ел. ресурс] / Режим доступу: http://r2u.org.ua/html/krym_details.html
- Свято *Пашковський Є.В.* Свято / Є.В. Пашковський // К. : Дніпро. — 1989. — Ч. 9, 10 / Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Pashkovskiy_Yevhen/Sviato/
- СНУМ *Віняр Г.М.* Словник новотворів української мови кінця XX століття / Г.М. Віняр, Л.Р. Шпачук. — Кривий Ріг, 2002. — 180 с.
- СІС Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1974. — 775 с.
- СУМ Словник української мови : в 11 томах // АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні / [ред. І.К. Білодід та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970—1980 [Ел. ресурс] / Режим доступу : <http://sum.in.ua/>
- Щоденний жезл *Пашковський Є.В.* Щоденний жезл / Є.В. Пашковський. — Львів : Піраміда, 2011. — 423 с.
- Осінь для ангела *Пашковський Є.В.* Осінь для ангела / Є.В. Пашковський. — К. : Нова література, 2006 [Ел. ресурс] / Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Pashkovskiy_Yevhen/Osin_dlja_anhela/
- Якуша *Якуша Я.* Територія Дніпрових порогів / Я. Якуша. // Краєзнавство. — Харків, 1928. — № 2—3. — С. 22—46.

1. *Грещук О.С.* Словотвір у процесі породження тексту : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / О.С. Грещук — Івано-Франківськ, 1996. — 142 с.
2. *Грещук О.С.* Текстоорієнтовні функції словотвірних одиниць у романах Павла Загребельного «Диво», «Смерть у Києві», «Євпраксія» / О.С. Грещук // Актуальні проблеми українського словотвору. — Івано-Франківськ : Плай, 2002. — С. 590—597.
3. *Дегтярьова І.О.* Стилiстичний потенціал української постмодерністської прози : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / І.О. Дегтярьова. — К., 2009. — 280 с.
4. *Зубова Л.В.* Словотворчество в поэзии Марины Цветаевой. Проблемы интерпретации окказионального словообразования / Л.В. Зубова — СПб., 1995. — 73 с.
5. *Клименко Н.Ф.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : Монографія / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
6. *Ковалик І.І.* Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі наук про мову / І.І. Ковалик // Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — С. 5—56.
7. *Ковалик І.І.* Вчення про словотвір. Вибрані праці / І.І. Ковалик. — Івано-Франківськ — Львів : Місто НВ, 2007. — 404 с.
8. *Никитина Ф.А.* Влияние аналогии на словообразование / Ф.А. Никитина. — К. : Издательство Киевского университета, 1973. — 198 с.
9. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. — К. : Наук. думка, 1979. — 407 с.
10. *Сологуб Н.М.* Мовний світ Олеса Гончара / Н.М. Сологуб. — К. : Наук. думка, 1991. — 140 с.

Статтю отримано 16.12.2016

Olena Diundyk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

CREATIVE POTENTIAL OF YEVHEN PASHKOVSKYI'S NEOLEXICON

Yevhen Pashkovskyi is a modern Ukrainian writer, whose creative language attracts readers and researchers. His flowery language i. e. creating words that he uses in his writing is the main feature of his style. Y. Pashkovskyi uses a lot of neologisms in his novels. Y. Pashkovskyi's word formation is determined as postmodern. It means, that it's ruled by the author's aim rather than language normativity. The most characteristic methods of creating new words in the postmodern text are word formation and compilation of stems.

A significant number of new words from Y. Pashkovskyi's neolexicon have clear semantics and were built by models and norms of the Ukrainian language. However, there are a number of new words that violate the rule and created by analogy, for example, derivation by similarity, which is also important characteristic of Y. Pashkovskyi's neologisms.

In this article affixation as a way of making new words in Y. Pashkovskyi neolexicon is analyzed. There is a number of typical affixes specific to author's vocabulary. They not only help to create a new word, but also linking semantic fabric of the text. Actualization in the text formants with common formal semantic features allows the reader to carry out certain analogies, to compare described ideas, sometimes has the effect of condensation meanings in the text.

Mostly, word formation of Y. Pashkovskyi's neologisms are based on the traditions of the Ukrainian language, in this case, new words are clear in semantics. However, there is deliberate violation of word creative standards, which result in the creation of original forms of lexemes. Values of these neologisms are often revealed only contextually.

Semantic analysis of author's derivatives has also been observed. If prefixes mostly help create verbs from nouns, adjectives or other verbs, suffixes, in turn, give new shades of meaning to nouns. There are also a lot of examples of using confixes while creating new words by Y. Pashkovskyi.

Keywords: neologism, word formation, affixation, analogy in word formation, Yevhen Pashkovskyi.

Мовна мозаїка

ПРОФІ-КАР'ЄРА ЧИ ПРОФЕСІЙНА КАР'ЄРА?

На спортивних сторінках українських газет з'явилися незвичні утворення *профі-кар'єра*, *профі-бокс* і под., напр.: *...володар поясів IBF та WBA Ентоні Джошуа завдав Кличку-молодшому, напевно, найбільш болісної поразки за всю його профі-кар'єру* (Україна молода, 04.05.2017); *...якщо після того [першого] падіння Володимир зумів піднятися... на найвищу вершину профі-боксу, то... повторити подібний трюк йому буде неймовірно складно* (Україна молода, 04.05.2017). Чи органічні такі складні слова для української мови? Ні, не органічні, бо утворені за зразком англійської мови, до того ж неправильно, бо *профі* тлумачні словники української мови зафіксували як невідмінюваний іменник зі значенням 'спортсмен-професіонал', у якого розвинулося ще й значення 'вискокваліфікований фахівець, добрий знавець своєї справи'. А в словах *профі-кар'єра*, *профі-бокс* складник *профі* вжито зі значенням прикметника 'професійний (професійна)', тобто вони означають '*професійна кар'єра*', '*професійний бокс*'. Саме тому безпідставно вживати *профі-кар'єра* замість *професійна кар'єра*, *профі-бокс* замість *професійний бокс*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'42

Наталія Голікова

Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара, м. Дніпро

КОНЦЕПТ «ЗЕМЛЯ» В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

У статті проаналізовано семантико-польову структуру концепту «земля» в художньому дискурсі П. Загребельного. Досліджено лексико-семантичні особливості концептем, що вербалізують константи біоморфного й антропоморфного кодів концепту у вертикальному контексті.

Ключові слова: концептосфера, концептема, сема, індивідуально-мовна картина світу, контекст.

Художнє мовомислення Павла Загребельного, ословлене в його численних прозових творах, становить компонент концептосфери української нації в другій половині ХХ ст. та в переломний період історії (рубіж ХХ—ХХІ ст.). Дослідження індивідуально-мовної картини світу письменника — одне з актуальних завдань лінгвостилістики, що, на думку С.Я. Єрмоленко, «прагне до синтетичного, узагальнювального аналізу, до виходу в коло проблем «мова і культура», «мова і людина», «мова і ситуація спілкування» [3: 115], а також до розгляду зв'язку мови з іншими суспільними категоріями, зокрема: мова — втілення думки, мова і національна свідомість, мова і особистість тощо [4: 3]. Опис мовного портрета автора через призму механізмів пізнання, розроблених у межах різних напрямів когнітивної лінгвістики та інших наук, передбачає вивчення когнітивного простору митця, його лінгвокультурних і художніх концептів.

Концептосфера П. Загребельного об'єднує низку еквіполентних мисленнєвих категорій на зразок *свій — чужий, сучасне — минуле, добро — зло, чоловік — жінка, село — місто*, які в мові романістики зреалізовано антонімічними

© Н.С. ГОЛІКОВА, 2017

концептами, характерними для художнього дискурсу письменника. Як зазначає К.В. Тараненко, такі логічно протиставлені поняття є апіорними, закріпленими в семантичній системі української мови [10: 59], а в свідомості мовців вони пов'язані з виникненням комунікативно-прагматичних смислів, асоціацій та оцінок.

У мовотворчості П. Загребельного логіко-семантична опозиція *свій* — *чужий* репрезентована концептом «земля», вербалізованим у численних контекстах усіх історичних та низки сучасних творів: «Диво», «Смерть у Києві», «Первоміст», «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан», «Тисячолітній Миколай», «Дума про невмирущого», «Європа 45», «Розгін», «Юлія, або Запрошення до самовбивства». Словник української мови в 11 томах фіксує шість основних лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) лексеми *земля*: 1) третя від Сонця велика планета, яка обертається навколо своєї осі і навколо Сонця; 2) верхній шар земної кори; 3) речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори; 4) суходіл (на відміну від водяного простору); 5) ґрунт, який обробляють і використовують для вирощування рослин; 6) країна, край, держава [9 III: 557—558].

У творах П. Загребельного слововживання *земля* пов'язане з назвою об'єкта селянської праці — «верхнього шару земної кори», напр.: *Я ж (Михно) селянин віковичний, народився на землі, зрісся з нею, вріс в неї, земля стоїть переді мною, мов моя неминуча темна доля* (Тисячолітній Миколай I: 370); з назвою «Землі-планети»: *Далеко видно з тої башти буття — в майбутнє і минуле, на всі чотири вітри, і в небо, де Сонце, Місяць і Земля теж творять великий трикутник Всесвіту* (Диво: 423); з назвою «землі-суходолу, що протиставлена водяному простору»: *Візант [...] коли побачив бугристий виступ землі, який жадібно занурювався в теплі води, [...] зрозумів значення слів оракула: тільки сліпі могли не помітити цього благословенного шматка землі...* (Диво: 275) тощо. Той самий контекст може засвідчувати різну семантику конкретного слововживання, напр.: *А вона (княгиня Ольга) ще й прийшла та нахилилася над ямою і поспитала: «Чи добра вам честь?» А потім звеліла засипати древлянських послів землею. — Бо вбили деревляни її князя, — сказав Какора. — Хай би не йшов у нашу землю. — Подать збирав. — А чому мали йому платити? — Бо князь Київський. — То й хай живе в Києві і харчується тим, що має. — Мало йому. Земля велика. — А мало, то хай попросить, а не бере силою. — Князь ніколи не просить — він бере* (Диво: 158—159). У наведеному діалозі лексема *земля* має кілька значень: «ґрунт», «рідний край», «світ».

Принагідно зауважимо, що для мовотворчості багатьох українських письменників XIX—XX ст. стильовою нормою є концептуалізація мисленнєвого простору, в центрі якого постає поняття «ґрунт, який обробляють і використовують для вирощування рослин». Наприклад, образ землі-годувальниці, землі-житниці, що є мірилом багатства і може когось ошчасливити або, навпаки, знедолити, землі, за яку потрібно боротися (подекуди запекло, до смерті) і водночас любити її, доглядати як дитину,

метафоризовано в прозових і драматичних творах І. Нечуя-Левицького («Кайдашева сім'я»), І. Карпенка-Карого («Сто тисяч», «Хазяїн»), О. Кобилянської («Земля»), М. Стельмаха («Хліб і сіль», «Велика рідня»), Ю. Мушкетика («Дзвони янтарного літа») та ін.

Родючість української *препишної трав'яної чорноземлі* (Я, Богдан: 141) П. Загребельний теж не оминув увагою, по-філософськи, антитетично осмислюючи її щедрість: *...на цій землі, часами суворій, часами щедрій; на землі, яка вражає буйнощами, але водночас привчає людину й до стриманості та обачливості...* (Смерть у Києві: 297); *Вже коли побачив (Карналь) мало не всю планету, чужі міста, ліси, моря, гори, рівнини, рідний край стояв над усім у могутніх чорноземних пластах масної землі...* (Розгін: 325). Названі поняття землі актуалізовані в риторичних питаннях: *...хіба ж наша земля не найжирніша в світі? Де ти бачив такі степи і такі чорноземи, такі пшениці й трави, і стільки птаства, й звіра, і риби у водах, і сонця над головою?* (Роксолана: 678); у висловленнях-персоніфікаціях: *Земле рідна! Бачу тебе щедрю і завітчану...* (Роксолана: 755) тощо.

Попри розгалужену семантичну структуру лексеми *земля*, із списку лексикографічно закріплених семем лише останній ЛСВ слова — «країна, край, держава» — є релевантним для визначення змістового обсягу концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля». У різних контекстах лексичне значення слова *земля* може звужуватися залежно від того, яка із сем у його складі є інтегральною — «країна», «край» чи «держав» — і яка (які) з диференційних сем виконує роль маркера позначуваного поняття, реалії. Напр., у фразеологічно зв'язаному сполученні *Руська земля* семантика означуваного слова *земля* звужується до ЛСВ «держав», «країна», пор. речення: *...бо вороги не спали, пильно стежили за тим, що діється в Руській землі, помічали щонайменші послаблення й одразу йшли на грабунок та плундрування* (Первоміст: 584).

Аналізуючи мовні концепти відкритого простору в романі П. Загребельного «Роксолана», Л.В. Голоух підкреслює, що в контексті твору концепт «земля» нерідко реалізується як просторове поняття, яке означає чужу територію — об'єкт володіння [2: 131]. Напр.: *Військо мало йти в походи завойовувати землю, долати простори — і все це для нього, для султана* (Роксолана: 202). Диференційні семи «територія», «об'єкт володіння» є визначальними для семантики слова, що мотивують його множинну форму, як у романі «Диво», напр.: *...мав він (князь Володимир) завжди безліч клопотів, частіше був у походах, аніж у Києві, збирав землі, впокорював непокірливих...* (Диво: 191); *...міг (Ярослав), щоправда, вирушати в об'їзд земель і пригородів, щоб вершити проїзний суд, на який мав неподільне право...* (Диво: 198).

Отже, художній дискурс П. Загребельного, у межах якого вербалізовано мислеобраз «земля», істотно відрізняється від лексикографічного представлення семантичної структури домінантної лексеми: з одного боку, автор її звузив, а з другого — помітно розбудував ЛСВ «країна, край, держава» слова *земля* (пор.: рис. 1).

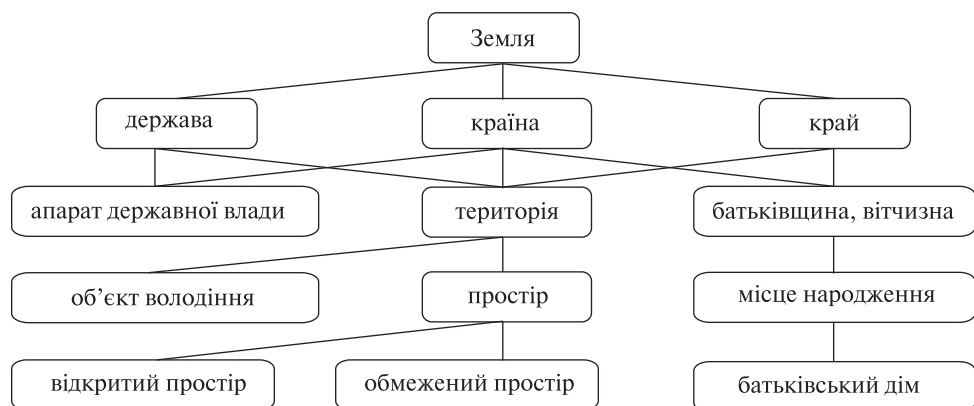

Рис. 1. Структура ЛСВ «країна, край, держава» слова земля в художньому дискурсі П. Загребельного

У романістиці П. Загребельного образ землі, що передусім символізує рідну країну, край дитинства, юності, набуває неабиякої значущості в описах перебування тих чи тих героїв — реальних історичних постатей або людей, створених авторською уявою, — за межами вітчизни, на чужині. Попри те, що ядерну сферу концепту зазвичай співвідносять з лексико-семантичним полем слова-імені, актуалізація мисленнєвого протиставлення, яке в мовистилі П. Загребельного експлікують антоніми *рідний* — *чужий*, дає змогу вналежнити до центрально-поняттєвої зони концепту й відповідні атрибутиви, що в українській мові є постійними епітетами до слів-синонімів *земля*, *край*, *село* та ін.

У художньому дискурсі П. Загребельного фразеосполучення *рідна земля* — *чужа земля* відбивають смислово структурований образ, ослівлений, зокрема, у текстових оповідях про загострене, вороже відчуття чужини Євпраксією в однойменному романі, про щире нерозуміння візантійських хитросплетінь «після чарівної простоти» його рідної землі Сивооком (Диво), про Роксоланину глибоку тугу за батьківським домом (Роксолана), про наполегливе прагнення Андрія Коваленка звільнитися з полону, що в стократ зростає «на чужому кремінні» (Дума про невмирущого), тощо.

Цілісне поняття «рідна земля» в романістиці П. Загребельного вербалізовано такими мовними варіантами: *Руська земля*, *київська земля*, *велика земля*, *земля півдня*, *Україна*, *ціла земля*, *своя земля*, *наша земля*, *моя земля*, *його земля*, *молода земля*, *мила земля*, *рідний край*, *рідний куток* тощо, які в різних творах белетриста є контекстуальними синонімами до назви *рідна земля*. Зменшується кількість номінацій на позначення протилежного поняття «чужа земля»: *земля ромеїв*, *могутня земля*, *кам'яна земля*, *чуже креміння*, *гірська земля*. Подібну логіко-семантичну нерівноправність членів антонімічної пари в мовній системі О.О. Тараненко мотивує здатністю одного з них виконувати роль сильного компонента, а другого — слабого [11: 34]. Численні контексти, які вербалізують кон-

цептуальний складник «рідна земля», що постає як сильний, маркувальний компонент аналізованого концепту в художньому дискурсі П. Загребельного, відбивають значущість поняття не лише для художніх персонажів, описаних і по-своєму «портретизованих» письменником, а й укотре підтверджують, що образ рідного краю, як і рідної мови, рідного слова, рідної хати, належить до ядра мовної свідомості українців, є важливим складником «софійного комплексу» української культури.

Загалом структуру концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля» моделюють лінгвальні одиниці, що передають сутність низки конкретно-чуттєвих і метафоричних образів, сконцентрованих навколо основного протиставлення, утворюючи периферію семантико-сислового поля концепту. Специфічною рисою змістового наповнення периферійної зони поняттєвої опозиції в мовомисленні П. Загребельного є те, що її полісегментну структуру екстраполюють і взаємодоповнюють дві смислові сфери, у центрі яких природа і людина. Усе те, що є результатом асоціативного осмислення натурфактонімів [6: 134], складає біоморфний код образного поля концепту, до якого належать такі смислові атрибути: об'єкти неживої природи, небо й небесні світила, постійні реалії та сезонні явища природи, птахи, рослини, барви, запахи. Мислеобрази, що є метафоричним переосмисленням «руко-творних» реалій або духовних надбань, пов'язаних з різними видами діяльності людини, на нашу думку, можна об'єднати в антропоморфний код з такими субкодами: теософський, духовно-моральний, онімний, соціально-просторовий, фольклорно-міфологічний і вітальний.

Одним з найпомітніших смислових атрибутів в аналізованому концепті є сегмент «Об'єкти неживої природи», який у різних творах передусім експлікують контекстуальні антоніми *дерево* — *камінь*, що їх кваліфікуємо як концептеми, тобто лексеми-вербалізатори, які «за рахунок аксіологізації та семантичної трансформації конотативного елемента значення переходять з розряду мовних знаків до групи культуrogenних символів» [8: 6]. В історичній прозі П. Загребельного рідну землю асоційовано передусім з деревом як будівельним матеріалом, що символізує життя, тепло рідного дому, віру руських людей-язичників у захисну силу створених ними дерев'яних ідолів. Цей образ постійно постає в уяві головного героя роману «Диво» Сивоока, коли він, потрапивши до Візантії, за традицією могутньої на той час держави був змушений зводити храми з каменю. Дерево викликало асоціації з рідною землею, а камінь уособлював чужу землю: *Ось так будувалося десь у його рідній землі: заглиблювалися в теплий материк, а зверху ставили споруди з **дерева**, змагаючись у витівках і майстерності з самою природою. Там не було суворості **каменю**, **дерево** об'єднувало людей, Сивоокові захотілося перенести в **камінь** душу **дерева**...* (Диво: 436). Слововживання *камінь* і *дерево* протиставлені в контексті роману «Смерть у Києві»: *Та Дуліб і сам уже встиг запримити [...] монастирські будівлі з сірого, незвичного для Києва **каміння**. Тільки й було тут київського, що **дерева**; високі, буйнолисті, розложисті, **дере-***

ва приховували неоковирність монастирських кам'яних будуваль, але водночас і виказували їхню тяжкість, їхній, сказати б, чужий для сеї щедрої землі дух твердості, суворості, черствості (Смерть у Києві: 9).

Мовотворчість П. Загребельного засвідчує, що сильнішим компонентом антонімічної пари концептем *дерево — камінь* є другий, оскільки мислеобраз каменю, що в низці творів символізує Європу, зокрема стародавню Візантію, середньовічну Саксонію й Італію, Туреччину періоду формування козацтва як державного устрою в Україні кінця XV—XVI ст., Німеччину XX ст., викликає асоціації з неволею, в'язницями, у яких знавали душевних і фізичних мук авторські персонажі. Напр., скупі описи батьківщини протиставлено в романі «Євпраксія» зображенню чужої землі, уособленої в мислеобразі каменю: *Уже на горах стояли замки, [...] кострубатилися покрівлі городів, мов сухі спини черепах, викинутих на сушу, хрипко стогнали дзвони над кам'яною землею, камінь давив зусюди так, що й серце, здавалося, б'ється не в груди, а в камінь* (Євпраксія: 66—67). У семантичній структурі одного з найчастіше вживаних у творі слова *камінь* виокремлюємо семема «чужина», «чуже житло», «непорушність», «забутість» і навіть «імперія», «імператор».

Функціонування мислеобразу *камінь* показове не лише для історичних, а й для інших романів. У зображенні подій Другої світової війни, коли протиставляється рідна земля й чужа територія (фашистська Німеччина), так само актуалізовано концептему *камінь*: *місто* (Теплице) *сіре, як німецька казарма, камінні будинки, камінні вулиці, камінне життя* (Юлія: 52). Пор. контекстуальні антоніми *ласкава рідна земля — чуже кремення*: *Їхні ноги вже так давно не ступали по ласкавій рідній землі, а спотикалися на чужому кременні, і ніхто з них не міг з певністю сказати, що йому ще вдасться топтати ряст біля Дніпра чи Волги* (Дума про невмирущого: 131—132).

Важливим для опозиції «рідна земля» — «чужа земля» є тематичне мікрополе «Небо й небесні світила». У художньому дискурсі П. Загребельного метафорично-сміслові перетворення понять небесних світил найчастіше репрезентує концептема *сонце*, рідше — *зоря* й *місяць*. Стереотипний образ сонця, що є джерелом світла, тепла й добра, у тенетах П. Загребельного водночас символізує і рідну, і чужу землю. Актуальність аналізованої опозиції для авторського мовомислення підтверджують контексти, у яких знаходимо описи того, як по-різному може світити сонце вдома й далеко від ріднизни, пор.: *...земля тут* (у Вероні) *була суха, пропечена сонцем, спалена й злиняла...* (Євпраксія: 233—234) та *А вдома сонце завжди світило крізь листя, крізь густе гілля, лягало на землю мереживними блискітками, кропило зеленим саявом їхній дім...* (Роксолана: 50).

Те, що сонце, як і небо, вся природа в уяві кожної людини, відірваної від батьківщини, викликає найкращі спогади про рідну землю, зафіксовано в контекстах роману «Європа 45». Символом України, Польщі, Італії, Франції, Чехії, Англії, Америки, Німеччини є сонце, яке по-

своєму побачили сім бійців-партизанів у німецькому небі, що, як і земля, було завойоване фашистами. Пор.: *Ось сидять у німецькому сосновому лісі семеро бійців, і над ними одне сонце, і небо одне, і однакові трави схиляються до них, і ті ж самі сосни шумлять-нашумлюють кожному з них, та тільки кожен з них бачить своє сонце над головою, і небо голубіє йому не так, як іншим, і трави пахнуть інакше, і сосни виспівують різними голосами.*

Михайлові Скибі уявляється його рідна Україна. Велетенські степи мріють під сонцем, катран зеленіє при дорозі, пшениці гомонять притише-ним гомоном і лащать до біленьких хаток... [...] Генрик Дулькевич бачив Польщу. Не похмурий Вавель і не камені варшавського Старого М'яста. Він бачив Польщу, як вона купається в теплому підсонні. Сонце соталося медом. [...] Кліфтон Честер не міг пригадати жодного туману над Англією. Вони були, оті знамениті тумани, але коли саме? Сонце і трави, з яких визи-рають червоні цегляні будиночки, — то й була Англія. А вночі над нею сяяли, неначе тисячі сонць, маяки. [...] Гейнц Корн був сумний. Бо поки триває вій-на, для німців не було ні сонця, ні неба, ні зелені трав (Європа 45: 304—305). У розлогодному контексті протиставлено мислеобрази сонця й війни, тобто в структурі лексичного значення слова *сонце* актуалізовано конотативні семи 'мир', 'оптимізм', 'надія', 'перемога' — смислові атрибути, що в уяві людей здатні «наблизити» до кожного рідну країну.

Доволі розгалуженим сегментом периферійної сфери концепту «зем-ля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля» є смислова мі-крогрупа «Постійні реалії та сезонні явища природи», експлікована низ-кою концептем на зразок *вода, дощ, сніг, туман, вітер, мороз* та ін. Напр., лексеми *вода, дощ, роса*, вживані в значенні «чиста вода», асоціюються з рідною землею: *...просто така вже багата споконвіку була київська земля, що й вода в ній текла срібна* (Диво: 389); натомість «брудна вода» — це об-раз чужої землі: *Там, удома, радіють пришестю дощів, а тут дощі спада-ють прокляттям. Там ніжність ніколи не знає каламутних вод, а тут усе спливає глиною, брудом, глузливими водами втоми* (Євпраксія: 183). Значу-щість смислового протиставлення в наведеному контексті підсилено по-вторним слововживанням слів-антонімів *там* (рідна земля) — *тут* (чужа земля), що подекуди в макротексті виконують не лише дейктичну, а й конспіративну функцію.

Образ рідного краю асоційовано, зокрема, зі снігом. В оповідях про далекі історичні часи та про сучасну Україну мікрополе, у центрі якого постає концептема *сніг*, утворюють епітети, метафори, порівняння: *біла тиша снігів* (Диво), *завалисті безгучні сніги, м'які сніги* (Євпраксія), *тихі сніги* (Смерть у Києві), *сухий сніг, великі сніги* (Роксолана), *сніг, як цукор* (Європа 45). Уживання переважно плюративної форми *сніги* в різних кон-текстах засвідчує наявність у лексичному значенні слова диференційної семи 'постійна ознака'. Глибокий сум за рідними снігами, що є постій-ною константою мислеобразу «батьківщина», може викликати в свідомості українців, змушених протягом тривалого часу перебувати далеко від дому, й інші асоціації-перцепції, зокрема зорові та смакові, напр.: *І все*

засипане снігами, білими-білими, як молоко, як волосся у старих українських дідів, що гріються влітку на погрібниках, а взимку розповідають на теплій печі онукам страшні бувальщини. І він (Михайло Скиба) упав на коліна і їв той сніг, як цукор, їв і не міг наїстися (Європа 45: 416). Лексема *сніг* у цьому контексті функціонує як слово-енантіосемант, у структурі значення якого домінують семи 'білий', 'молоко', 'цукор' відбивають приємні на відчуття реалії, які символізують чистоту, тепло й добро.

Концептуальною ознакою мовомислення П. Загребельного є смислове протиставлення, сконцентроване навколо природного явища — туману. Якщо *материнське дихання теплих туманів* (Євпраксія: 273), про які згадує Євпраксія в чужій Саксонії, зігрівають її душу, то бранці у фашистській Німеччині *здригаються від його дотиків*, бо тут *туман, стулений, драглистий, як холодець, охоплює своїми щупальцями вагони, як огидний морський спрут* (Дума про невмирущого: 73). Чужим і важким постає й азійський туман для Шульги: *Тяжкий вологий туман завис над базаром, над усім Ташкентом, так ніби зостався він тут від зими навіки, не підвладний ні весняним вітрам, ні весняному сонцю, і в тому сірому тумані на його чорному дні кубилися в розбагненій липкій глині люди, вівці, віслики, кури...* (Юлія: 16).

«Птахів» як константу периферійного поля концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля» вербалізовано лише в двох історичних романах — «Євпраксія» і «Роксолана». Порівняно з усною народною творчістю та загальнонаціональною концептологією птахи в художньому дискурсі П. Загребельного наділені дещо іншими символічними значеннями. *Дикий птах*, напр., персоніфікує самотність Євпраксії, а політ *сокола*, що зазвичай є символом думки й уяви, з одного боку, уособлює розкутість, вільність, безмежжя, а з другого — вказує на приреченість у виборі власного шляху героїнею [7: 5]: *Не могла без гніву й обурення бачити, як пускав він (сокольник) своїх соколів на перелітне птаство, на диких гусей, на журавлів, на лебедів. Може, летіли вони й до Києва [...] А журавель ніколи не долетить, і лебідь не прилетить на дніпровські плеса, бо збитий хижим соколом на цю тверду кам'янисту землю* (Євпраксія: 393). Мікрополе, означене концептемою *птах*, у романі наповнене коротким списком найменувань птахів, які здавна є етносимволами української культури, однак концептуальне значення лексеми *сокіл* у художньому дискурсі створює дисонанс порівняно з віковими традиціями його осмислення, адже, приручений, сокіл здатний служити чужинцям, які ув'язнили Євпраксію в камінному замку, позбавивши її фізичної й душевної волі [1: 60].

У романі «Роксолана» актуальним є образ голубки: *тужливо туркотіла десь у деревах голубка, кликала її додому, додому, додому...* (Роксолана: 135). Спираючись на різні фольклорні та наукові джерела, В.В. Жайворонок зауважує, що «голуб для українців є символом любові в усіх її різновидах і проявах. [...] Взагалі голуби в народній свідомості є благовісною птахою» [5: 90—91]. В індивідуально-мовній картині світу П. Загребельного

голубка — це оберег, символ рідної землі, як і жайворонки, ластівки, журавлі, лелеки, про них дедалі частіше згадувала Роксолана наприкінці життєвої путі: *Згадувалося все тільки велике: [...] цілі хмари птаства, журавлі над весняною хатою і лелеки, які прилітали з-під сонця, вибираючи найтепліші дні весни [...]. І яке ж те все було болючо-близьке й незабутнє: і клетотнява лелек на хаті в Тербушків, і сині блискавиці ластівок у надвечір'ї, і скрип журавля над колодязем...* (Роксолана: 675).

Смислово значущим постає в романі художньо-концептуальне протиставлення лелека — орел, ословлене в легенді про анатолійських орлів і перелітних лелек: *Ніби щоразу ранньої весни, коли з Єгипту летять на далеку Україну табуни лелек, стрічають їх у путі темні зграї анатолійських орлів. [...] Лелеки знають, яка доля вготована їм над білими горами, але знають також і те, що десь далеко-далеко ждуть їх велетенські річки з солодкою водою, ждуть безмежні плавні, озера й непрохіддя боліт, усі вони — від могутніх лелек-ватажків до молоденьких лелечок-перволітків — народилися у тих далеких зелених краях і мають вертатися щоразу туди, вертатися знов і знов, завжди і вічно, бо їхнє лелече перелітне життя є не що інше, як безупинне вертання і повертання до своїх народжень, до того, що назавжди лишається найріднішим* (Роксолана: 152—153). Концептемами лелечка й орел передусім закріплено смислові атрибути «рідна земля» — «чужа земля».

У романі «Диво» реальні птахи символізують первозданність, моральну чистоту молоді Київської землі, її людей-язичників, які вірили в силу природи, натомість міфічні птахи Фенікс, Сирін, грифони набувають метафоричного смислу величчя, зверхності, пихатості, що було показово для старої землі ромеїв, служителів і просвітителів християнської віри, яку важко й довго приймали на Русі: *Але в книгах ніколи не писалося про те, що було насправді. Він (Сивоок) знав журавлів і лебедів, знав ластівку, яка приносила на своїх гострих крилах весну в його землю, а тепер читав або ж слухав розповіді Гієрона про птицю Фенікс, самотню, як сонце, сонячну птицю, що живе п'ятсот літ [...]. А ще був [...] солодкозвучний птах — Сирін, схожий на тих сирен, що чарували супутників Одисея [...], а то грифони — видом лев з крилами й головою орла...* (Диво: 411).

Смислову нерівнозначність протиставлених понять «рідна земля» — «чужа земля» у межах концепту «земля» своєрідно відбиває вербалізований сегмент семантико-асоціативного поля «Рослинний світ». У художньому дискурсі П. Загребельного майже всі концептеми-фітоніми — родові й видові назви трав, квітів, злаків, дерев та їхніх частин — стосуються рідної землі. Передусім привертають увагу образи-символи *жито* і *трава*. Сивоок, Роксолана згадують рідну землю, *де хліб називається житом, як життя* (Диво: 440); *...як сивіють жита за Чортовою горою* (Роксолана: 614). Внутрішній зв'язок з батьківщиною втілює концептема *трава*, що вдома обов'язково зелена, молода, подекуди дика: *...дикі трави такі високі, що в них ховався вершник з конем* (Я, Богдан: 122). Трава в мовистилі П. Загребельного — це не лише збірний образ, а й конкретні рослини, що споконвічно символізують Україну, напр.: *Зненацька став мені*

(Сміяну) *перед очима шлях степовий — під розімлілим небом, в зелених латках шпориху, обкладений по узбіччях припорошеними долоньками подорожника, завітчанний синіми зірочками петрового батога, в притемненому сріблі полинів і нехворощі* (Тисячолітній Миколай І: 133).

Духовно-моральний субкод концепту формують переважно слова-характеристики, сконцентровані навколо поняття «людина». Зокрема, слововживання *вперті, відважно, запекло, безстрашно*, у структурі значень яких наявні семи — носії позитивних конотацій, у низці контекстів фіксують силу духу людей, які повсякчас відстоюють волю рідної землі. Лексеми, що окреслюють духовно-моральний клімат чужої землі, у мовистилі письменника мають здебільшого негативну семантику, напр.: *Земля ромей? Жорстокість, підступність, лицемірство на кожнім кроці* (Диво: 414); *Замки видавалися юному Генріху островами порятунку в морі людської зажерливості, невизначеності й ненадійності* (Євпраксія: 118).

«Соціально-просторовий субкод» маркують концептуальні ознаки смислового протиставлення «рідна земля» — «чужа земля», які зазвичай ставлять людину в горизонталь земних зв'язків з родичами — матір'ю, батьком, братом, сестрою тощо, а також з тими реаліями, що символізують життя в родині. В українській етнокультурі найважливішим артефактом, з яким ототожнюють родинні зв'язки, є *біла хата*. Однак у художньому дискурсі П. Загребельного на цей вербалізований образ натрапляємо рідко, натомість частотнішою є синонімічна лексема *дім*, зокрема, сполучення *батьківський дім* у романі «Роксолана» символізує рідний край, у якому народилася Настуся і про який вона з часом почала забувати: *Але як могла вона забути про рідну землю? Пам'ятала тільки своє власне, батьківський дім стояв перед очима в сонячній сяйві, мов золотий сон, та матусин голос виспівував їй дитячих колисанок* (Роксолана: 511). На вістрі загостреного протиставлення понять «рідна земля» — «чужа земля» П. Загребельний формулює глибоко філософський висновок про цінність родинних стосунків і про важливість роду для людини: *Зберегла себе серед стихій і ворожнечі, але найдорожчого — дітей своїх — захистити не зуміла. Бо все довкола так і лишилося чуже: чужа земля, чуже небо, чужі дерева, чужі дощі. Заснувати свій рід можна тільки на рідній землі, запідненій трудом предків твоїх. Не заснуєш роду на пустім місці* (Роксолана: 782).

Мислеобраз «рідна земля» в художньому дискурсі П. Загребельного посилюють фольклореми та міфологеми. Перлини народнопоетичної творчості пронизують усі твори письменника, а в романі «Євпраксія» міфічні істоти *чеберайчики* є згустком художньо-концептуальної картини світу, що підтримує зв'язок героїні з рідною землею, з давніми віруваннями слов'ян. У романі «Я, Богдан» міф символізує історичну долю українського народу в його боротьбі з чужинцями: *Жив у Києві князь, а коло Києва змії. Той змії з казки завжди живе коло Києва. Усю історію. У людей Прометей, а в нас змії. А може, змії — це чорна земля, велетенська, безмежна, всеплодюча і всемогутня, яка дає життя людині, але й нищить її, ковтає рід за родом, поглинає безслідно. А в тій землі приспаний герой народний. Народ —*

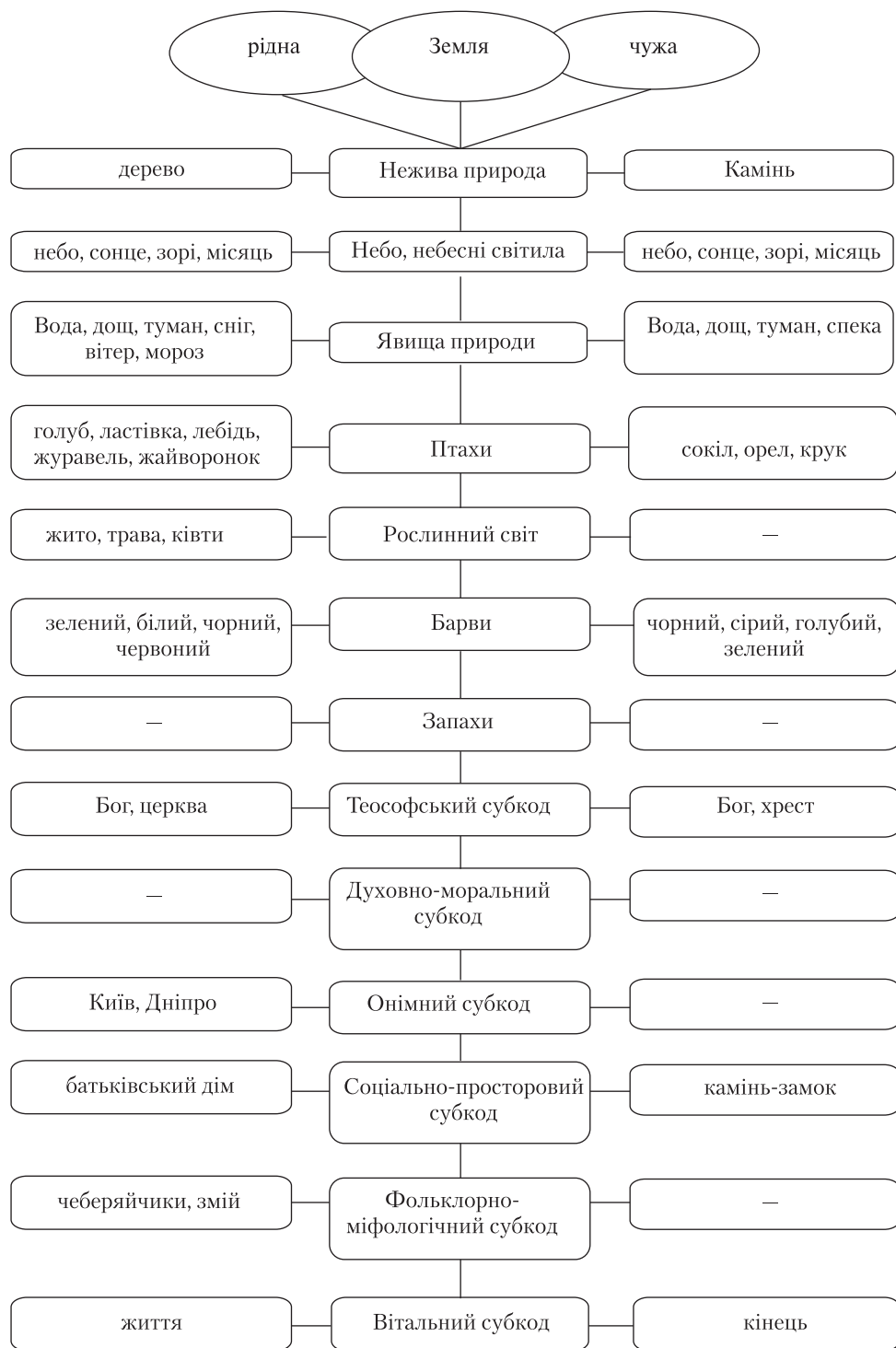

Рис. 2. Структура концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля» в художньому дискурсі П. Загребельного

завжди приспаний, бо його життя спокійне, як сон. Коли ж прокинеться, то забушує так, що ніякі змії вже йому не страшні (Я, Богдан: 602—603).

Антонімічна пара протиставлених понять «життя» — «смерть» в аналізованому концепті постає центральним компонентом «Вітального субкоду». Життя на рідній землі протиставлене фізичному або духовному життю на чужій землі: *Що є життя? Добрі душі дерев, вічна таємниця зеленого листа, спалахи квітів, пронизлива жадоба буття в кожному запахові, в кожній барві. [...] А тут був кінець* (Євпраксія: 191). Загалом у мовотворчості П. Загребельного переважає концептема *життя*, яка символізує і батьківщину, і все, що ріднить із нею: *Пройти, щоб добратися до рідної землі. А там знову в бій, на фронт. О, як вони будуть битися, як будуть відвойовувати для себе, для своїх дітей, для всіх прийдешніх поколінь право вільно дихати повітрям, пити воду з своїх рік, їсти свій, скроплений лише потом, а не кров'ю й слізьми хліб* (Дума про невмирущого: 148). Життя на чужині асоціюється в романі «Євпраксія» з каменем, пор.: *Здушене каменем життя вибухає з силою ще більшою. Так замок, складений з брил дикого каміння, мертво-непрístupний, тяжкий, як ночі, однаково заростає зелом, задавлюється, задушується зеленим тінявим світом, непереможним і всесильним* (Євпраксія: 166).

Отже, конкретні слововживання в мові прози П. Загребельного окреслюють змістовий обсяг концепту «земля» з текстовою опозицією «рідна земля» — «чужа земля», у якому найактуальнішим є протиставлення поняттєвих сфер «свій» — «чужий». Ословлений у мовотворчості П. Загребельного концепт постає як численна система образів (когнітивних кодів) і мовних одиниць (концептем), що утворюють розгалужене логіко-семантичне поле (рис. 2).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Диво. — Загребельний П.А. Диво : Роман / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2006. — 638 с.
2. Дума про невмирущого. — Загребельний П.А. Дума про невмирущого : Повісті / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2003. — 398 с.
3. Євпраксія. — Загребельний П.А. Євпраксія : Роман / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2002. — 382 с.
4. Європа 45. — Загребельний П.А. Європа 45 : Роман / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2002. — 605 с.
5. Роксолана. — Загребельний П.А. Роксолана : історичний роман / П.А. Загребельний. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. — 800 с.
6. Розгін. — Загребельний П.А. Твори в двох томах. Том перший. Розгін. : роман / П.А. Загребельний. — К. : Дніпро, 1984. — 550 с.
7. Смерть у Києві. Первоміст. — Загребельний П.А. Твори в двох томах. Том другий. Смерть у Києві. Первоміст : романи / П.А. Загребельний. — К. : Дніпро, 1984. — 664 с.
8. Тисячолітній Миколай. — Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай : Роман : Ч. I / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2003. — 399 с.
9. Тисячолітній Миколай. — Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай : Роман : Ч. II / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2004. — 461 с.
10. Юлія, або Запрошення до самовбивства. — Загребельний П.А. Юлія, або Запрошення до самовбивства : Роман / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2003. — 351 с.
11. Я, Богдан. — Загребельний П.А. Я, Богдан / П.А. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2008. — 672 с.

1. Голікова Н.С. Вербалізація концептів-символів у романі «Євпраксія» П. Загребельного / Н.С. Голікова // Наукові записки. — Випуск 146. — Серія : Філологічні науки. — Кіровоград : Видавець Лисенко В.Ф., 2016. — С. 57—60.
2. Голоюх Л.В. Мовні концепти відкритого простору в романі П. Загребельного «Роксолана» / Л.В. Голоюх // Культура народів Причорномор'я. — 2007. — № 110, Т. 1. — С. 130—132.
3. Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження / С.Я. Єрмоленко // Мовознавство. — 2005. — № 3—4. — С. 112—125.
4. Єрмоленко С.Я. Філософія мови Тараса Шевченка / С.Я. Єрмоленко // Українська мова. — 2014. — № 2. — С. 3—18.
5. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика : Нариси : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262 с.
6. Колоїз Ж.В. Українська okazіональна деривація : [монографія] / Ж.В. Колоїз. — К. : Акцент, 2007. — 311 с.
7. Нестерук С.М. Естетичні функції символів у творчості Павла Загребельного: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С.М. Нестерук. — Кіровоград, 2001. — 20 с.
8. Палеха Е.С. Концепт *добро* в мові Серебряного віка : автореф. дис. ... філол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Е.С. Палеха. — Казань, 2007. — 26 с.
9. Словник української мови: в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
10. Тараненко К.В. Прагматика антонімії української мови: дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук зі спец. 10.02.01. — «Українська мова» / К.В. Тараненко. — Дніпропетровськ, 2014. — 204 с.
11. Тараненко О.О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах / О.О. Тараненко // Укр. мова і літер. в школі. — 1977. — № 1. — С. 32—40.

Статтю отримано 07.02.2017

Nataliia Holikova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University, Dnipro

CONCEPT «LAND» IN THE ARTISTIC DISCOURSE OF PAVLO ZAHREBELNYI

The article deals with semantic-field structure of the concept «land» in the artistic discourse of P. Zagrebelsky. It comments upon the semantics of the lexeme «land», represented by the novelist's language creation, in comparison with its lexicography concept. It identifies the components of the cognitive codes that simulate the equipollent concepts «native land» — «foreign land» in the writer's conceptosphere. The nuclear and peripheral areas of the concept were described. In its peripheral area that in the artistic discourse of P. Zagrebelsky is a rather extensive polysegmental structure, there are two semantic spheres, the centers of which appear in the nature and human. All that is the result of the associative understanding of the environment realities is shaped in the biomorphic code of the figurative field of the concept to which belong such semantic attributes: the objects of inanimate nature, the heavens and heavenly bodies, the constant realities and seasonal natural phenomena, birds, plants, colors, smells. Mental images, the formation base of which is underlain by a metaphorical reinterpretation of the «man-made» realities or spiritual acquisitions that are associated with different human activities, united in the anthropomorphic code, which on its turn is divided into the following subcodes: theosophical, sacred-moral, onymous, socio-spatial, folklore-mythological and welcoming. It is concluded that the specific word uses in the prose language of P. Zagrebelsky determine a contents scope of the concept «land», in which opposition of the conceptual spheres «native» — «foreign» is the most relevant. Put into words in P. Zagrebelsky's language formation the concept «land» appears as a ramified system of images (cognitive codes) and linguistic units (concepts) that form a branched semantic field.

Keywords: concept sphere, concept, sema, individual language picture of the world, the context.

УДК 811.161.2 (092)

ПРАЦЯ НА БЛАГО УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

12 травня 1957 р. у родині геологів Марти Наумівни Стафійчук та Анатолія Васильовича Кузьміна з'явилася на світ донька Євгенія. Спартанський спосіб життя геологів привчив дівчинку витримувати не лише зовсім не тепличні умови під час геологічних пошуків, але й бути готовою до різних життєвих несподіванок, «тримати удар». Доповнювала домашню науку надзвичайна мудрість і людя-

ність бабусі з Умані, яка вчила знаходити спільну мову з будь-яким характером, горнутися до людей і бути уважною до них. Допитливість, постійна робота інтелекту, філологічний талант, величезна працездатність і незмінна порядність та уважність до людей ведуть нашу ювілярку в життя та в науці.

Євгенія Анатоліївна розповідає, що їй дуже пощастило з учителями. У Київській середній школі № 153 їй прищепили повагу до слова, до літератури. З великою любов'ю вона згадує своїх учителів, передусім учителя української мови та літератури Москальова Ігоря Даниловича, який мав розкішну бібліотеку, користуватися якою було найвищим визнанням для учня. Уроки української літератури не пропускали навіть найвідчайдушніші шибеники Євбазу, де розташовувалася школа. Мабуть, саме ці уроки розбудили талант дослідниці, потяг до філологічного пошуку. В Київському університеті (тоді КДУ) імені Тараса Шевченка (1974–1979) старання студентка засвоювала не лише про-

© Н.Ф. КЛИМЕНКО, Л.П. КИСЛЮК, 2017

грамні курси для здобуття фаху філолога, викладача російської мови та літератури. Вона вивчала іноземні мови, опановувала англійську. Однокурсники з Польщі навчили польської мови, якою Євгенія Анатоліївна вільно володіє.

У духовному становленні Є.А. Карпіловської велику роль відіграли професор КНУ А.О. Білецький та доцент Т.М. Чернишова. Вони зацікавили її грецькою тематикою, мовою. Згодом, за матеріалами курсової роботи про грецькі клефтські пісні журнал «Народна творчість і етнографія» надрукував статтю Є.А. Карпіловської з аналізом та перекладом пісень.

В Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (тоді АН України) 1979 р. після університету Євгенія Анатоліївна потрапила в дружний відділ структурно-математичної лінгвістики. У той час він став справжньою академічною школою та успішно розвивав фундаментальний теоретичний і практичний напрям структурної, математичної, прикладної та комп'ютерної лінгвістики. Під керівництвом проф. В.С. Перейбишніс після одержання досвіду укладання частотного словника української художньої прози за допомогою комп'ютера колектив працював над створенням засад автоматизованого аналізу мови; проф. М.М. Пещак керувала підготовкою проспекту структурної граматики української мови. Євгенію Анатоліївну захоплюють ідеї структуралізму та комп'ютерної лінгвістики. Попрацювавши декілька років лаборантом, вона вступає в заочну аспірантуру Інституту мовознавства зі спеціальності «структурна, прикладна і математична лінгвістика» (1981–1985). У цей час чіткіше формується коло її наукових інтересів: морфеміка та словотворення. За матеріалами кандидатської дисертації зі спеціальності 10.02.21 — структурна, математична і прикладна лінгвістика, захищеної 1987 р. в Санкт-Петербурзі, опубліковано її монографію «Конструювання складних словотворчих одиниць» (1990).

Це був час активного обговорення проблем комп'ютеризації лінгвістичних досліджень, пошуку засад формування фондів національних мов, зокрема, вироблення концепції створення машинного фонду української мови. Відкривалися нові обрії наукового різнобічного пошуку. Молодий науковець бере участь як співавтор у колективних працях відділу: «Лексична семантика в системі «людина-машина» (1986), «Використання ЕОМ у лінгвістичних дослідженнях» (1990, рос.), «Український семантичний словник. Проспект» (1990, рос.), які пропонували принципи створення лінгвістичних баз даних, засади створення машинних версій традиційних словників й автоматичне укладання словників нових типів. З 1988 р. Євгенія Анатоліївна працює в колективі над темою «Автоматизація досліджень з морфології сучасної української мови», яка розпочала вивчення з допомогою комп'ютера морфемної та словотвірної підсистем сучасної української мови. Тут Є.А. Карпіловська виявляє себе як яскрава творча особистість і стає одним з ініціаторів формування у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства Морфемно-сло-

вотвірного фонду української мови, який надав інформацію про морфемну будову, семантичні, функціональні й частотні характеристики понад 170 тис. українських слів, уміщених у різнотипних словниках. Фонд також став основою для комп'ютерного укладання нових типів словників, і першим вийшов новий для слов'янської лексикографії частотно-валентний «Словник афіксальних морфем української мови» (1998), укладений авторкою разом із Н.Ф. Клименко, В.С. Карпіловським, Т.І. Недозим.

Євгенія Анатоліївна з головою поринає в наукову роботу й 2000 р. захищає докторську дисертацію «Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація» (однойменну монографію опубліковано 1999 р), де на надійному фактичному підґрунті, яким став генеральний реєстр слів комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови, розроблено теоретичні засади та принципи побудови функціональної суфіксальної граматики як складника загальної функціональної граматики сучасної української мови.

Кілька десятиліть охоплюють шлях ювілярки у мовознавчих наукових інститутах — від лаборанта відділу структурно-математичної лінгвістики, молодшого (1985—1991), старшого (1997—2001) наукового співробітника до завідувачки цього відділу з 2004 р. Тут вона зростала як науковець, здобувала досвід адміністративної роботи на посаді вченого секретаря Інституту мовознавства НАН України (1992—1997). Під керівництвом директора академіка НАНУ В.М. Русанівського вчилася толерантно і доброзичливо ставитися до людей, відповідально виконувати свої обов'язки, «згладжувати» гострі кути в колективі, організовувати його ритмічну роботу.

У складний час становлення української держави Євгенія Анатоліївна приділяє велику увагу популяризації української мови. За ініціативою проф. Ю.О. Жлуктенка вона увійшла до складу колективу авторів, який підготував навчальні посібники для російськомовної аудиторії. Виходять один за одним «Изучаем украинский язык. Элементарная грамматика» (1991, 1992, 1996) та «Изучаем украинский язык. Расширенный курс» (1993, 1996), до створення яких авторка доклала багато зусиль. Ці посібники витримали кілька видань не лише в Україні, а й за її межами (перший опубліковано в Москві з аудіокасетами 2004 р).

На цей час припадає також праця ювілярки над посібником «Українська література XI—XVIII ст. Хрестоматія з коментарями» (1997), де Євгенія Анатоліївна — авторка (співавтори І.П. Чепіга, Л.О. Тарновецька), упорядник та водночас технічний виконавець підготовки рукопису до друку, а це величезна, копітка робота. Ще один подвижницький проект, над яким вона трудилася кілька років, безкоштовно співпрацюючи з Книжковою палатою України, — укладання довідника «Євреї в Україні (1917—1941 рр.)», видано в серії «Етноси України» (1999—2000).

Є.А. Карпіловську справедливо можна назвати авторитетним лексикологом і лексикографом. За плечима в неї кілька новаторських різнотипних словників. Окрім згаданого «Словника афіксальних морфем

української мови» (1998), це новий для сучасної української та слов'янської лексикографії морфемно-словотвірний словник гніздового типу — «Кореневий гніздовий словник української мови» (2002). Ця лексикографічна праця — синтез лінгвістичного й енциклопедичного типу словників із застосуванням сучасних комп'ютерних технологій та одна з можливих моделей сучасного українського лексикону — об'єднання гнізд різних типів за спільним коренем. Словник коштував авторці декількох років творчої праці, комп'ютеризувати яку допомагав вірний друг відділу, кандидат математичних наук В.С. Карпіловський. 2003 р. цю працю було гідно оцінено: Є.А. Карпіловська одержала за словник Почесну відзнаку Українського фонду культури «За подвижництво в культурі», якою нагороджують тих, хто за власною ініціативою і без фінансової підтримки держави трудиться на ниві відродження національної культури.

Водночас Євгенія Анатоліївна працює разом із Н.Ф. Клименко та Л.П. Кислюк у колективному проєкті «Шкільний словотвірний словник української мови» (2005), який містить найпотужніші словотвірні гнізда сучасної української мови.

Ще одну новаторську колективну лексикографічну працю — «Актуальні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики» (2013) — укладено під керівництвом і з ініціативи ювілярки. Словник став одним із результатів тривалого професійного виваженого осмислення мовної практики незалежної України з метою виявлення значущих змін у системі та структурі сучасної української мови, тенденцій оновлення українського лексикону. На потребу сучасної лексикографії Є.А. Карпіловська ще на початку нового тисячоліття запропонувала концепцію електронної картотеки «портретів слів» як фактографічну базу для укладання словників, яку під її керівництвом втілено у відділі у форматі Комп'ютерного фонду інновацій в українській мові й оприлюднено у словнику. За лексикографічною параметризацією це новаторська праця, яку вже належно оцінили в слов'янському науковому світі. Її виданню передувала низка публікацій Євгенії Анатоліївни, присвячених інноваційним процесам, динаміці та стабільності у системі української мови; осмисленню концепції словників нового типу, зокрема великий розділ «Тendenції оновлення сучасного українського лексикону» в монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (2008).

Невтомна ювілярка успішно популяризує наукові досягнення українських учених у посібниках для вишів. Вона — співавтор книжки «Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови» (1998). Для підготовки фахівців із нового напрямку теоретичних і прикладних досліджень сучасного мовознавства — комп'ютерної лінгвістики — пише посібники «Вступ до комп'ютерної лінгвістики» (2003) та «Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика» (2006).

У підготовці та виданні першої й унікальної в українському мовознавстві енциклопедії «Українська мова» у видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, Євгенія Анатоліївна взяла участь як

член редакційної колегії, один із авторів статей та відповідальний секретар редакційної колегії. Це була надзвичайно напружена й відповідальна робота — працювати з великим колективом науковців, авторів статей до енциклопедії, людей з різними характерами й величезною завантаженістю. На сьогодні енциклопедія «Українська мова» має три істотно доповнені видання (2000, 2004, 2007 рр.) й стала важливим чинником дальшого розвитку вітчизняного мовознавства.

Така праця гідна подиву і поваги. Дослідниця уміє тримати руку на пульсі найактуальніших наукових проблем, обираючи найважливіші з них для відповідного етапу розвитку науки. Її праці знають науковці в Україні та за її межами, на них посилаються, їх цитують.

Євгенія Анатоліївна Карпіловська належить до тих представників вітчизняної науки, які гідно представляють Україну в славистиці та світовій лінгвістиці. З 1998 р. вона незмінно бере участь у науковій діяльності Міжнародного комітету славистів з доповідями на міжнародних з'їздах славистів у Кракові (Польща, 1998), Любляні (Словенія, 2003), Охриді (Македонія, 2008), Мінську (Білорусь, 2013). На XIV Міжнародний з'їзд славистів (2008) Є.А. Карпіловська запропонувала блок на тему «Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов» та успішно його провела.

З 2003 р. Професор Карпіловська є членом Комісії зі слов'янського словотворення при МКС, до якої входять провідні дериватологи усіх слов'янських мов. Щорічні збірники праць членів Комісії, які видають у різних європейських країнах, присвячені найактуальнішим проблемам сучасної слов'янської дериватології. Також вона плідно працює у Комісіях з лінгвістичної бібліографії та з соціолінгвістики при МКС. Закордонні наукові видання, такі як «Българска реч» (Болгарія), «Rocznik Slawistyczny», «LingVaria», «Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej» та «Slavica Wratislaviensia» (Польща), «Slavia Centralis» (Словенія) активно запрошують її до співпраці як автора наукових статей, рецензента, члена редакції.

Колеги-славісти знають ювілярку як лінгвіста високого рівня, порядну і відповідальну людину через спільну працю в міжнародних наукових проектах. В англomовному європейському проекті «Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe» на запрошення організаторів Є.А. Карпіловська представила словотвірне «обличчя» української мови на тлі європейського мовного розмаїття. Нині вона очолює з української сторони спільний проект «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства» Інституту української мови НАН України та Інституту славістики ПАН (м. Варшава).

Одним із життєвих принципів, які переймають від Євгенії Анатоліївни вже її учні, є: «Наука тримається на щедрості вчителів і вдячності учнів». Своїх Учителів вона пам'ятає і гідно вшановує. Євгенії Анатоліївни, колегам з відділу структурно-математичної лінгвістики та Київського національного університету ім. Т. Шевченка читачі завдячують

солідними виданнями «Вибраних праць» А.О. Білецького (2011), Т.М. Чернишової (2013), Н.Ф. Клименко (2014).

Євгенія Анатоліївна як талановитий організатор уміє ритмізувати роботу колективу в інституті, під час проведення міжнародних конференцій і симпозіумів, аспірантських читань і студентських олімпіад. З Є.А. Карпіловською добре працювати в колективі: вона доброзичлива, уважна, комунікабельна, принципова, любить тільки вивірені факти в науці, завжди допоможе, підкаже, відчує чужу біду і підставить плече. Колеги, які знають Євгенію Анатоліївну кілька десятиліть, кажуть, що вона завжди вірна кодексу порядності й слову честі. Приваблює життєве правило, яке вона сповідує: «У мене все добре або дуже добре». Сильна жінка, вона тихо й мужньо долає власні біди й негаразди і ніколи не підводить у роботі.

Євгенія Анатоліївна Карпіловська — доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-тематичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, член двох спеціалізованих рад для захисту докторських і кандидатських дисертацій в Інституті української мови НАНУ та Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова. Вона знає ціну слова, вміє донести його до читача і слухача. Це підтверджують усі, хто слухав її доповіді або лекції, зокрема, в Інституті української мови НАНУ, КНУ ім. Т. Шевченка, Донецькому національному університеті. Її учні, кандидати наук, доценти і ті, хто готує докторські дисертації, з вдячністю називають Євгенію Анатоліївну своїм Учителем.

З роси і води Вам, дорога Євгеніє Анатоліївно, міцного здоров'я, наснаги, нових творчих задумів і знахідок на благо науки філології та Української держави!

Н.Ф. КЛИМЕНКО, Л.П. КИСЛЮК

Інститут української мови НАН України, Київ

Статтю отримано 11.04.2017

Nina Klymenko, Larysa Kysliuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

WORK FOR THE BENEFIT OF UKRAINIAN SCIENCE

The article highlights the key milestones of the life path and scientific activity of the famous Ukrainian linguist E.A. Karpilovs'ka.

Keywords: *Eugenia Karpilovs'ka, Ukrainian, Word-Formation, Lexicology, Lexicography, structural Linguistics.*

УДК 811.161.2; 81:1

Марія Скаб

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

АКАДЕМІЧНЕ ВИДАННЯ ОЧИМА ВИКЛАДАЧА

**Німчук В. Хрестоматія з історії української
мови X — XIII ст. / Василь Німчук. — Житомир :
Полісся, 2015. — 352 с.**

Усі, хто працює зі студентами, знають, як важливо мати у своєму розпорядженні великий масив текстів, із яких можна було б вибрати в той чи той момент, для тієї чи тієї аудиторії фрагмент, який буде найбільше відповідати потребам і поставленій меті. Саме таким джерелом вважаємо унікальну книгу «Хрестоматія з історії української мови X — XIII ст.» — найповніше зібрання пам'яток української мови періоду X — XIII ст., значну частину яких опубліковано вперше.

Автор-укладач — відомий український історик мови, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України Василь Васильович Німчук, дослідник, який присвятив себе вивченню пам'яток різних періодів української мови, переважно давніх, унікальний професіонал, залюблений в історію мови, людина, яка все життя скрупульозно, крихтами, збирає та аналізує інформацію про фрагменти нашої історії, зафіксовані в давніх текстах. Проаналізувавши в передмові всі переваги та недогляди виданих з початку XIX ст. до сьогодні хрестоматій давніх текстів (Ф. Буслаєва, О. Соболевського, Я. Головацького, П. Житецького, О. Огоновського, Є. Сабова, М. Дурново, О. Рахівського, І. Свенціцького, А. Кримського, П. Бузука, І. Огієнка, В. Сімовича, М. Грунського, П. Ковальова,

© М.В. СКАБ, 2017

М. Лелекача, М. Григи, І. Панькевича, А. Москаленка, О. Білецького та ін.), більшість із яких є такими раритетними, що сучасний викладач про них лише побіжно чув, В. Німчук у коментарях до кожного тексту подає стислі відомості про нього, зокрема зазначає, на основі якого оригіналу, першодруку, фотокопії чи пізніших наукових видань опубліковано пам'ятку, вказує, де зберігається манускрипт. Автор не лише подає власноруч вибрані різноманітні написи чи уривки із великих текстів, але й дає лінгвістичний коментар до них, пояснюючи місця, які важко прочитати, чи фрагменти, які дослідники інтерпретують по-різному. Прикметно, що В. Німчук дуже часто зазначає, що звів текст із оригіналом, наприклад написи із Софії Київської, чи з іншими виданнями, щоб уникнути бодай найменших помилок.

Тексти подано за «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (К., 1995), які автор розробив на основі власного величезного досвіду. Оскільки в багатьох попередніх хрестоматіях текстів X — XIII ст., особливо російських авторів, не вказано, якої саме східнослов'янської мови — української, російської чи білоруської — стосується пам'ятка (а тому багато українських пам'яток до сьогодні трактують як російські), то для користувача дуже важливо, які саме тексти відібрано для «Хрестоматії», а також у якому порядку вони подані, бо автор дуже часто представляє результати своїх власних досліджень, уточнюючи дату та місце походження пам'ятки.

У «Хрестоматії» давні тексти вміщено в хронологічному порядку:

із X століття — лише 4 тексти («Давньосхіднослов'янські найменування в арабських джерелах IX — X ст.», «Про управління імперією» Костянтина VII Порфирогенета (Багрянородного) 948—952 рр.», «Напис на корчазі X ст.», «Написи на княжих монетах кінця X — початку XI ст.»), адже пам'яток цього періоду обмаль;

із XI століття — 25 текстів («Напис на мечі першої половини XI ст.», «Напис першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові», «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст.», «Графіто 1052 р. про грім ранньої весни», «Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр.», «Підпис Анни Ярославівни 1063 р.», «Напис на Тмутороканському камені 1068 р.», «Напис-графіто XI ст. (70-ті роки?) про князя Святослава Ярославовича», «Збірник Святослава 1073 р.», «Збірник Святослава 1076 р.», «Архангельське Євангеліє 1092 р.», «Напис-графіто XI ст. (1097 рік?) про мир на Желяні», «Мозаїчний напис у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1108—1113 рр.», «Мстиславове Євангеліє 1095—1117 рр.», «Напис на змійовику («Чернігівська гривна») кінця XI або початку XII ст.», «Мінея XI ст. (Мінея Дубровського)», «Напис-графіто XI ст. про смерть єпископа білгородського Луки», «Псалтир XI ст. із ворожильними приписками того ж часу (Бичковський Псалтир)», «Реймське Євангеліє XI ст.», «Синайський Патерик XI ст.», «Слова» Григорія Богослова (Назіянзина) XI ст.», «Супрасльський збірник XI ст.», «Глумачний Псалтир Феодорита

Кирського (Чудовський Псалтир) XI ст.», «Хроніка Георгія Амартола в перекладі XI ст. у списку XIII ст.», «Руська правда XI — XII ст. за списком 1282 р.»), як бачимо, це найбагатший на пам'ятки період;

із XII століття — 20 текстів («Повчання» Володимира Мономаха у списку 1377 р.», «Напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянкової землі», «Повість временних літ» початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 р.», «Хожене Данила, Руської землі ігумена» початку XII ст. у списку XV ст.», «Грамота близько 1130 р. великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода», «Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р.», «Напис на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича до 1151 р.», «Написи на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.», «Добрилове Євангеліє 1164 р.», «Слово о полку Ігоревім» кінця 80-х років XII ст. за першою публікацією 1800 р.», «Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI — XII ст. у списках XIV — XVI ст.», «Устав князя Ярослава про церковні суди XI — XII ст. у списках XV ст.», «Напис на прясельці XII ст.», «Київський літопис XII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 р.», «Слово на Антипасху» Кирила Турівського XII ст. у списку XIV ст.», «Виголексинський збірник кінця XII ст.», «Устав студійський кінця XII ст.», «Служебник Варлаама Хутинського кінця XII — початку XIII ст.», «Звенигородська берестяна грамота кінця XII або початку XIII ст.», «Успенський збірник кінця XII — початку XIII ст.»);

із XIII століття — 11 текстів («Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1264 — 1301 рр.», «Запис Йова (Ієва) близько 1269 р.», «Повчання» Георгія Зарубського у списку XIII ст.», «Євсевієве Євангеліє 1283 р.», «Житіє Сави Освященного XIII ст.», «Холмське Євангеліє кінця XIII ст.», «Слово» Серапіона XIII ст. у списку XIV ст.», «Запис XIII або XIV ст. в Галицькому (Крилоському) Євангелії 1144 р.», «Шестоднев» Йоана Екзарха Болгарського XI — XIII ст. у списку XIV ст.», «Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 р.», «Слово про погибіль Руської землі» XIII ст. за списком XV ст.), кількість текстів XIII ст. менша, ніж у попередні століття, оскільки в часи монголо-татарської навали чимало давніх книг було знищено.

Ми спеціально навели повний перелік текстів, уміщених у «Хрестоматії», щоб показати різноманітність та багатство літератури цього періоду. Як бачимо, у книзі вміщено як найдавніші українські вкраплення або запозичення в іншомовних неслов'янських пам'ятках, українські елементи у старослов'янських текстах, переписаних, перекладених або створених у Київській Русі, так і оригінальні давні українські твори різних жанрів і стилів, живомовні написи XI—XIII ст. на різноманітних речах, зокрема на стінах храмів.

Хочемо зазначити, що таку «Хрестоматію», саме в такому вигляді, міг підготувати й видати лише В. Німчук, оскільки дуже багато тверджень у книзі є результатом ціложиттєвої роботи самого автора: переклад одного із уривків з «Управління імперією» Костянтина VII Порфирогенета

(Багрянородного) 948–952 рр.» (с. 24); публікація напису першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі; власне дослідження про Супрасльський збірник XI ст. (Мовознавство, 1994, № 6; 1995, № 1), уточнення дат виходу пам'ятки (наприклад, «Запис Йова (Ієва) близько 1269 р.») тощо.

Дуже яскравим та повчальним зразком справді наукового підходу до вивчення пам'яток, який може бути вміщений у методичні посібники з науково-дослідної роботи для студентів-філологів, є, наприклад, аналіз напису на корчазі X ст., виявленого в могилі біля с. Гньоздово неподалік м. Смоленська. В. Німчук спочатку коментує напис, потім подає різночитання цього напису Д. Авдусіна та М. Тихомирова, П. Черних, Ф. Мареша, А. Львова, Р. Якобсона, Л. Жуковської, а далі пише: «Усі зазначені читання, а з ними й тлумачення, — дискусійні. Важко допустити, що пишець пропускав редуковані голосні та ін. Бездоганно не доведено існування давніх імен Горухъ, Горунъ. Допускаючи, що дискусійна частина епіграфіми — між буквами *ou* та *a*, на нашу думку, це літера *n* (так гадали й Ф.В. Мареш та Р. Якобсон), напис читаємо: гороуна «гірчиця» (с. 25–26). Завершують аналіз підсумкові міркування: «В українських говірках досі функціонує слово *горунка* «гірчиця (*Sinapis arvensis* L.)», «ріпак (*Brassica napus* L.)» (Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. — Т. 1. — К., 1907. — С. 316; *Makowiecki S. Słownik botaniczny łacińsko-małopolski*. — Kraków, 1936. — S. 346, 61). Наше діалектне слово — первісно демінутив із суф. **-к-а** від *горуна*. На Смоленщину корчага могла потрапити з півдня Русі» (с. 26). Не менш цікавими вважаємо й коментарі до інших текстів, зокрема до таких, як «Написи на княжих монетах кінця X — початку XI ст.», «Напис першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі»; «Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.» тощо.

Рецензована «Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.», як указано в передмові, є першою книгою багатотомного проекту «Історія української мови. Хрестоматія» (до речі, про органічний зв'язок книги з попередніми академічними виданнями свідчить і оформлення обкладинки книги у стилі серії «Історія української мови», що виходила у 70-х — 80-х роках XX ст. (Морфологія, 1978; Фонетика, 1979; Лексика і фразеологія, 1979; Синтаксис, 1983), у якому мають бути представлені насамперед неопубліковані манускрипти, рідкісні стародруки або їхні частини, хоча, звичайно, тут вміщено й уривки з опублікованих пам'яток для того, щоб у користувача склалася цілісна картина розвитку української мови. Уже готуються до публікації укладений Г. Воронич другий том «Хрестоматії», що охоплює пам'ятки XIV — XV ст., і третій том, котрий містить матеріали XVI — XVII ст., які опрацювала І. Чепіга. Дуже цікавою, важливою та потрібною видається ідея автора після виходу у світ усіх томів серії «Історія української мови. Хрестоматія» створити одностомник «Хрестоматія з історії української мови» й укласти короткий словник, який охоплював би нині не вживану лексику, наявну в усіх томах «Хрестоматії».

При перевиданні аналізованої важливої та ґрунтовної праці варто було б, на наш погляд, додати в «Хрестоматію» копії-ілюстрації, як то робив І. Огієнко, тих сторінок, що представлені в книзі, адже паралельно копія тексту і сам надрукований текст давали б можливість читачеві, по-перше, спробувати самому прочитати текст, по-друге, можливо, навіть висунути якісь свої версії прочитання в тих місцях, які невиразно написано (різночитання та інші зауваження до видаваних текстів, наведені в примітках, можуть стати на заняттях предметом наукових дискусій).

У текстах-коментарях автор звичайно обґрунтовує українськість пам'ятки, наводить наявні лінгвістичні чи іншого типу докази, що зроблено майже скрізь, таких коментарів нам бракувало хіба що при поясненні таких текстів, як «Виголексинський збірник кінця XII ст.», «Успенський збірник кінця XII — початку XIII ст.», «Шестоднев» Йоана Екзарха Болгарського XI — XIII ст. у списку XIV ст.». Думаємо, що такі аргументи-коментарі дуже важливі та необхідні, оскільки майже всі тексти зберігаються в російських музеях чи книгозбірнях, і чималу їхню кількість російські вчені вважають пам'ятками російської мови.

Не завадило б в академічних перевиданнях «Хрестоматії» уточнити назви пам'яток так, щоб вони вказували на їхнє українське походження, щоб у майбутньому молоде покоління відразу сприймало ці тексти, як свої, українські: наприклад, написи-графіто зі стін Софії Київської: «Графіто 1052 р. про грім ранньої весни», «Напис-графіто XI ст. (70-ті роки?) про князя Святослава Ярославовича», «Напис-графіто XI ст. (1097 рік?) про мир на Желяні», «Напис-графіто XI ст. про смерть єпископа білгородського Луки»), «Слово» Серапіона Києво-Печерського, а не просто Серапіона тощо; та й *Чудовський псалтир*, думаємо, ми мали б називати *Чудівським псалтирем*. До речі, нас особливо вразив наведений автором факт, що в публікаціях І. Срезневського, А. Прахова та П. Муратова мозаїчного напису в соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1108—1113 рр. виразно можна прочитати грѣховъ, а нині на мозаїці бачимо: грехов. Як зауважує В. Німчук, «очевидно, при знятті мозаїки зі стіни Михайлівського Золотоверхого монастиря напис було пошкоджено і при встановленні мозаїки в окремій кімнаті Софійського собору в Києві при відновленні епіграфіми в цьому слові зроблено помилку (замінено ѣ на е!)» (с. 93). Можливо, це не просто лінгвістична помилка, але ще один прикрий вияв фальсифікації нашої історії.

Безперечно, «Хрестоматія з історії української мови X — XIII ст.» стане настільною книгою викладача історії української літературної мови, вміщені в ній тексти можна буде використовувати на заняттях з історії вивчення всіх рівнів української мови (тобто на заняттях з історичної граматики української мови та історії української літературної мови) з метою спостереження над розвитком мовної системи. Тексти із «Хрестоматії» можуть стати в пригоді й на заняттях із церковнослов'янської мови в духовних навчальних закладах, адже в ній вміщено дуже багато уривків із різноманітних богослужбових книг — Псалтиря, Євангелій,

Патерика, Службеника, Уставу тощо. До речі, оскільки у межах століть укладач намагався подати той самий текст зі списків Євангелія, то для теологів це є унікальна можливість самим побачити, як і наскільки змінювалася мова Церкви з кожним століттям. Тексти світського характеру дали б змогу теологам відчувати, наскільки просякнуті християнством були всі тексти того часу. Студентам-історикам та культурологам особливо цікавими, думаємо, стануть коментарі до окремих пам'яток, наприклад, «Мозаїчний напис у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1108 — 1113 рр.», «Реймське Євангеліє XI ст.» та ін.

Безперечно, книжка буде корисною всім, хто цікавиться історією української нації, її мови, літератури та культури загалом.

Рецензію отримано 14.02.2016

Maria Skab

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi

ACADEMIC EDITION THROUGH PROFESSOR'S EYES

Nimchuk V. Anthology of the History of the Ukrainian Language in the X — XIII Centuries / Vasyl Nimchuk. — Zhytomyr : Polissia, 2015. — 352 p.

The review touches upon the significance to publish and spread ancient texts in order to train philologists-scientists, in particular it underlines Vasyl Nimchuk's important role as the author of „Anthology of the history of the Ukrainian language in the X—XIII centuries“. This anthology contains 60 texts; most of them were published for the first time. Special attention is drawn to author's comments on the history of ancient manuscripts' origin with verified their creation dates and proves of the Ukrainian origin of these texts.

Keywords: *Vasyl Nimchuk, „Anthology of the history of the Ukrainian language in the X—XIII centuries“, ancient manuscripts of the Ukrainian language, history of the Ukrainian language, history of the Ukrainian literary language.*

УДК 821.161.2'06.09 (082) Багрянний

Тетяна Коць

Інститут української мови НАН України, м. Київ

«Я ВЕРНУСЬ ДО СВОЄЇ ВІТЧИЗНИ З МІЛЬЙОНАМИ СВОЇХ БРАТІВ І СЕСТЕР...»

**Мовний всесвіт Івана Багряного. — 3б. наук.
праць, присвячений 110-річчю з дня народження
Івана Багряного / упоряд. С. Козак. — К.: Українська
видавнича спілка ім. Івана Багряного, 2016. — 364 с.**

Історія літературної мови — це історія мовних особистостей. Щоб оцінити внесок письменника в розвиток літературного стандарту, потрібен час, який відбирає і зберігає все вагоме, знакове, цінне, естетичне і залишає позаду одноденне, непримітне, неприйнятне. Літературна спадщина митців, які були вимушені жити і творити за межами України, проходить випробування не лише в часі, а й у просторі, знаходить своє загублене в історичних реаліях місце, розкриваючи невідомий для багатьох поколінь зміст промовленого і записаного у вічності слова.

Творча спадщина Івана Багряного (очевидця жажливих доленосних подій української історії) — це не лише самотня сторінка історії літературної мови, а й джерело вивчення мовної свідомості українського суспільства початку ХХ ст. Письменник, перебуваючи поза межами України, через рефлексію над мовою мав можливість вільно висловити думку мільйонів українців, синхронно представити всьому світові оцінку явищам неприйнятною для більшої частини суспільства комуністичної ідеології.

Мовотворчість Івана Багряного репрезентувала кардинально протилежну аксіологію реалій, які на той час в Україні висвітлювалися в періодичних виданнях лише з

© Т.А. КОЦЬ, 2017

позицій влади. Вияв мовної свідомості і її етнокультурна специфіка в творах письменника позначені і позицією автора (суб'єкта), який обробляє сприйняту інформацію і висловлює знання про життя рідної України засобами рідної національної мови, і культурними, соціально-політичними умовами, в яких він формувався як мовна особистість.

Іван Багряний повернувся до України в своїх творах, які вже стали новою сторінкою української літератури і відкрили українцям правду про трагічні сторінки історії. Митець упродовж усього життя боровся за державність України, боровся з тоталітарною владою, комуністичним режимом своєю єдиною зброєю, яку він забрав із собою в далекі світи — словом. Наш обов'язок — випрацювати наукову рецепцію цього слова, донести її до сучасників і передати наступним поколінням у літературознавчих і мовознавчих дослідженнях.

Нові грані мови письменника через 110 років з дня його народження розкриває збірка мовознавчих праць «Мовний всесвіт Івана Багряного», яка побачила світ в однойменній видавничій спілці. Завдяки С.Б. Козакові — відомому досліднику української діаспори, зібрано, впорядковано і опубліковано значну частину наукового доробку мовознавців про лексику, фразеологію, стилістичну та синтаксичну організації художніх прозових, поетичних, публіцистичних творів знакової особистості української культури. Такий формат видання дає змогу підсумувати здобутки і водночас актуалізувати важливі, але ще невисвітлені проблеми сучасної лінгвістики в дослідженні мовотворчості Івана Багряного. На цьому наголошує автор передмови П.Ю. Гриценко. «Входження текстів І. Багряного, як і інших класиків української літератури зарубіжжя, — зазначає дослідник — має безпосередній вплив не лише на розвиток словесності — систему прийомів і засобів художнього відтворення життя, а й на динаміку української мови, її формальну структуру, виражальні можливості» (П.Ю. Гриценко «Від смальтинок до цілості ідіолекту Івана Багряного», с. 9–10). У книжці вміщено розвідки мовознавців про лексику, фразеологію, стилістичну та синтаксичну організації художніх прозових, поетичних, публіцистичних творів Івана Багряного.

Досліджуючи мовотворчість письменників, лінгвісти традиційно звертають увагу на їхній словник. Для мовної особистості слово — це своєрідний орієнтир, за допомогою якого на різних рівнях усвідомлення актуалізується певна частина її попереднього (вербального і невербального) досвіду. Автори статей показують, що цей ракурс Івана Багряного варіюється, змінюючи оцінку виразності висвітлювання множинних об'єктів, якостей, ознак, зв'язків, переживань, фактично — найрізноманітніших багатоступеневих, пов'язаних зі словом знань.

Покажемо для мовотворчості письменника в контексті української літературної мови 40–50-х років ХХ ст. є вживання біблійної лексики, яка є основою художнього зображення епохи, елементом культурної пам'яті і мовної свідомості українців початку ХХ ст. Стилістичні функції сакральної лексики, яка акумулює і релігійні уявлення, і народне світовідчуття,

висвітлюють розвідки Н.М. Сологуб, М.І. Філон, А.А. Ковтун, І.М. Дишлок. Кожне сакральне слово набуває в контексті нового індивідуально-авторського звучання, обростає новими значеннями, які посилюють переважно негативнооцінні акценти в описах реалій тоталітарної доби. Дослідники наголошують на характерних для мови Івана Багряного змістових контрастах життя на волі, пов'язаного зі спогадами про дитинство, і жахів сталінського режиму. Лексеми *Бог*, *Божя мати* мають різні конотації в описах двох ціннісно протилежних історичних періодів, напр.: *В щастя вони вірять, як у долю, як у Бога, і ніщо тую віру не може похитнути; Ім'я ж тому «Антихристіві» — підлий рабський страх, що на виправдання власної нікчемності вигадав всемогучого чорного бога* (А.А. Ковтун, с. 335–336).

Дослідники слушно наголошують на важливості вивчення мови публіцистики, яка відчутно позначалася на художньому мовомисленні Івана Багряного. Саме публіцистичні вислови надавали оцінності, експресивності, переважно негативнооцінної конотації, категоричності в описах трагічних реалій української історії і були для митця засобом розширення традиційно усталеної в художній літературі емоційної парадигми висловлювання. Виразна аксіологія пронизує навіть побутову лексику, семантика якої розкривається в лексичній сполучуваності, пор.: *куховари з московської кухні, політична каша, російсько-український двомовний вінегрет, заокеанський кисіль* (О.Є. Клещова, с. 342–346). Значна частина публіцистичної лексики, яка активно функціонувала в мові на початку ХІХ ст. і згодом була вилучена з вжитку в межах України, продовжувала жити в творах Івана Багряного і разом з ними поверталася в мову ЗМІ в 90-х роках ХХ ст. Це насамперед виразно експресивні слова, що називали реалії і явища, пов'язані зі знищенням національної ідеї, пор.: *Уся його Вітчизна ось так — на колесах, розчавлена, розшматована, знеосіблена* (Тигролови); *Сучасна молодь не зупиняється на констатації екзистенціальної проблематики, не перетворюються на пасивних споглядальників нівеляції самооцінної особистості в зародку, що активно відбувалося в процесі формування знеосібленого суспільства* (Культура і життя, 27.04.1995). Прочитання творів Івана Багряного вплинуло також на активізацію у мові ЗМІ забутих словотвірних моделей. Дослідники звертають увагу на вживання в мові письменника апелятивних назв *змагун*, *літун* (Г.Д. Панчук, с. 44), які також увійшли в словник мови ЗМІ у 90-ті роки ХХ ст., напр.: *Колись були змагунами, а тепер стали болільниками* (заголовок до статті про спортивні змагання) (Вечірній Київ, 15.09.1997). Експліцитну оцінну функцію в мові письменника виконували синонімічні ряди, наповнені загально-вживаною, діалектною, архаїчною, індивідуально-авторською лексикою, частина якої знову входить у вжиток і отримує шанс на нове життя. Вплив мовотворчості Івана Багряного на процеси «демократизації» літературної мови кінця ХХ ст. потребують ще ґрунтовного висвітлення в лінгвістичній літературі.

У пропонованому збірнику різнопланово досліджено вживання митцем онімів: топонімів, антропонімів, хрононімів тощо, за якими можна

чітко визначити часові, просторові й аксіологічні параметри художніх текстів. Автори зазначають, що топоніми в художніх поетичних і в прозових творах — це не лише засоби локалізації місця дії, а й стилістичні маркери авторської концепції, авторського стилю. Важливою для розуміння їхнього символічного змісту є лексична сполучуваність, яка розкриває асоціативний зв'язок між історичним минулим і сучасністю письменника (Е.В. Боева, с. 26–28). Показова для ідіостилу Івана Багряного, вже традиційна в літературі нового періоду, сатирична експресія антропонімічних рядів, що контекстуально поглиблює масштабність і трагічність українських реалій початку ХХ ст.: *У нас був Шуберт, Данте й Галілей, був Рафаель... Тому й батіг у нас із дроту, а не з шкіри, що спеціально для людей* (поема «Батіг»).

Наскрізна думка всіх творів — важливість збереження кожною людиною свого імені, яке утримує зв'язок з родом і свідчить про неперервний зв'язок багатьох поколінь, зокрема цю позицію автора розкривають експліцитно негативнооцінні мовні засоби у романі «Тигролови». У творі є розповідь про удегейця, представника автохтонного населення Приморського і Хабаровського країв: *Інокентій Петрович, «хазяїн Яурина». Яке було його справжнє прізвище, — ніхто не знав. Він символ наївного племені дітей природи, що уже, як малі діти, від усіх благ чужої колонізації. Патріарх, жрець, і носій традицій та національної гордості свого племені. Єдине на що він ще спроможний, — це забитися в недосяжні хащі і там сконати з чужим іменем, як з тавром* (Л.П. Зеленко, с. 165). Дослідники слушно наголошують, що в творах письменника всі «імена говорять» до українців як нації, яка не має права забути свою історію (Г.Д. Панчук, Н.М. Журавльова).

Дослідження семантикону мовної особистості Івана Багряного доповнюють розвідки Г. Хомут, Ю. Маркітантова про стилістичні функції цілісних і трансформованих фразеологізмів як елементів народної мовної свідомості: *носом землю рити; Бог не без милості, козак не без щастя; беріг і не вберіг, пильнував, як ока — і марно* (с. 124–125). Контекстуальне вживання авторських видозмінених фразеологізмів — це ще один штрих до виявлення диференційних ознак ідіолекту письменника.

Різновекторні когнітивні, змістові, семантичні зв'язки в авторському задумі митця простежено в статтях, присвячених концептам «Україна», «душа», «життя» тощо. В.С. Калашник зауважує, що образ України пронизує всю творчість Івана Багряного і розкриває незнані для українського суспільства кінця ХХ ст. ціннісні орієнтири національного буття (с. 195–196). Україна 30–50-х років ХХ ст. в свідомості митця має різні просторові виміри: *«та Україна»* (Батьківщина) і *«друга, нова Україна»* (Зелений клин), пор.: *Немає вже того тихого краю, України тієї ясної, сонячної* (Тигролови); *Це була наша друга Україна, нова Україна, але щасливіша* (Тигролови). Батьківщина для автора романів — це різні, але однаково рідні українські діалекти, які об'єднує одна національна мова: *«Вагон говорив усіма діалектами його — Григорієвої — мови: полтавським,*

херсонським, чернігівським, одеським, кубанським, харківським, подільським... Основний контингент його пасажирів — Україна, ота зірвана з місця і кидана по всіх світах. Екстериторіальна Україна. Україна «без стерня і без вітрил» (Л.П. Зеленко, с. 168–169). Батьківщина та її символи, втілені в мовно-естетичні знаки, завжди викликають відчуття тих вічних цінностей, які не може зруйнувати навіть війна, пор.: *Було сонячно й тихо, й зрештою весело, бо яскраво-синє небо й яскраво жовті лани, де не-де завітчані червоним маком, нагадували про безмежну їхню, сонячну Батьківщину, про чудесну романтику степову, вичитану з Кащенко, про красу і велич змагання за людське щастя* (Людина біжить над прірвою). Протиставлення *Вітчизни* (України) і «*родіни*» (СРСР) виразно експресивно реалізовано в публіцистичних творах, напр.: *Для нас слово «Вітчизна» також наповнене святим змістом і, може, більшим, як для будь-кого іншого. Але не сталінська «родіна». Мені моя Вітчизна сниться щочо-чі...; Ми воліємо вмерти тут, на чужині, але не вертатись на ту «родіну»... Це слово чуже, з таким незрівняним цинізмом нав'язуване нам радянською пропагандою* (О.К. Коновал, с. 357);

Мовна свідомість митця, як показують автори статей, утримувала зв'язок з духовністю народу, з вірою в духовну суть людини. Тому концепт «душа» — це одна із центросфер художніх творів письменника. Бути «роздавленим фізично і не вмерти морально, зберегти свою честь, свою душу й горде право бути любленим» — саме це в розумінні Івана Багряного робить людину людиною (М.В. Скаб, с. 217).

Національно-культурний компонент і власне відчуття реалій переплітаються в характерних порівняннях, що природно вливаються в мову творів: *люди, мов збожеволілі чорні комашки; напружений, як натягнута струна; душа заклекотала, як сокіл; останні кілометри Максим іде, як со-мнамбула* (Л.В. Прокопчук, с. 318–319). Показовим для ідіостилію письменника є вживання метафоричних висловів з синонімічними рядами. Всі мовні засоби, як злагоджений нероздільний механізм, працюють на розкриття змісту, семантики контексту: *Думи пливли, як плине вода в широкому Імані, — гомонить срібними голосочками, плюскотить, воркоче ніжно, вабить, вмовляє, кличе і утікає, ховається в імлі* (Тигролови, І.В. Гайдаєнко, с. 261). Семантика мовних одиниць письменника відображає індивідуальне осмислення, що активується одиницями лексики національної мови. Можна стверджувати, що мовна свідомість Івана Багряного виявляється саме в лексико-семантичних кореляціях, що зумовлено насамперед особистим когнітивним і комунікативним досвідом. Тому для майбутніх дослідників першочерговим, як зазначає П.Ю. Гриценко, є «лексикологічне опрацювання текстів письменника задля виявлення тієї лексики, семантики, фразеологізмів, які не потрапили до «Словника української мови» (Т. I. — XI, К., 1970–1980. — С. 17).

У полі зору авторів збірника також синтаксичні одиниці мови Івана Багряного. Мовознавці аналізують структуру домінантних лінгвоструктур, визначають функції засобів експресивного синтаксису в створенні

індивідуально-авторської картини світу (І.Я. Завальнюк, М.Б. Ладиняк, Л.П. Денисенко, А.А. Тертишна). Слушною є думка, що синтаксичні одиниці у художніх прозових творах письменника — це насамперед лаконічні розмовні структурні елементи, які в мові письменника актуалізуються, переходять у парцельовані, приєднувальні конструкції. Показовими для мовотворчості Івана Багряного є вживання номінативних парцельованих речень з синонімічними рядами, відокремленими обставинами, які виконують прагматичну функцію образної конкретики висловленого змісту: *Чужак... Пробив нетрі грудьми і ліг тут, між корчами, доніс свою голову аж сюди, за кілька тисяч кілометрів, аж на край землі* (І.Я. Завальнюк, с. 48). Структурний аналіз різних типів речень (простих, складних, поширених, непоширених, ускладнених і т. ін.) важливий для з'ясування граматичної організації мови, виявлення ритмомелодики художніх творів мовної особистості. Іван Багряний входить в історію літературної мови також експресивними, експліцитно виразними і однозначними афоризмами, які актуалізують цінності епохи — утверджують людську гідність і незламність духу: *Ліпше вмирати, біжучи, ніж жити, гниючи!; Сміливі завжди мають щастя* та ін. Сьогодні це вже впізнавані поза контекстом і часом слова поверненого на Батьківщину митця.

Рецензований збірник наукових праць, репрезентуючи результати лінгвістичного аналізу мовотворчості Івана Багряного, водночас ставить перед дослідниками і нові завдання. Щоб з'ясувати диференційні ознаки ідіолекту мовної особистості в історії літературної мови, важливо здійснити прагмалінгвістичний і функціонально-семантичний аналіз мовних одиниць, виявити зафіксовану в них рефлексію автора, яка має свої визначальні ознаки на тлі загального літературного і культурного процесів. Мовна особистість на підсвідомому рівні поєднує загальнономовний та індивідуальний словник, морфологічні форми, синтаксичні одиниці національної мови в її пізнавальній та естетичній функціях. Інакше кажучи — письменник, вживаючи усталені в мові слова, морфологічні, синтаксичні конструкції, розвиває їхній функціонально-семантичний потенціал, актуалізує мовними засобами цінності своєї епохи (ядерні поняття ідіолекту), створюючи нові мовно-естетичні знаки національної культури — «висловлювання, які живуть самостійним життям незалежно від твору, в якому вони вжиті, і від авторського задуму» (Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. — К., 2009. — с. 289).

Пропоновані студії підсумовують здобутки, знайомлять широкі кола української громадськості з розмаїттям проблематики мовознавчого аналізу текстів знакової особистості в історії літературної мови і засвідчують, що сучасна лінгвістична наука впевнено долає шлях, за визначенням П.Ю. Гриценка, «від смальтинок до цілості ідіолекту Івана Багряного».

Рецензію отримано 28.02.2017

Tetyana Kots

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

“I WILL RETURN TO HIS HOMELAND WITH MILLIONS
OF THEIR BROTHERS AND SISTERS ...”

Ivan Bahrianyi Language Universe. — Collected papers to the 110th anniversary of Ivan Bahrianyi / streamlined S. Kozak — K. : Publishing Ukrainian Union of Ivan Bahrianyi, 2016. — 364 p.

In the review the Bahrianyi Language was analyzed in particular the problems of lexical, semantic, syntactic organization, functioning phraseological, stylistic figures of the artistic and journalistic writer's texts. Attention is paid to differential features of the literary heritage of linguistic identity in the history of literary language and its impact on the literary page of Ukrainian literature and language study and source of consciousness Ukrainian society in the beginning of the twentieth century.

Keywords: *Bahrianyi Language, linguistic personality, idiolect, vocabulary, semantics, syntax.*

Мовна мозаїка

КАРТОПЛЯ-ФРІ ЧИ КАРТОПЛЯ ФРІ?

Одні люблять смажену картоплю, інші — варену, треті — картоплю в кожущках (у мундирах) печену або варену. Порівняно недавно українцям почали пропонувати картоплю, приготовлену кулінарним способом *фрі*, тобто смажену в жирі до отримання рум'яної кірочки. Тому в назві цієї страви поєднали слово *картопля* й іншомовне невідмінюване слово *фрі*, між якими поставили дефіс. Так утворили складне слово *картопля-фрі*, напр.: *Процес приготування картоплі-фрі вперше показали на телеекранах* (Телеканал «1 + 1», 22.01.2015); *Основні страви: Бургер Чіполіно (куряча котлетка, картопля-фрі, кетчуп)* (Із меню ресторану «PESTO CAFE»). Проте писати цю назву з дефісом безпідставно, бо невідмінюване слово *фрі*, подібно до форм у *кожущках*, у *мундирах*, є неузгодженим означенням до слова *картопля*, пор.: *картопля в кожущках, картопля в мундирах і картопля фрі*. З огляду на це маємо підстави писати окремо назву *картопля фрі*. Саме так передають її здебільшого в різних виданнях, напр.: *Картопля фрі — один з найпопулярніших у світі продуктів* (Сайт «Новини Вінниці», 21.08.2013); *Учені з Гранадського університету в Іспанії заявили, що картопля фрі корисніша, ніж варена...* (Сайт «Вголос», 12.02.2017). До того ж в українській мові вже є словосполучення, у яких невідмінюване іншомовне слово пов'язане з відмінюваним означальним відношенням, пор.: *колір хакі, колір бордо* та ін.

Отже, їжте на здоров'я *смажену картоплю і картоплю фрі*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2; 81:1

Мар'ян Скаб, Альбіна Ковтун
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

III МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКА МОВА І СФЕРА САКРАЛЬНОГО»

20–21 жовтня 2016 р. на кафедрі історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича відбулася III Міжнародна наукова конференція «Українська мова і сфера сакрального», до участі в якій зголосилися науковці з України, Білорусі, Польщі, Чеської Республіки, Румунії та США (близько 150 учасників).

Конференцію відкрила проректор з науково-педагогічної роботи Чернівецького національного університету **Т.В. Марусик**. Вітальні слова виголосили протоієрей **Микола Лагодич** (УПЦ КП), отець **Володимир Боровий** (УГКЦ), член-кореспондент НАН України **В.В. Німчук** (Київ) та **О.О. Попович** (Чернівці).

Пленарні засідання розпочав доповіддю «Релігійний стиль і сучасна українська мовна норма» **В.В. Німчук**, окресливши актуальні проблеми функціонування релігійного стилю в сучасній українській літературній мові та наголосивши на потребі постійного вдосконалення мови релігійних текстів з наближенням їх до чинної літературної норми. **М.В. Скаб** (Чернівці) у доповіді «Вплив Біблії на українську мову: обшир, аспекти та основні проблеми їх вивчення» зауважила, що найвиразніше основні аспекти впливу Біблії на українську мову можна простежити на лексико-фразеологічному рівні, а проблему значення Біблії

© М.С. СКАБ, А.А. КОВТУН, 2017

в українській мові в усій її повноті — лише з позицій широкого розуміння поняття біблійності. У доповіді «Листи Івана Пулюя як джерело історії перекладу Біблії» **І.Д. Фаріон** (Львів) зосередила увагу на розкритті історії перекладу Святого Письма від І. Пулюя та П. Куліша на основі нещодавно опублікованих листів І. Пулюя. **Н.Д. Бабич** (Чернівці) у доповіді «Камінь преткновення» за Біблією і проблеми сакральності в сучасній українській мові» обґрунтувала присутність метафоричної сентенції у всіх сферах життєдіяльності людини. **Л.О. Ткач** (Чернівці) висвітлила проблему «Метафорично-символічний зміст образу *лілії* / *крину* в церковних та світських жанрах української літератури (від XVII ст. до нашого часу)», зосередивши увагу на потребі постійного й системного аналізу функціонування окремих лексем української мови в різні періоди її розвитку. Проблеми смислів біблійних конотонімів присвятила доповідь «Про Гога і Магога» **Г.П. Лукаш** (Вінниця). **Н.В. Пуряєва** (Київ) у доповіді «Літургійна церковнослов'янська мова в мовно-культурній ситуації Галичини XIX — I пол. XX ст.» відзначила, що літургійна церковнослов'янська мова в окреслений період виступала значущим фігурантом мовної та культурної ситуації в Галичині. Про розуміння віри в Біблії крізь призму семантичного, концептуального осмислення лексеми *віра* ішлося в доповіді **П.В. Мацьків** (Дрогобич) «Семантичний обсяг лексеми *віра* в біблійному тексті». **В.І. Антофійчук** у доповіді «Сакральна парадигма поезії Дмитра Загула» (Чернівці) охарактеризував поезію знаного буковинського представника Розстріляного Відродження з погляду виявлення в ній сакральних мотивів та складників. **О.Я. Мирончук** (Київ) здійснив аналіз лексико-семантичних та асоціативних особливостей ключової лексеми релігійного стилю в текстах богослужінь («Лексико-семантичне й асоціативне поле «святість» у текстах богослужіння таїнства хрещення»). Загальне зацікавлення учасників пленарного засідання викликала доповідь польського вченого проф. **Генрика Дуди** (Люблін, Польща), присвячена проблемам теолінгвістики, ішлося, зокрема, про особливості тлумачення обсягу теолінгвістики польськими та українськими лінгвістами. На прикінцевому пленарному засіданні **А.А. Ковтун** (Чернівці) у доповіді «Метафоризована релігійна лексика в українському нерелігійному мовленні» охарактеризувала метафоризацію як найефективніший спосіб вторинного найменування релігійними лексемами нерелігійних понять. **М.С. Скаб** (Чернівці) у розвідці «Чернівецький внесок у вивчення проблеми «Українська мова і сфера сакрального» зазначив закономірність зацікавлення чернівецьких дослідників проблемами сакрального, здійснив кількісний та якісний аналіз результатів цих досліджень.

Дводенну секційну роботу склали наукові доповіді 6 секцій. Найцікавішими й такими, що викликали конструктивні дискусії, були розвідки **Н.В. Піддубної** (Харків) «До питання про вербалізацію релігійного світогляду в «Щоденнику» Т. Шевченка», **М.Є. Зубрицького** (Дрогобич) «Образна лексика наукових праць Агатангела Кримського та її вплив на

читача», **Л.В. Маркуляк** (Чернівці) «Рецепція соборних послань Нового Завіту в поемі Тараса Шевченка «І мертвим, і живим...», **Х.В. Петрів** (Київ) «Релігійна рецепція українського православ'я у мовній картині світу Оксани Пахльовської», виголошені на секції «Проблеми української мови та сфери сакрального: загальні проблеми»; **Я.П. Яремка** (Дрогобич) «Духовне в контексті взаємодії концепту та національної комунікативної особистості», **І.А. Самойлової** (Київ) «Поняття «слава» в загальноєвропейській та українській культурі (за статтею І.М. Дзюби «Універсальні мотиви в Шевченковій поезії»)», **Т.Д. Полиці** (Вінниця) «Об'єктивація сакральної сфери у фразеолого-паремійному полі концепту ДУМКА», **М.І. Івасюти** (Чернівці) «Сакральні образи-символи поезії у прозі С. Яричевського», **М.Б. Булах** (Київ) «Сакральні концепти в семантичній структурі медійного перифразу»; **Н.С. Колесник** (Чернівці) «Онімна периферія сакрального фольклорнімопростору»; **Я.П. Редькви** (Чернівці) «SACRUM в топонімії Західної України» на секції «Концептуалізація сакрального засобами української мови»; **І.Б. Царалунги** (Хмельницький) «Особливості вокалізму староукраїнської мови в пам'ятках конфесійного стилю північноукраїнського ареалу XIV ст.», **І.Ф. Джочки** (Івано-Франківськ) «Семантико-прагматичний смисл часток в біблійному тексті Книги псалмів», **Л.І. Пені** (Івано-Франківськ) «Мовостиль «Духовних бесід» Софрона Мудрого», **Н.В. Швидкої** (Слов'янськ) «Архетипно-символьна опозиція *світло* / *темрява* в біблійному дискурсі», **М.М. Федорюк** (Краків) «Динаміка використання звертань у кореспонденції УПЦ КП (2008–2014 рр.)», **Т.І. Міхєєвої** (Чернівці) «Вираження зооморфічності засобами української мови у сакральних текстах Нового Завіту та Книги псалмів», представлені на секції «Релігійний стиль: історія та сучасність»; **О.Д. Ципердюк** (Івано-Франківськ) «Біблійні алюзії в поетичних текстах Василя Герасим'юка», **М.С. Стецик** (Дрогобич) «Хресна дорога. П'ятнадцята стація» (поезія Майдану в сакральному вимірі), **Л.Б. Мельник** (Дрогобич) «Вербалізація сакрального в поезії В. Герасим'юка», **І.Р. Процик** (Київ) «Команда футбольних святих», або Релігійна лексика в художніх текстах футбольної тематики», **О.Р. Микитюк** (Львів) «Семантичне навантаження релігійної лексики у творі Дмитра Донцова «Дух нашої давнини», **М.І. Зубрицької** (Дрогобич) «Сакральне наповнення та стилістико-функційні особливості фразеологічних одиниць з компонентами *душа* і *серце* (на матеріалі малої прози Івана Франка)», **І.О. Біди** (Дрогобич) «Новелістичне мовомислення Василя Стефаника крізь призму сакрального» на секції «Стилістичні аспекти функціонування одиниць із сакральною семантикою в українській літературній мові»; **О.П. Кушлик** (Дрогобич) «Компонентний склад словотвірної парадигми дієслова *хрестити* / *христити* в українській мові»; **Еви Голоховської** та **Дороти Пазіо-Влазловської** (Варшава, Польща) «*Leksyka religijna w polskich słownikach objaśniających XXI wieku*»; **Г.В. Тимошик** (Львів) «Увидимо сї на Сафатові долині»: найменування потойбіччя в «Галицько-руських народних приповідках» Івана Франка» на секції

«Релігійна лексикологія та фразеологія в сучасній українській мові та їх лексикографічне опрацювання»; **Н.О. Руснак** (Чернівці) «Різдвяний цикл в розповідях буковинських діалектоносіїв», **Р.В. Міняйла** (Луганськ) «Українське рибальське назовництво і сфера сакрального», **І.С. Чибор** (Чернівці) «Реалізація язичницьких уявлень про сутність Бога в українській фразеології», **М.В. Фіжделюк** (Чернівці) «Язичницько-християнський етносимбіоз Гуцульщини у творчості Гната Хоткевича», **І.І. Стеф'юк** (Чернівці) «Духовний вимір гуцульського світогляду в новелістиці Марка Черемшини», **Ю.М. Францій** (Чернівці) «Рослинний орнамент простору в гуцульських говірках», виголошені на секції «Етнолінгвістичні аспекти сакрального в українській мові».

У роботі круглого столу «Українська мова та сфера сакрального: лінгводидактичний аспект» взяли участь: **М.С. Скаб, В.В. Німчук, Н.Д. Бабич, О.Я. Мирончук, І.Д. Фаріон** та ін. Відбулися презентації книжок: **Німчук В., Пуряєва Н.** Український «Отче наш»: хрестоматія перекладів. — К., 2013; **Німчук В.** Хрестоматія з історії української мови X — XIII ст. — К. — Житомир, 2015; **Danylenko A.** From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kuliš (1819–1897) and the Formation of Literary Ukrainian. — Boston, 2016; **Скаб М.В.** Мова і релігія: бібліографічний покажчик. — Чернівці, 2016.

На завершальному засіданні ухвалили, що рівень актуальності обговорюваної проблематики й відчутна потреба організації та координації майбутніх досліджень дають підстави продовжити (за 3 роки) проведення спеціалізованої наукової конференції «Українська мова і сфера сакрального»; створити наукове видання, присвячене обговорюваній проблемі; усім учасникам конференції сприяти доповненню першого видання бібліографічного покажчика з проблеми «Мова й релігія»; започаткувати блог «Українська мова і сфера сакрального»; розробити магістерські й аспірантські програми, пов'язані зі згаданою проблемою, розпочати підготовку навчально-методичних посібників до них. Учасники конференції одностайно підтримали ідею Звернення до ієрархів Української Православної Церкви, Української Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви з проханням розглянути можливість заміни (згідно з сучасними нормами української літературної мови) висловів *Син Чоловічий* на *Син Людський*, *Чоловіколюбце* на *Людинолюбце* у молитві «Символ віри» та інших літургійних текстах.

Зважаючи на російсько-українську війну, загрозу українській мові у вигляді лукавих пропозицій поширення двомовності, конфесійну розрізненість українського народу та гостру потребу його релігійного об'єднання, учасники конференції підтримують утворення єдиної помісної церкви, досягнення категоричної україноцентричності сучасного законодавства, його зорієнтованості на згуртування української нації навколо ідеї захисту та розвитку української держави в умовах євроінтеграції та глобалізації.

Статтю отримано 21.11.2016

Marian Skab, Albina Kovtun

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi

THE 3-RD INTERNATIONAL CONFERENCE
“UKRAINIAN LANGUAGE AND SACRED SPHERE”

The chronicle contains information about The Third International Conference “Ukrainian Language and Sacred Sphere” held on 20—21 October 2016 at the Department of History and Culture of the Ukrainian language of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University: a brief statement of the content of reports declared at the plenary sessions, a list of themes of reports in sections which caused a particular interest of participants and active discussion. Besides, the most important aspects of the round table were highlighted on the theme ‘Ukrainian Language and Sacred Sphere: linguistic and didactic aspects’, were submitted information about presentation of the books and study guides, held during the conference. Matters are completed with fragments of accepted decision by participants of conference, which concern to the organization of further scientific studies of investigated problem, improvement its coverage in teaching in universities, offers to the hierarchy of Ukrainian churches in order to improve the language of texts of religious style.

Keywords: *Ukrainian Language, Sacred Sphere, religious style of the Ukrainian Language, sacred semantics, biblical phraseology.*

Мовна мозаїка

УЖИВАТИ ЛІКИ *після їжі* чи *після їди*?

Нерідко можна почути і навіть прочитати про вживання (в інструкціях чомусь — застосування) ліків *після їжі, до їжі* чи *під час їжі*. Проте так говорити (писати) неправильно, бо *їжа* — це те, що їдять і п’ють, харчі, страви. А ліки потрібно вживати тоді, коли вже поїли, ще не їли чи коли їдять. Тому тут доречний іменник *їда*, що виражає дію за значенням дієслова *їсти* (див.: Словник української мови. — Т. IV. — С. 58), напр.: *Жвавій Прісьці обридла така повільна їда* (Леся Українка); *Газдині ніяково було перебувати їду* (Г. Хоткевич). Щоправда, іменник *їда* має також і значення ‘їжа, харч’, напр.: — *А вареники — се ж найкраща їда!* — додав він (Панас Мирний), але воно рідковживане.

Отже, ліки вживайте відповідно до рекомендацій: *після їди, до їди* та *під час їди*.

Катерина Городенська

УДК 80=161.2:002.2 (477)

Наталія Венжинович

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНІСТИКА І СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ»

17–19 листопада 2016 р. у столиці Сербії відбулася Міжнародна наукова конференція «Україністика і слов'янський світ», присвячена 25-річчю запровадження україністичних студій на філологічному факультеті Белградського університету. Її організувала кафедра славістики цього університету, яку очолює професор Людмила Попович. Упродовж роботи конференції виголошено 46 доповідей. Обговорити вагомі проблеми дослідження української мови та літератури зібралися науковці з України, Сербії, Хорватії, Болгарії, Польщі, Словаччини, Росії, Угорщини, Італії, США, Ізраїлю, Японії тощо.

На першому пленарному засіданні виступили з доповідями знані вчені-україністи: Людмила Попович (Белград, голова оргкомітету конференції) — *«Роль та завдання україністики в сучасній славистиці (з нагоди 25-річчя сербської україністики)»*; А. Загнітко (Київ) — *«Типологія морфологічних категорій: еволюційно-динамічні процеси»*; П. Векслер (Тель-Авів) — *«Йдиш (і може, навіть ромська мова) як унікальні інструменти для реконструкції та за-/розшифрування іранізмів у германських та слов'янських мовах (з акцентом на Стародавньому Києві-Поліссі-Поділлі-Галичині)»*; М. Номачі (Саппоро) — *«Про проект літературної мови Західного Полісся, переглянутий через 30 років»*; К. Кончаревич (Белград) — *«Українська теолінгвістика сьогодні: фундаментальний та аплікативний аспекти»*; Г. Лесная (Москва) — *«Системно-структурні особливості української мови як іноземної слов'янської (в аспекті викладання у близькостпорідненій аудиторії)»*.

© Н.Ф. ВЕНЖИНОВИЧ, 2017

На другому пленарному засіданні з інформацією про свої україністичні наукові розвідки виступили: М. Сібінович (Белград) — *«Місце української літератури в сербській науці та культурі»*; А. Даниленко (Нью-Йорк) — *«Куліш про мову і про мову Куліша»*; Я. Гарасим (Львів) — *«Іван Франко і наукові школи у фольклористиці та літературознавстві»*; А. Корнеєнко (Краків) — *«Рецепція української літератури в польському контексті»*; Є. Пащенко (Загреб) — *«До історії зарубіжної україністики: україністика в Хорватії»*.

Далі робота конференції відбувалася у секційних засіданнях, де мовознавці виступили у чотирьох секціях: **1. Українська мова та слов'янський світ. Діалог культур.** Були виголошені доповіді: М. Чижмарова (Пряшів) — *«Українська мова та культура в Словаччині»*; О. Баранівська (Краків) — *«Порівняльний аналіз мови української і польської політичної еліти на поч. ХХІ ст.»*; І. Держанський, О. Сірук (Софія, Київ) — *«Зайо Байо та Зайчик-Побігайчик: болгарський і український стереотипи»*; О. Сорока (Львів, Софія) — *«Підручники з української мови для болгар в минулому і сьогодні»*. **2. Українська мова та слов'янський світ. Питання діахронічного та синхронічного аналізу.** Науковими спостереженнями поділилися: О. Ковач (Будапешт) — *«Визначення групи східнослов'янських запозичень серед слов'янізмів в угорській мові»*; А. Стаменова (Софія) — *«Лексичні давньоболгаризми в сучасних українській та російській мовах»*; Л. Кравченко (Київ) — *«Фольклор як скарбниця української лексики і як засіб популяризації української мови серед молоді»*; О. Сірук (Київ) — *«Терміни свояцтва в болгарських і українських паралельних текстах»*; О. Мудрий (Новий Сад) — *«Західноукраїнські паралелі в сільськогосподарській лексиці русинів Воеводини»*. **3. Українська мова та слов'янський світ. Актуальні проблеми дослідження лексики та граматики.** Виступили: О. Тимко-Дітко, С. Гралюк (Загреб) — *«Дієприкметники в українській, русинській, словацькій та хорватській мовах»*; Р. Камберова (Софія) — *«Лексичні і граматичні засоби вираження ввічливості в болгарській і в українській мовах»*; М. Іванович (Белград) — *«Типи мультиплікативів в українській мові»*; О. Григор'єв (Київ) — *«Лінгвістичний аспект концепту «Європа» в публіцистиці Миколи Хвильового»*; А. Тепшич (Белград) — *«Графічні прийоми візуалізації тексту (на матеріалі прозових творів представників станіславського феномена)»*. **4. Українська мова та слов'янський світ. Мовна картина світу українців та інших слов'янських народів.** Наукові розвідки представили: Н. Венжинович (Ужгород) — *«Мовна картина світу українців крізь призму фраземики української мови»*; Л. Петровська (Київ) — *«Культурна карта слов'янського світу (за матеріалами лінгвокультурологічного дослідження етностереотипів серед українців)»*; О. Орленко (Львів) — *«Образно-схематична репрезентація часу»*; А. Радованович (Нікшич) — *«Слов'янська міфологія як елемент фразеології поетичного тексту»*; С. Петрович (Белград) — *«Сакральна лексема Бог у мережі вербальних асоціацій української мови в порівнянні з російською»*.

На конференції працювали дві літературознавчі секції: **1. Українська література та слов'янський світ. Питання літературної рецепції.** Свої допо-

віді оприлюднили: В. Соболев (Варшава) — «*Польська рецепція літератури українського бароко*»; О. Дзюба-Погребняк (Київ) — «*Галичина в літературах південних слов'ян про Першу світову війну*»; Л. Гарасим (Львів) — «*Українсько-сербські міжфольклорні взаємини у культурологічній концепції Григорія Нудьги*»; Ю. Драгойлович (Белград) — «*Паратекстуальний код у художній прозі Ірени Карпи*». **2. Українська література та слов'янський світ. Письменник на тлі своєї епохи.** У цій секції виступили: Й. Гетка (Варшава) — «*Пісні як джерело досліджень української мови (на матеріалах пісень з василіанських видань XVIII століття)*»; Г. Хоменко (Харків) — «*Микола Хвильовий і Французька Республіка Словесності: парадокс пере-/прочитання*»; Н. Бойко (Київ) — «*Націєцентричний аспект творчості О.Я. Кониського*»; О. Піскунова (Харків) — «*Містика Миколи Хвильового як об'єкт світового літературознавства*»; Т. Гаєв (Белград) — «*Поезія Павла Тичини в сербському перекладі*»; Н. Шарко-Голубович (Новий Сад) — «*Міфологізм природи в українській поезії: вибіркова інтерпретація*».

У роботі секції «**Українська культура та слов'янський світ. Збереження національної ідентичності**» взяли участь, виголосивши доповіді: О. Румянцев (Мачерата) — «*Внесок І.М. Терлюка у збереження національної ідентичності українців Югославії*»; Я. Рамач, М. Рамач (Новий Сад) — «*Переклад Старого і Нового Завіту на русинську мову*»; В. Власенко (Суми) — «*Громадські організації української еміграції в Сербії в міжвоєнний період*»; А. Яковлєвич-Радунович (Белград) — «*Душа Києва в сценарії Київських фресок Сергія Параджанова*»; Д. Харді (Новий Сад) — «*Балканські титули та маєтки князя Ростислава Михайловича*»; Р. Крамар (Варшава) — «*Український політичний фольклор в архівах радянських репресивних органів*».

Упродовж роботи конференції функціонувала виставка найновіших україністичних видань, які після презентації були подаровані сербським колегам у бібліотеку кафедри.

Під час перерв у наукових дискусіях виступали студенти-україністи філологічного факультету Белградського університету, демонструючи свої знання української мови.

Учасники цього поважного наукового зібрання були запрошені на прийом у Посольство України в Сербії, де мали конструктивну зустріч із Послом України в Сербії О. Александровичем, який виявив щирий інтерес до наукових проблем, що обговорювалися на конференції.

У процесі спілкування виникли нові ідеї стосовно майбутньої міжнародної наукової співпраці, встановлені нові наукові контакти. Тож констатуємо, що конференція в Белграді дала могутній поштовх до дальших наукових студій у галузі україністики. А за результатами роботи Міжнародної наукової конференції незабаром буде видруковано збірник наукових праць.

Статтю отримано 20.12.2016

Natalia Venzhynovych

State Higher Educational Institution "Uzhhorod National University", Uzhhorod

THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
"UKRAINIAN STUDIES AND SLAVONIC WORLD"

The conference was organized by the Department of Slavonic philology of Belgrade University, headed by prof. L. Popovych. During the work of the conference 46 reports were made and discussed. Significant problems of studying Slavistic philology, the Ukrainian language and literature, national identity in Europe and in the world have been discussed by the scholars from Ukraine, Serbia, Croatia, Bulgaria, Poland, Slovakia, Russia, Hungary, Italy, the USA, Israel, Japan etc. The exhibition of the most up-to-date Ukrainistic publications has also been arranged by the participants from different countries. The conference in Belgrade gave a powerful impetus to further scholarly studies in the domain of Ukrainian philology.

Keywords: Slavonic philology, the Ukrainian Language and Literature, national identity, Ukrainistic publication.

Мовна мозаїка

КОЛИ ВЖИВАТИ НАСКІЛЬКИ, А КОЛИ — НАСТІЛЬКИ?

В усному українському вжитку нерідко сплутують прислівники *наскільки* і *настільки*, що вказують на певний ступінь вияву ознаки, але не конкретизують його, пор. неpravильні конструкції: *Настільки мені відомо; Настільки я знаю (пам'ятаю, орієнтуюся); У нас працюють наскільки креативні дівчата, що дивуєшся.* Щоб не помилятися, потрібно запам'ятати, що прислівник *наскільки* вживаємо з кількісним значенням 'певною мірою, доступною кому-небудь', і його можна замінити прислівником *як*, пор.: *Насільки мені відомо і Як мені відомо; Насільки я знаю (пам'ятаю, орієнтуюся) і Як я знаю (пам'ятаю, орієнтуюся).* Крім цього, він може поєднувати підрядну з'ясувальну частину з опорним дієсловом головної частини в складнопідрядному реченні, напр.: *Роман крадькома поглядав на притихлу дівчину і навіть не догадувався, наскільки зараз його серце було близьке до серця Христини (М. Стельмах); Він хотів дати повністю відчути, наскільки Дорош від нього залежний (Г. Тютюнник).*

Прислівник *настільки* передає вказівне кількісне значення 'такою мірою', що потребує подальшої конкретизації в підрядній частині складнопідрядного речення, і його можна замінити співвідносними займенниковими словами *так, аж так, такий, аж такий*, напр.: *...я вже настільки (=такий) досвідчений, що знаю всю марність жалів (В. Винниченко); У них [словах спосіб та засіб] настільки (=так) спростилася морфемна структура, що зараз ці слова сприймаються як непрефіксальні і зовсім чужі, різнокореневі (Н. Клименко).* Саме займенникові слова *такий, аж такий, так, аж так* стоять на першому місці в російсько-українських словниках, пор.: *такий (аж такий) великий (розумний), що...; так (аж так) багато, що...*

Спільним у прислівниках *наскільки*, *настільки* є лише те, що вони входять як співвідносні слова до головної і підрядної частин складнопідрядного речення, указуючи на пропорційний вияв двох різних ознак, пор.: *Тараса Шевченка розуміємо настільки, наскільки розуміємо себе... (І. Дзюба).*

Помилку уникнете, якщо будете вживати органічніші для української мови відповідники до цих прислівників: *як* замість *наскільки* (пор.: *Як мені відомо; Як мене поінформовано і под.); такий (аж такий), так (аж так)* замість *настільки* (*У нас працюють такі креативні дівчата, що дивуєшся; Їх так мало, що потрібно докупити).*

Катерина Городенська

ЯКЕ З ДІЕСЛІВ ВИБРАТИ: **ЗАЛУЧАТИСЯ**, **ДОЛУЧАТИСЯ**, **ПРИЛУЧАТИСЯ**?

Порівняймо два речення: 1. *Зростає число людей, які залучаються до українськомовного спілкування в різних суспільних сферах.*

2. *Зростає число людей, які долучаються (прилучаються) до українськомовного спілкування в різних суспільних сферах.*

Чи однаковий зміст передано в таких висловленнях? На перший погляд, виділені дієслова належать до синонімів і можуть бути взаємозамінними. Їх об'єднує найзагальніше значення «починати щось спільно робити», «приєднуватися до чогось». Дієслова керують однаковою формою родового відмінка із прийменником *до*, що зближує їхні функції в реченні щодо передавання загального змісту.

Проте такі близькі за звучанням і частково подібні за структурою слова не можна вважати взаємозамінними. Якщо **долучатися** і **прилучатися** семантично ближчі, синонімічні, то дієслово **залучатися** має інше значення. У його семантичній структурі на перше місце виходить компонент «хтось спонукає починати певну діяльність».

У першому реченні дієслово *залучаються* означає, що хтось або щось заохочує, спонукає людей до спілкування українською мовою. *Залучати* — це запрошувати, приймати для виконання якоїсь роботи, приймати в члені організації.

У другому реченні вжито дієслово *долучаються*, значення якого інше: люди самі виявляють бажання спілкуватися українською мовою, «приєднуються», «прилучаються» до тих, хто спілкується українською мовою.

Долучати — «додавати», «приєднувати» щось до чогось, наприклад, долучають *голос, враження* до інших, а також *документи, твори* до вже наявних, відомих.

Словник української мови в 11 томах репрезентує різну семантичну структуру названих префіксальних дієслів. Ілюстративний матеріал засвідчує традиційне, найширше вживання дієслова *прилучитися*, його сполучуваність з конкретними й абстрактними поняттями на зразок *хтось прилучається (приєднується) до натовпу, товариства, до культури, до спорту, до танцю; до почуття прилучилося бажання*.

Різноманітна сполучуваність дала підстави лексикографам виділити такі відтінки значення цього дієслова: «приєднуватися», «починати брати участь у спільній дії», «починати звучати», «ставати на чийсь бік», «пізнавати щось, переймати» тощо.

Хоча дієслово **прилучатися** має давню історію в українській мові, проте в сучасній мовній практиці спостерігаємо активніше вживання дієслова **долучатися**, на що впливають тексти книжного характеру, офіційно-ділові документи. Так само розширює сполучуваність дієслово **залучатися**.

Отже, зміна префікса в дієслові змінює значення слова і відповідно впливає на зміст висловленої думки.

Світлана Єрмоленко

НАГОДА – ПРИГОДА В АНОТАЦІЯХ

Про розрізнення значень цих слів говорено й писано чимало. А тим часом у передмові до одного поважного видання читаємо: *Книжка може стати в нагоді правознавцям*. Чому цей вислів некоректний з погляду сучасної літературної норми?

Адже читачеві рекомендують книжку, яка допоможе, буде корисною, потрібною для нього. Щоб передати такий зміст, літературною українською мовою кажемо: *Книжка стане (буде) в пригоді правознавцям*.

Усталений вислів *стати (бути) в пригоді* семантично пов'язаний із дієсловом *пригодитися*, тобто «виявитися придатним, корисним для кого-, чого-небудь». У Словнику української мови це значення дієслова проілюстроване такими прикладами слововживання: *Не плюй в колодязь: пригодиться води напиться* (Номис). *Хто знає, може, ми один другому на що пригодимось* (Франко).

А яке значення має слово *нагода*? У Словнику труднощів української мови (1989р.) зафіксовано таке тлумачення: «Слушний момент, сприятливі обставини». Наведено приклади відповідного слововживання: *Не пропустити слушної нагоди*. *Шукає нагоди зустрітися*. *Користуватися нагодою*. Можна додати ще й такі висловлювання: *Випала нагода поїхати в цю країну*. *Якщо буде нагода, відвідайте книжкову виставку*. *При нагоді завітайте до нас*. *З нагоди свята відбувся великий концерт*. Іменник *нагода* семантично пов'язаний із дієсловом *нагодитися*, тобто «прийти куди-небудь, з'явитися».

Наприклад: *Нагодилася на цю розмову сусідка*. *Вчасно нагодився товариш і допоміг зробити переклад*.

Щоб не сплутувати значення слів-паронімів *нагода* і *пригода*, варто запам'ятати їхнє усталене вживання з відповідними прийменниками та дієсловами: **ПРИ нагоді** (зробити щось), але **В пригоді** (стати комусь).

Оскільки лексична помилка — нерозрізнення слів-паронімів — часто трапляється саме в анотаціях, звернімо також увагу на синтаксичну сполучуваність слова *анотація*.

Як правильно вживати — *анотація статті*, *анотація на статтю*, *анотація до статті*?

У сучасній мовній практиці поширені всі перелічені варіанти. А втім, зважаючи на значення слова *анотація* — «коротка характеристика змісту книги, статті», очевидно, варто обирати або безприйменниковий варіант *анотація статті*, або варіант із прийменником *до* (*анотація до статті*), мотивований ширшим контекстом, наприклад: *підготувати (подати) до статті коротку анотацію*.

Світлана Єрмоленко

ЗМІСТ

Дослідження

Ніна Клименко

Вияви категорії демінутивності в науковому стилі **3**

Віталій Кононенко

Лінгвокогнітивна інтерпретація гіперболічних і квазігіперболічних утворень **14**

Наталія Пуряєва

Особливості мови першого українського молитовника **27**

Григорій Аркушин

Незмінні західнополіські іменні лексеми **40**

Лариса Колібаба

Актуалізовані сполучники української мови в текстах різних функціональних стилів **49**

Галина Сюта

Поетика і прагматика Шевченкових цитат у сучасній українській мові **62**

Юлія Романюк

Словозмінні класи дієслів у сучасній українській мові **75**

Лариса Мовчун

Українська рима в системі мови і в мовній практиці **84**

Наталія Сніжко

Неолексикон Олеся Гончара: лексикологічний та лексикографічний виміри **98**

Олена Дюндик

Креативний потенціал неолексикону Євгена Пашковського **110**

Наталія Голікова

Концепт «земля» в художньому дискурсі Павла Загребельного **123**

Постаті в науці

Огляди та рецензії

Ніна Клименко, Лариса Кислюк

Праця на благо української науки **136**

Марія Скаб

Академічне видання очима викладача

Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X — XIII ст. / Василь Німчук. — Житомир : Полісся, 2015. — 352 с. **142**

Тетяна Коць

«Я вернусь до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер...»
Мовний всесвіт Івана Багряного. — 3б. наук. праць, присвячений
110-річчю з дня народження Івана Багряного / упоряд. С. Козак. —
К. : Українська видавнича спілка ім. Івана Багряного, 2016. —
364 с. **148**

Наукова хроніка

Мар'ян Скаб, Альбіна Ковтун
III Міжнародна наукова конференція «Українська мова і сфера
сакрального» **155**

Наталія Венжинович
Міжнародна наукова конференція «Україністика і слов'янський
світ» **160**

Мовна мозаїка

Катерина Городенська
Шенген-візи, Шенген візи чи Шенгенвізи? **13**
Лісостеп, але монголо-татари **48**
Безвізовий режим — «безвіз» — безвіз **61**
Профі-кар'єра чи професійна кар'єра? **122**
Картопля-фрі чи картопля фрі? **154**
Уживати ліки після їжі чи після їди? **159**
Коли вживати наскільки, а коли — настільки? **163**

Світлана Єрмоленко
Яке з дієслів вибрати: залучатися, долучатися, прилучатися? **164**
Нагода — пригода в анотаціях **165**

Відомості про авторів

170

CONTENTS

Researches

- Nina Klymenko*
Expression of the Category of Diminutivity **3**
- Vitalii Kononenko*
Linguo-Cognitive Interpretation of Hyperbolic and Quasi-Hyperbolic Combinations **14**
- Natalia Puriaieva*
Language Features of the First Ukrainian Prayer Book **27**
- Hryhoryi Arkushyn*
Unchangeable Western Polesian Lexemes **40**
- Larysa Kolibaba*
Conjunctions Actualization in Ukrainian in the Texts of Different Functional Styles **49**
- Halyna Siuta*
Poetics and Pragmatics of Shevchenko's Quotes in Contemporary Ukrainian Language **62**
- Iuliia Romaniuk*
The Inflectional Classes of Verbs in Modern Ukrainian **75**
- Larysa Movchun*
Ukrainian Rhyme in the Language System and Language Practice **84**
- Natalia Snizhko*
Oles Honchar's Neolexicon: Lexicological and lexicographical dimensions **98**
- Olena Diundyk*
Creative Potential of Yevhen Pashkovskyi's Neolexicon **110**
- Nataliia Holikova*
Concept "land" in the artistic discourse of Pavlo Zahrebelnyi **123**
- Nina Klymenko, Larysa Kysliuk*
Work for the Benefit of Ukrainian Science **136**
- Maria Skab*
Academic Edition through Professor's Eyes
Nimchuk V. Anthology of the History of the Ukrainian Language in the X — XIII Centuries / Vasyl Nimchuk. — Zhytomyr : Polissia, 2015. — 352 p. **142**
- Tetyana Kots*
"I will return to his homeland with millions of their brothers and sisters ..."
Ivan Bahrianyi Language Universe. — Collected papers to the 110th anniversary of Ivan Bahrianyi / streamlined S. Kozak — K. : Publishing Ukrainian Union of Ivan Bahrianyi, 2016. — 364 p. **148**

The figures in science

Book review

**Science
chronicle**

Marian Skab, Albina Kovtun

The 3rd International Conference “Ukrainian Language
and Sacred Sphere” **155**

Natalia Venzhynovych

The International Scientific Conference “Ukrainian Studies
and Slavonic World” **160**

**Linguistic
miscellanea**

Kateryna Horodenska **13, 48, 61, 122, 154, 159, 163**

Svitlana Yermolenko **164, 165**

Contributors

170

АРКУШИН Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

ВЕНЖИНОВИЧ Наталія Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, заступник декана філологічного факультету з наукової роботи, ДВНЗ Ужгородський національний університет

ГОЛІКОВА Наталія Сергіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ДЮНДИК Олена Андріївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

КИСЛЮК Лариса Павлівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КЛИМЕНКО Ніна Федорівна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОВТУН Альбіна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

КОЛІБАБА Лариса Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

КОНОНЕНКО Віталій Іванович, доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України, завідувач кафедри загального та германського мовознавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

МОВЧУН Лариса Вікторівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ПУРЯЄВА Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

РОМАНЮК Юлія Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

СКАБ Марія Василівна, доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СКАБ Мар'ян Стефанович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СНІЖКО Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

СЮТА Галина Мирославівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України